

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΜΕ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ

Διόρθωση: Σοφία Στέρπη
Σελιδοποίηση: Παναγιώτα Δημοπούλου
Εξώφυλλο: Riccardo Isolabella

© 2010 ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ Α.Ε. – ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ,
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ & ΑΡΙΑΔΝΗ ΣΤΟΓΙΑΝΝΙΔΟΥ
για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ Α.Ε.
Εμμ. Μπενάκη 59, 106 81 Αθήνα.
Τηλ.: 2103891800 - fax: 2103836658
www.ellinikagrammata.gr

Κεντρική Διάρθρωση

- Ζωοδ. Πηγής 21 & Τζαβέλλα 1, 106 81 Αθήνα.
Τηλ.: 2103302033 - fax: 2103817001
- Μοναστηρίου 183, 546 27 Θεσσαλονίκη.
Τηλ.: 2310500035 - fax: 2310500034

ISBN 978-960-19-0542-6

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΜΕ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ

*Επιστημονική επιμέλεια
Βασιλική Δεληγιάννη-Κουϊμτζή,
Χριστίνα Αθανασιάδου & Αριάδνη Στογιαννίδου*

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΑΘΗΝΑ 2010

Περιεχόμενα

Οι συγγραφείς του τόμου	9
Εισαγωγή	13
<i>Βασιλική Δεληγιάννη-Κουϊμτζή</i>	

Μέρος 1ο

Θεωρητικό υπόβαθρο και πλαίσιο αρχών	25
1. Η διαμόρφωση των ταυτοτήτων φύλου: μια φεμινιστική προσέγγιση	27
<i>Χριστίνα Αθανασιάδου & Βασιλική Δεληγιάννη-Κουϊμτζή</i>	
2. Αυτοαντιλήψεις, αυτοεκτίμηση και φύλο: σημαντικές παράμετροι για τη συμβουλευτική νεαρών γυναικών	65
<i>Αγγελική Λεονταρή</i>	
3. Αρχές φεμινιστικής συμβουλευτικής	91
<i>Μαρία Μαλικιώση-Λοϊζου</i>	

Μέρος 2ο

Είδη συμβουλευτικής	127
4. Επαγγελματική συμβουλευτική με την οπτική του φύλου	129
<i>Χριστίνα Αθανασιάδου & Ευανθία Τάζογλου</i>	
5. Διαπολιτισμική/πολυπολιτισμική προσέγγιση στη συμβουλευτική: λαμβάνοντας υπόψη τον παράγοντα φύλο	157
<i>Αναστασία Ψάλτη</i>	

Μέρος 3ο

- Η συμβουλευτική κοριτσιών και νεαρών γυναικών
σε ειδικά ψυχοκοινωνικά θέματα 191
6. Νέες γυναίκες, ταυτότητα, σώμα και φαγητό:
φεμινιστικές θεωρίες για τις διαταραχές
στην πρόσληψη τροφής 193
Ευρυνόμη Αυδή
7. Συμβουλευτική εφήβων κοριτσιών εξαρτημένων
από ουσίες 233
Μαρία Παπαθανασίου
8. Κακοποίηση-παραμέληση στην εφηβική ηλικία 261
Αριάδνη Στογιαννίδου

Μέρος 4ο

- Ζητήματα εποπτείας και δεοντολογίας 297
9. Γυναίκες στη συμβουλευτική και ψυχοθεραπευτική
εποπτεία 299
Kristin L. Barnes & Janine M. Bernard
(Μετάφραση Πωλίνα Καστράνη, επιμέλεια Αριάδνη Στογιαννίδου)
10. Η δεοντολογία στη συμβουλευτική γυναικών 327
Μίκα Χαρίτου-Φατούρου

Οι συγγραφείς του τόμου

Χ. Αθανασιάδου

Η Χριστίνα Αθανασιάδου είναι λέκτορας του Τμήματος Ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στον Τομέα της Εξελικτικής και Σχολικής Ψυχολογίας. Διδάσκει μαθήματα Συμβουλευτικής Ψυχολογίας. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα αφορούν θέματα επαγγελματικής συμβουλευτικής, συμβουλευτικής γυναικών και ισότητας των φύλων στο χώρο της εκπαίδευσης και της αγοράς εργασίας.

Ε. Αυδή

Η Ευρυνόμη Αυδή είναι κλινική ψυχολόγος, λέκτορας κλινικής ψυχολογίας στο Τμήμα Ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στη μελέτη κλινικών πρακτικών, όπως είναι η διάγνωση και η ψυχοθεραπεία, από μια οπτική που λαμβάνει υπόψη το κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο της ψυχολογικής θεωρίας και πρακτικής.

Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή

Η Βασιλική Δεληγιάννη-Κουϊμτζή είναι καθηγήτρια του Τμήματος Ψυχολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ασχολείται με τη μελέτη του φύλου και τις φεμινιστικές προσεγγίσεις στην επιστήμη της ψυχολογίας και στην εκπαίδευση. Έχει

δημοσιεύσει βιβλία και άρθρα για τη διαμόρφωση των ταυτοτήτων φύλου, το ρόλο του φύλου στην εκπαιδευτική διαδικασία, τις επαγγελματικές επιλογές και επιλογές ζωής των νέων στο πλαίσιο της μετάβασης από την εφηβεία στην ενηλικίωση.

A. Λεονταρή

Η Αγγελική Λεονταρή είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια σχολικής ψυχολογίας στο Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζονται στη μελέτη των αυτοαντιλήψεων, της αυτοεκτίμησης, των κινήτρων στο χώρο της εκπαίδευσης και σε θέματα πένθους και απώλειας στην παιδική ηλικία.

M. Μαλικιώση-Λοϊζου

Η Μαρία Μαλικιώση-Λοϊζου είναι διδάκτορας της συμβουλευτικής ψυχολογίας του Πανεπιστημίου της Πολιτείας Maine των ΗΠΑ και καθηγήτρια συμβουλευτικής ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Επί σειρά ετών εργάστηκε στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών στην Αθήνα. Την περίοδο 1983-1985 υπήρξε συνεργάτης του Εργαστηρίου Κοινωνικής Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Paris VII, ενώ παράλληλα συνεργάστηκε με το Διεθνές Ινστιτούτο για τον Εκπαιδευτικό Προγραμματισμό της UNESCO στο Παρίσι. Από το 1987 υπηρετεί ως μέλος ΔΕΠ στο Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην προσχολική ηλικία του Πανεπιστημίου Αθηνών. Διευθύνει ελληνικά και ευρωπαϊκά προγράμματα κατάρτισης εκπαιδευτικών στη συμβουλευτική ψυχολογία, είναι μέλος ελληνικών και διεθνών επιστημονικών εταιρειών και συγγραφέας πολλών επιστημονικών άρθρων και συγγραμμάτων.

M. Παπαθανασίου

Η Μαρία Παπαθανασίου είναι ψυχολόγος και εκπονεί το διδακτορικό της με θέμα «Γυναίκες και Εξαρτησιογόνες Ουσίες» στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Τα επαγγελμα-

τικά και επιστημονικά της ενδιαφέροντα εστιάζονται σε θέματα όπως: γυναίκες και κακοποίηση, γυναίκες και ψυχική υγεία, φεμινιστική συμβουλευτική και μεθοδολογία έρευνας.

A. Στογιαννίδου

Η Αριάδνη Στογιαννίδου είναι κλινική και σχολική ψυχολόγος, κάτοχος PhD από το Πανεπιστήμιο Hofstra της Νέας Υόρκης. Είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια στον Τομέα Εξελικτικής και Σχολικής Ψυχολογίας του Τμήματος Ψυχολογίας ΑΠΘ, όπου διδάσκει από το 1988. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντα και οι δραστηριότητές της επικεντρώνονται σε ζητήματα που αφορούν την αξιολόγηση ψυχοκοινωνικής λειτουργικότητας σε παιδιά και έφηβους και τις ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις στο εκπαιδευτικό περιβάλλον.

E. Τάζογλου

Η Ευανθία Τάζογλου είναι ψυχολόγος, κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στην ψυχολογία της υγείας από το Πανεπιστήμιο του Stirling της Μ. Βρετανίας και διδάκτορας του Τμήματος Ψυχολογίας του ΑΠΘ. Τα ενδιαφέροντά της εστιάζονται σε θέματα εργασίας, ανεργίας και έμφυλων διαπραγματεύσεων.

M. Χαρίτου-Φατούρου

Η Μίκα Χαρίτου-Φατούρου είναι ομότιμη καθηγήτρια του Τμήματος Ψυχολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Είναι γνωστή και διεθνώς για τη δουλειά της με την εκπαίδευση των κρατικών βασανιστών, ενώ έχει δημοσιεύσει πολυάριθμα άρθρα και βιβλία, μεταξύ των άλλων και για τη συμβουλευτική γυναικών. Η ίδια έχει ασχοληθεί οκτώ χρόνια με την εκπαίδευση συμβούλων στη συμβουλευτική γυναικών στο Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), ενώ συμμετείχε και στο διοικητικό συμβούλιο του φορέα. Ήταν συν-συγγραφέας, μαζί με τις κ.κ. Λ. Τατά-Αρσέλ, Καββαδία, Α. & Α. Χλιόβα στον πρώτο

Οδηγό για τη Συμβουλευτική Γυναικών του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας, που εκδόθηκε από το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, ενώ είχε επιμεληθεί την έκδοση του ίδιου φορέα με τίτλο *Γυναίκα, το δικαίωμά σου στην απασχόληση: Βοήθεια & αυτοβοήθεια*. Τέλος είναι συν-επιμελήτρια και συγγραφέας ενός κεφαλαίου, μαζί με τις κ.κ. Λ. Τατά-Αρσέλ & Θ. Αδαμάκη του συλλογικού τόμου εννέα γυναικών με τίτλο *Καταργώντας τα εμπόδια: Συμβουλευτική και ενδυνάμωση γυναικών*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

A. Ψάλτη

Η Αναστασία Ψάλτη είναι σχολική ψυχολόγος και επίκουρη καθηγήτρια ψυχολογίας στο Τμήμα Βρεφονηπιοκομίας του ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης. Κατέχει μεταπτυχιακούς τίτλους στη συμβουλευτική σχολικής προσαρμογής και τη σχολική ψυχολογία από το Πανεπιστήμιο Northeastern των ΗΠΑ και διδακτορικό στη σχολική ψυχολογία από το Τμήμα Ψυχολογίας του ΑΠΘ. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν θέματα διαπολιτισμικής ψυχολογίας, σχολικής βίας και σχολικού εκφοβισμού, ψυχικής ανθεκτικότητας και ζητήματα φύλου.

Εισαγωγή

Βασιλική Δεληγιάννη-Κουϊμτζή

Η συμβουλευτική με την οπτική του φύλου συνδέει τη συμβουλευτική διαδικασία με τον τρόπο με τον οποίο δομούνται οι ταυτότητες του φύλου και με το κοινωνικό πλαίσιο των έμφυλων σχέσεων στο οποίο ζουν οι άνδρες και οι γυναίκες. Θεωρεί ότι και τα δύο φύλα μπορεί να αντιμετωπίσουν προβλήματα, να συναντήσουν αδιέξοδα, να βιώσουν συγκρούσεις και πιέσεις και να δυσκολευτούν να πάρουν αποφάσεις για τη ζωή τους εξαιτίας των κοινωνικών συνθηκών και των απαιτήσεων που εξαρτώνται από το φύλο τους.

Οι πρόσφατες έρευνες διαπιστώνουν ότι η επιτυχημένη έκφανση του ανδρισμού στη σύγχρονη εποχή συνδέεται με την επιτυχία στην επαγγελματική ζωή, την οικονομική επιτυχία, την ενασχόληση με ρόλους που έχουν χαρακτηριστεί ως τυπικά ανδρικοί, την ελεύθερη έκφραση της σεξουαλικότητας, τον έλεγχο των συναισθημάτων, την άσκηση του πατρικού ρόλου από απόσταση και την εικόνα του άνδρα-κουβαλητή. Όσον αφορά τη γυναικεία ταυτότητα,

τα ερευνητικά ευρήματα είναι πιο συγκεκριμένα, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για νεαρά άτομα, καθώς φαίνεται ότι αυτή δομείται στο πλαίσιο αλληλοσυγκρουόμενων απαιτήσεων και επιταγών. Έτσι, ενώ από τη μια συνδέεται με ακαδημαϊκή επιτυχία, μη παραδοσιακές επαγγελματικές επιλογές και το συνδυασμό επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, από την άλλη δομείται με βάση τον έλεγχο της σεξουαλικότητας, τη μητρότητα και τη δημιουργία οικογένειας, ως αποκλειστικούς προορισμούς και με χαρακτηριστικά την υποταγή, την τρυφερότητα και τη φροντίδα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα προβλήματα που μπορεί να βιώνουν τα δύο φύλα εξαιτίας της συγκεκριμένης κοινωνικής κατασκευής των ταυτοτήτων φύλου μπορεί, για παράδειγμα, να οφείλονται για τους άνδρες στην κοινωνική επιταγή για οικονομική και κοινωνική επιτυχία, στην ανάγκη να προσανατολιστούν στη ζωή τους, ώστε να εξασφαλίσουν τον προσπορισμό της μελλοντικής τους οικογένειας και την απαίτηση να εκδηλώνουν επιθετική σεξουαλικότητα και κυριαρχική συμπεριφορά. Για τις γυναίκες οι δυσκολίες συνδέονται τόσο με τις παραδοσιακές πτυχές της ηγεμονικής θηλυκότητας όσο και με τις χειραφετημένες όψεις της γυναικείας ταυτότητας, και, συννηθέστερα, με τη σύγχυση που επικρατεί κοινωνικά όσον αφορά το σύγχρονο ρόλο και προορισμό των γυναικών. Έτσι οι δυσκολίες μπορεί να οφείλονται στην υποχρέωση να υποτάξουν οι γυναίκες τις επιθυμίες τους στη μητρότητα και τη δημιουργία οικογένειας, όταν επιλέγουν επάγγελμα, στην ανάγκη να επιφορτίζονται πολλαπλούς ρόλους, στον έλεγχο της σεξουαλικότητάς τους, στις έμφυλες σχέσεις κυριαρχίας και στην άνιση κατανομή δύναμης και εξουσίας ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες.

Εφαρμόζοντας τη συμβουλευτική με την οπτική του φύλου ο σύμβουλος οφείλει να μπορεί όχι μόνο να αναγνωρίζει την κοινωνική προέλευση των προβλημάτων που καταθέτει ο συμβουλευόμενος και για τα οποία ζητά βοήθεια, αλλά και να ανιχνεύει το ρόλο που διαδραματίζουν οι κοινωνικές κατασκευές των ταυτοτήτων φύλου στην εμφάνιση των προβλημάτων αυτών.

Σύμφωνα με την Charlin (1999) και τις Worrell και Remer (1992), η φεμινιστική προσέγγιση είναι αυτή που παρέχει το πλαίσιο ανάπτυξης της συμβουλευτικής με την οπτική του φύλου. Πρόκειται για μια οπτική η οποία προσβλέπει:

- στη διάδοση της φεμινιστικής προσέγγισης και των αρχών της, όπου οι σχέσεις σε μια κοινωνία θεωρούνται αλληλοεξαρτώμενες, συνεργατικές και υποστηρικτικές
- στην απόρριψη του ιεραρχικού μοντέλου σκέψης και οργάνωσης
- στην αντιμετώπιση όλων των πρακτικών διάκρισης με βάση το φύλο και τις άλλες κοινωνικές κατηγορίες.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τις πιο πάνω συγγραφείς, η συμβουλευτική που απευθύνεται σε γυναίκες και νεαρά κορίτσια και βασίζεται στη φεμινιστική προσέγγιση θέτει τους παρακάτω στόχους (Charlin, 1999. Worrell & Remer, 1992):

Οι γυναίκες και τα κορίτσια θα πρέπει:

- να κατανοήσουν τους τρόπους με τους οποίους τα κοινωνικά στερεότυπα και οι κυρίαρχες πρακτικές διαμορφώνουν τις ιδέες, τα πιστεύω και την ίδια τη ζωή τους.
- να συνειδητοποιήσουν πως η διαδικασία κοινωνικο-

ποίησής τους ως προς το φύλο έχει επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο σκέπτονται και αποφασίζουν για τους εαυτούς τους·

- να εντοπίσουν τα μηνύματα για τους ρόλους των δύο φύλων που έχουν εσωτερικεύσει και να τα αντικαταστήσουν με δικά τους πιστεύω·
- να γίνουν ανεξάρτητες και διεκδικητικές ως προς τους στόχους που θέτουν·
- να αποκτήσουν δεξιότητες που θα τους επιτρέψουν να επηρεάζουν οι ίδιες το περιβάλλον τους και να το αλλάξουν·
- να εμπιστεύονται τις δικές τους εμπειρίες και διαισθήσεις·
- να εκτιμούν και να αξιολογούν θετικά τις αξίες που σχετίζονται με τις γυναίκες και τις ζωές των γυναικών·
- να ορίζουν και να συμπεριφέρονται με βάση τις δικές τους σεξουαλικές ανάγκες και όχι τις σεξουαλικές ανάγκες των άλλων·
- να αποδέχονται το σώμα τους και να το σέβονται.

Όπως τονίστηκε ήδη, η συμβουλευτική με την οπτική του φύλου απευθύνεται και προς τον ανδρικό πληθυσμό, επιχειρώντας να χρησιμοποιήσει τις αρχές της φεμινιστικής οπτικής και στο πλαίσιο της συμβουλευτικής των ανδρών. Έτσι, οι άνδρες μπορούν να βοηθηθούν, ώστε να ζήσουν τη ζωή τους πιο ικανοποιητικά, να αποκτήσουν νέους και λιγότερο ιεραρχικούς τρόπους σκέψης, να αναπτύξουν σχέσεις ισότητας και σεβασμού με τους ανθρώπους γενικά και τις γυναίκες ειδικότερα, σχέσεις συνεργασίας και όχι σχέσεις εξουσίας (Charlin, 1999). Μπορούν, επίσης, στο πλαίσιο μιας τέτοιας προσέγγισης, να αναπτύξουν την ικανότητά τους για οικειότητα και φρο-

ντίδα, να μάθουν να εκφράζουν τα συναισθήματά τους, να ασκηθούν στην αυτοαποκάλυψη και να ισορροπήσουν ανάμεσα στο επίτευγμα και στις ανάγκες των σχέσεων (Herlihy & Corey, 2000). Τέλος, μπορούν να ενδυναμωθούν προκειμένου να απαλλαγούν από τις στερεότυπες ως προς τις σχέσεις των φύλων αξίες και συμπεριφορές που τους αναχαιτίζουν ή τους εμποδίζουν να αισθανθούν ικανοποίηση με τη ζωή τους και να υιοθετήσουν νέες συμπεριφορές οι οποίες θα τους απαλλάξουν από τις πιέσεις που συνδέονται με τις δύσκαμπτες, παραδοσιακές ανδρικές ταυτότητες.

Ο παρών συλλογικός τόμος επιχειρεί να θίξει κάποια από τα ζητήματα που συνδέονται με τη συμβουλευτική με την οπτική του φύλου και έχουν ενδιαφέρον για όσους/-ες ασχολούνται με τη συμβουλευτική στον ελληνικό χώρο. Απευθύνεται, λοιπόν, σε επαγγελματίες ψυχολόγους και συμβούλους που δραστηριοποιούνται στην εκπαίδευση και επικεντρώνεται σε θέματα τα οποία αφορούν κυρίως άτομα νεαρής ηλικίας και των δύο φύλων και ιδιαίτερα τα κορίτσια εφηβικής ηλικίας. Στόχος του βιβλίου είναι να ενημερώσει τους ειδικούς για τις επιδιώξεις και το θεωρητικό προβληματισμό της φεμινιστικής συμβουλευτικής και της συμβουλευτικής με την οπτική του φύλου και να προσφέρει ένα καινούργιο, διαφορετικό πλαίσιο αντιμετώπισης των προβλημάτων που οδηγούν τα νεαρά άτομα να ζητήσουν βοήθεια από τον ειδικό.

Ειδικότερα, η πρώτη ενότητα συζητά το θεωρητικό πλαίσιο που διέπει τη συμβουλευτική με την οπτική του φύλου. Πρόκειται, στην πραγματικότητα, για την παρουσίαση των βασικών αρχών της φεμινιστικής προσέγγισης που έρχονται να εμπλουτίσουν την παραδοσιακή συμβουλευτική

ψυχολογία. Συγκεκριμένα, το άρθρο των Χ. Αθανασιάδου και Β. Δεληγιάνη-Κουϊμτζή αποτελεί μια κριτική παρουσίαση των γνωστότερων φεμινιστικών προσεγγίσεων για τη διαμόρφωση των ταυτοτήτων φύλου και των έμφυλων διαφορών. Οι συγγραφείς παρουσιάζουν και σχολιάζουν τις σχετικές θεωρίες ως μια απάντηση στο θεωρητικό πλαίσιο που έχει αναπτύξει η παραδοσιακή ψυχολογία σχετικά με το θέμα αυτό.

Στη συνέχεια, η Α. Λεονταρή συζητά το θέμα της αυτοαντίληψης και της αυτοεκτίμησης σε σχέση με τη συμβουλευτική νεαρών γυναικών, τονίζοντας τη σημασία που έχει ο εαυτός στις δυτικές κοινωνίες και κουλτούρες. Αποδεχόμενη τη φεμινιστική άποψη που υποστηρίζει ότι «στόχος της ψυχοθεραπείας δεν είναι μόνο η προσωπική αλλαγή, αλλά και η αλλαγή των θεσμών που διαιωνίζουν το σεξισμό και την καταπίεση», η συγγραφέας προτείνει την ανάλυση των κοινωνικά προσδιορισμένων ρόλων του φύλου ως μια τεχνική της φεμινιστικής προσέγγισης για τη συμβουλευτική που θα βοηθήσει τις γυναίκες να συνειδητοποιήσουν την αρνητική επίδραση των κοινωνικών προσδοκιών στη διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού τους.

Καθώς η φεμινιστική οπτική για τις ταυτότητες δίνει έμφαση στις κοινωνικές δομές του έμφυλου καταμερισμού για να ερμηνεύσει τις διαφορές των φύλων, αποτελεί και τη βάση πάνω στην οποία στηρίζεται η συμβουλευτική με την οπτική του φύλου, την οποία και συζητά στο άρθρο της η Μ. Μαλικιώση-Λοϊζου. Ξεκινώντας από την παραδοχή ότι το φύλο αποτελεί όχι μόνο βιολογική αλλά και κοινωνική κατηγορία, η συγγραφέας εξετάζει και προτείνει τις βασικές αρχές της φεμινιστικής συμβουλευτικής, ως

του βασικού πλαισίου που διέπει τη συμβουλευτική με την οπτική του φύλου και που είναι κριτικής σημασίας για την άσκηση της συμβουλευτικής διαδικασίας με δίκαιο και αποτελεσματικό τρόπο και για τα δύο φύλα.

Το δεύτερο μέρος του τόμου περιλαμβάνει άρθρα που συζητούν ειδικότερα θέματα συμβουλευτικής, όπως ζητήματα επαγγελματικής ανάπτυξης και διαφορετικότητας, λαμβάνοντας πάντα υπόψη την οπτική του φύλου. Η επαγγελματική επιλογή, οι επιλογές ζωής και οι αποφάσεις των νεαρών ατόμων για το μέλλον τους αποτελούν μια διαδικασία που επηρεάζεται έντονα από τον παράγοντα φύλο, γεγονός που απαιτεί να λαμβάνονται υπόψη οι έμφυλες σχέσεις σε κάθε προσπάθεια επαγγελματικής συμβουλευτικής. Με βάση την άποψη αυτή, οι Χ. Αθανασιάδου και Ε. Τάζογλου εξηγούν τους λόγους για τους οποίους η συνειδητοποίηση των κοινωνικών δομών, όσον αφορά τον καταμερισμό των φύλων στην εργασία και την οικογένεια, εμπλουτίζει τη συμβουλευτική διαδικασία που ασχολείται τόσο με την καθοδήγηση των νεαρών ατόμων στη λήψη αποφάσεων για τη ζωή και το επάγγελμα όσο και τη στήριξή τους σε φάσεις ανεργίας. Οι συγγραφείς τονίζουν την ανάγκη προώθησης, στο πλαίσιο της συμβουλευτικής, της αντίληψης ότι για τις μελλοντικές γενιές εργαζομένων, συντρόφων και γονέων και των δύο φύλων, καθώς και για μια μελλοντική κοινωνία ισότητας, η συμφιλίωση και ο συνδυασμός της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση.

Στο επόμενο άρθρο του δεύτερου μέρους, η Α. Ψάλτη επιχειρεί να κάνει τη σύνδεση του φύλου και του πολιτισμού στο πλαίσιο της συμβουλευτικής, εστιάζοντας το ενδιαφέρον της ειδικότερα στην παροχή υπηρεσιών διαπο-

λιτισμικής συμβουλευτικής στις μαθήτριες του σύγχρονου ελληνικού σχολείου. Το άρθρο αποσαφηνίζει βασικές έννοιες, όπως είναι εκείνες του φύλου, της φυλής, της εθνότητας, της πολυπολιτισμικότητας και της διαπολιτισμικότητας και εξηγεί τους λόγους για τους οποίους η διαπολιτισμική προσέγγιση στη συμβουλευτική αποτελεί μια δελεαστική πρόταση για τη στήριξη των κοριτσιών που δεν ανήκουν στο κυρίαρχο πολιτισμικό πλαίσιο.

Το τρίτο μέρος περιλαμβάνει τρία άρθρα, τα οποία πραγματεύονται ζητήματα που απασχολούν τους εφήβους (ιδιαίτερα τα κορίτσια) και αποτελούν συχνά αντικείμενο της συμβουλευτικής τους υποστήριξης ή των αντίστοιχων προγραμμάτων πρόληψης και παρέμβασης στο σχολικό πλαίσιο. Για παράδειγμα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αποτελούν ένα σημαντικό πρόβλημα των δυτικών κοινωνιών και συνδέονται κυρίως με κορίτσια εφηβικής ηλικίας και νεαρές γυναίκες. Το θέμα θίγει στο άρθρο της η Ε. Αυδή, περιγράφοντας τα βασικά χαρακτηριστικά της ανορεξίας και της βουλιμίας ως διαταραχών διατροφής και εστιάζοντας σε ζητήματα φύλου και στις θεωρίες που συνδέουν τις διαταραχές αυτές με τη γυναικεία ταυτότητα. Σύμφωνα με τη συγγραφέα του άρθρου, η φεμινιστική προσέγγιση του μεταδομισμού αποτελεί μια οπτική που, καθώς εστιάζεται κυρίως στα συστήματα λόγου γύρω από τη θηλυκότητα, το σώμα και το φαγητό, μπορεί να οδηγήσει σε μια επανεξέταση και επαναξιολόγηση των διαφόρων άρρητων παραδοχών και να προσανατολίσει την ψυχολογική θεωρία και την κλινική πρακτική σε καλύτερη κατανόηση του φαινομένου και σε τρόπους παρέμβασης που θα αναγνωρίζουν το ρόλο του κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου στην αντιμετώπισή του.

Το επόμενο άρθρο της ίδιας ενότητας εστιάζεται σε θέματα συμβουλευτικής κοριτσιών εφηβικής ηλικίας που είναι εξαρτημένα από ουσίες. Η Μ. Παπαθανασίου παρουσιάζει στοιχεία για τη χρήση ψυχότροπων ουσιών εκ μέρους των εφήβων στην Ελλάδα και εξηγεί την ιδιαιτερότητα της χρήσης των ουσιών αυτών από τις γυναίκες. Συζητώντας για τις έφηβες χρήστριες, η ίδια επιχειρεί να ερμηνεύσει τη στροφή των κοριτσιών στα ναρκωτικά με βάση τη φεμινιστική προσέγγιση, παρέχοντας έτσι ένα χρήσιμο εργαλείο για όσους/-ες θα χρειαστεί να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα αυτό στο πλαίσιο της συμβουλευτικής διαδικασίας.

Στο πλαίσιο της σχολικής συμβουλευτικής, το φαινόμενο κακοποίησης-παραμέλησης των εφήβων αποτελεί θέμα κεντρικής σημασίας. Η σύνδεσή του με το φύλο των θυμάτων είναι πια αυτονόητη και είναι ιδιαίτερα σημαντικό να λαμβάνεται υπόψη κατά τη διαδικασία συμβουλευτικής, όπως τονίζει στο άρθρο της η Α. Στογιαννίδου. Όπως υποστηρίζει η ίδια, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να γίνουν κατανοητοί οι λόγοι για τους οποίους, ενώ και αγόρια και κορίτσια είναι εξίσου θύματα σωματικής και συναισθηματικής κακοποίησης και παραμέλησης, οι συνέπειες των αρνητικών εμπειριών διαφοροποιούνται για τα δύο φύλα. Η συγγραφέας περιγράφει τις διάφορες μορφές κακοποίησης, τις αιτίες που προκαλούν, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, αυτές τις συμπεριφορές και τις συνέπειες που έχει η κακοποίηση για τα παιδιά-θύματα, ενώ καταλήγει σε μια σειρά προτάσεων για την αντιμετώπιση της κακοποίησης στις οικογενειακές και διαπροσωπικές σχέσεις, ο οποίες λαμβάνουν υπόψη την οπτική του φύλου.

Στην τέταρτη και τελευταία ενότητα του τόμου παρου-

σιάζονται δύο σημαντικά ζητήματα στο πλαίσιο της συμβουλευτικής, η εποπτεία και η δεοντολογία, τα οποία αφορούν κυρίως την επαγγελματική ανάπτυξη των ίδιων των συμβούλων. Ειδικότερα, το άρθρο των K. Barnes και J. M. Bernard συζητά το ζήτημα της φεμινιστικής εποπτείας και της εποπτείας-εκπαίδευσης μελλοντικών θεραπευτών που δείχνουν ευαισθησία σε θέματα φύλου. Στο τελευταίο άρθρο η M. Χαρίτου-Φατούρου συζητά ζητήματα δεοντολογίας στη συμβουλευτική γυναικών, με το παράδειγμα των υπηρεσιών συμβουλευτικής και του κώδικα δεοντολογίας του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη παρουσίαση αυτού του συλλογικού τόμου, θα λέγαμε ότι, παρόλο που αυτός δεν εξαντλεί ολόκληρη τη θεματική της φεμινιστικής συμβουλευτικής και της συμβουλευτικής με την οπτική του φύλου, μπορεί να προβληματίσει τους ειδικούς σχετικά με την εναλλακτική αυτή προσέγγιση της συμβουλευτικής διαδικασίας. Ελπίζουμε ότι διαβάζοντάς τον θα πειστούν πως αξίζει να λάβουν υπόψη την παράμετρο του φύλου στην αντιμετώπιση των προβλημάτων των νεαρών και των ενήλικων ατόμων.

Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 2009

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Chaplin, J. (1999). *Feminist counselling in action*. London: Sage.
- Herlihy, B., & Corey, G. (2000). Feminist therapy. In G. Corey (Ed.), *Theory and practice of counseling and psychotherapy* (pp. 340-381). Belmont, CA: Wadsworth.
- Worrell, J., & Remer, P. (1992). *Feminist perspectives in therapy. An empowerment model for women*. Chichester: Wiley.

ΜΕΡΟΣ 1ο

**Θεωρητικό υπόβαθρο
και πλαίσιο αρχών**

Η διαμόρφωση των ταυτοτήτων φύλου: μια φεμινιστική προσέγγιση

Χριστίνα Αθανασιάδου & Βασιλική Δεληγιάννη-Κουϊμτζή

Ταυτότητα φύλου» ονομάζεται το ιδιαίτερο συναίσθημα που αποκτά ένα παιδί όταν συνειδητοποιεί ότι ανήκει στο ένα ή στο άλλο φύλο (Νασιάκου, 1979). Η ταυτότητα του φύλου βασίζεται τόσο στα ανατομικά όσο και στα επίκτητα-κοινωνικά χαρακτηριστικά, τα οποία αποδίδονται σε άνδρες και γυναίκες από το κοινωνικό περιβάλλον. Κατά καιρούς διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις προσπάθησαν να εξηγήσουν, καθεμιά από την πλευρά της, τις ψυχολογικές διαφορές, τις διαφορές στη συμπεριφορά και στους ρόλους των φύλων. Στο ένα άκρο των θεωρητικών ερμηνειών βρίσκονται οι επιστήμονες εκείνοι που δίνουν έμφαση σε βιολογικές διαδικασίες και προτείνουν ότι γενετικές, ανατομικές και ορμονικές διαφορές ανάμεσα στα φύλα ευθύνονται για τις διαφορές στη συμπεριφορά, οι οποίες με τη σειρά τους προδιαθέτουν τους άνδρες και

1. Εισαγωγή

τις γυναίκες να υιοθετήσουν ρόλους τυπικούς για το φύλο τους. Στην άλλη άκρη των ερμηνειών, οι επιστήμονες της ψυχολογίας, κυρίως, θεωρούν ότι κοινωνικοί παράγοντες είναι αυτοί που καθορίζουν τις διαφορές τόσο στη συμπεριφορά όσο και στα αποτελέσματα της διαδικασίας της απόκτησης της ταυτότητας του φύλου.

Οι πιο σημαντικές ψυχολογικές θεωρίες για την ανάπτυξη της ταυτότητας του φύλου είναι η ψυχαναλυτική θεωρία του Freud, η θεωρία της κοινωνικής μάθησης και η γνωστική ή εξελικτική θεωρία του Kohlberg. Ο Freud υποστήριξε ότι η ταυτότητα φύλου αποκτάται μέσα από τη διαδικασία της ταύτισης του παιδιού με το γονέα του ίδιου φύλου, κατά το φαλλικό στάδιο της ψυχοσυναισθηματικής ανάπτυξης. Η θεωρία της κοινωνικής μάθησης περιέγραψε την εξέλιξη της ταυτότητας του φύλου μέσα από διαδικασίες μάθησης, όπως είναι η παρατήρηση, η μίμηση και η θετική ή αρνητική ενίσχυση, ενώ ο Kohlberg ισχυρίστηκε ότι η κατάκτηση της ταυτότητας του φύλου είναι προϊόν μιας γνωστικής διαδικασίας, ως αποτέλεσμα της γνωστικής ανάπτυξης του ίδιου του παιδιού (για μια αναλυτική παρουσίαση των θεωριών αυτών, βλ. Δελιγιάννη, 1994).

Σύμφωνα με τη Lips (1988), κάποιες από τις παραπάνω θεωρίες, όπως είναι οι βιολογικές προσεγγίσεις και η ψυχαναλυτική θεώρηση, εστιάζονται κυρίως στο «γιατί», στην προέλευση δηλαδή των διαφορών ανάμεσα στα φύλα, και ενδιαφέρονται για τις αιτίες που συντελούν στην ανάπτυξη τέτοιων διαφορών. Αντίθετα, άλλες θεωρίες, όπως αυτές της κοινωνικής μάθησης και της γνωστικής ανάπτυξης, ασχολούνται κυρίως με το «πώς», με τις διαδικασίες δηλαδή που κατευθύνουν τους άνδρες και τις γυ-

ναίκες να υιοθετούν όμοιες ή διαφορετικές μορφές συμπεριφοράς.

Παρότι πολλά από τα επιχειρήματα των πιο πάνω θεωριών που υποστήριξαν τη βιολογική ανωτερότητα του αρσενικού υπήρξαν αβάσιμα ή αντιεπιστημονικά, αυτό δεν εμπόδισε την επιτυχημένη διάδοσή τους στην ευρύτερη κοινή γνώμη. Σήμερα, ωστόσο, είναι πλέον σαφές ότι η άποψη για μια δεδομένη, αιώνια και αναλλοίωτη «φύση» της γυναίκας αποτελεί καθαρά κοινωνικό κατασκεύασμα. Επιπλέον, φαίνεται ότι οποιαδήποτε απόπειρα ερμηνείας της γυναικείας ταυτότητας βασίζεται αποκλειστικά είτε στη φύση είτε στον πολιτισμό είναι ανεπαρκής. Ουσιαστικά, καμιά από τις παραπάνω κλασικές ψυχολογικές θεωρίες δεν είναι ικανή να ερμηνεύσει από μόνη της αποτελεσματικά τις υπάρχουσες διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα. Όλες παρουσιάζουν κενά και ένας συνδυασμός στοιχείων από την καθημιά βοηθά περισσότερο στην κατανόηση των αιτιών και της διαδικασίας διαφοροποίησης των φύλων.

Παρόμοια, πολλές φεμινίστριες διαπίστωσαν ότι καμιά από τις θεωρίες αυτές δεν κάνει λόγο για τις σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες, γεγονός που παίζει σημαντικό ρόλο στη διαίωση των ψυχολογικών τους διαφορών. Πράγματι, η φεμινιστική ψυχολογία ή η ψυχολογία των γυναικών άσκησε έντονη κριτική στην παραδοσιακή ψυχολογία για τις «ανεπαρκείς» και «καταστροφικές» θεωρίες σε σχέση με τις γυναίκες, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για την αναπαραγωγή της ανισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα. Η Wilkinson (1997) αναφέρει συγκεκριμένα ότι η φεμινιστική ψυχολογία αμφισβήτησε την παραδοσιακή ψυχολογία

με τρεις κυρίως τρόπους: (α) επέκρινε τη μεθοδολογία έρευνας των κλασικών ψυχολογικών θεωριών, η οποία είτε απέκλεισε είτε διαστρέβλωσε τη γυναικεία εμπειρία, (β) επισήμανε ότι το πρόβλημα δεν είναι οι γυναίκες αλλά η *καταπίεση* που υφίστανται οι γυναίκες, και (γ) έστρεψε το ενδιαφέρον της έρευνας στις ίδιες τις γυναίκες, αναδεικνύοντας τις διαφορές τους, τις οποίες όμως αξιολόγησε θετικά.

Στη συνέχεια του κεφαλαίου παρουσιάζονται τρεις φεμινιστικές θεωρίες για την ανάπτυξη της γυναικείας ταυτότητας, οι οποίες ενσωματώνουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τα παραπάνω χαρακτηριστικά της φεμινιστικής κριτικής στην παραδοσιακή ψυχολογική έρευνα. Συγκεκριμένα, οι θεωρίες των Jean Baker Miller, Carol Gilligan και Nancy Chodorow επηρέασαν σημαντικά τη μεταγενέστερη έρευνα στο χώρο της ψυχολογίας γενικότερα, καθώς: (α) συμπεριέλαβαν στο δείγμα της έρευνάς τους τις γυναίκες, (β) εστίαστηκαν στη γυναικεία εμπειρία, δίχως να τη συγκρίνουν με την αντίστοιχη των ανδρών, και (γ) εκτίμησαν ως αξιόλογα και παραγωγικά για το σύνολο της ανθρώπινης ανάπτυξης τα χαρακτηριστικά γνώρισμα των γυναικών. Ακολουθεί η κριτική που ασκήθηκε στα παραπάνω ερμηνευτικά μοντέλα, ενώ το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των νεότερων προσεγγίσεων στο χώρο της φεμινιστικής ψυχολογίας, όσον αφορά τη διάμορφωση της ταυτότητας του φύλου.

Η ψυχίατρος-ψυχαναλύτρια Jean Baker Miller διαπίστωσε ότι οι περισσότερες θεωρίες που αφορούν την ψυχολογική εξέλιξη είναι «μονομερείς» και «ελλειμματικές», καθώς στηρίζονται σε αβάσιμες γενικεύσεις που προκύπτουν αποκλειστικά από την εμπειρία των ανδρών. Αφορμή για το έργο της υπήρξε η κλινική δουλειά της με γυναίκες και, επομένως, η άμεση επαφή της με την ξεχωριστή γυναικεία εμπειρία στο πλαίσιο της ψυχαναλυτικής θεραπείας. Η Miller προσπάθησε να περιγράψει την ψυχολογική ταυτότητα των γυναικών χρησιμοποιώντας όρους κατάλληλους και σύμφωνους με τη γυναικεία εξέλιξη, σε αντίθεση με τη συνηθισμένη τακτική των κλασικών ψυχολογικών θεωριών, οι οποίες ενσωμάτωσαν τη γυναικεία ψυχοσύνθεση σε προϋπάρχουσες «ανδρικές» κατηγορίες.

Η Miller (1986), επηρεασμένη από τις διαδεδομένες θέσεις άλλων φεμινιστριών σε σχέση με την υποδεέστερη θέση της γυναίκας στην κοινωνία, βασίστηκε στις παρακάτω διαπιστώσεις: (α) Οι σχέσεις που διέπουν την αλληλεπίδραση των δύο φύλων στην κοινωνία είναι σχέσεις εξουσίας, δηλαδή κυριαρχίας και υποταγής. (β) Σε ένα τέτοιο πατριαρχικό πλαίσιο, οποιαδήποτε διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα μεταφράζεται ιεραρχικά ως ανισότητα. (γ) Τόσο η κυρίαρχη ομάδα, στην περίπτωση αυτή οι άνδρες, όσο και η υποτακτική ομάδα, δηλαδή οι γυναίκες, αναπτύσσουν εξαιτίας της θέσης τους αντίστοιχα χαρακτηριστικά και συμπεριφορές. Οι συνέπειες της παραπάνω κατάστασης, σύμφωνα με τη Miller, είναι καταστροφικές και για τα δύο φύλα, καθώς δεν μπορεί να υπάρξει ισότιμη αλληλεπίδραση μεταξύ τους ή αμοιβαία ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. Επιπλέον, ισχυρίστηκε ότι η ανισότητα προκαλεί οπωσδήποτε τη σύγκρουση και μάλιστα την «καλυμμένη

2. Jean Baker Miller: το «συσχετιστικό» μοντέλο ανάπτυξης

σύγκρουση» (closed conflict), για την οποία δεν υπάρχουν κοινωνικές φόρμες ή κανόνες συμμετοχής, καθώς η κυρίαρχη ομάδα των ανδρών αρνείται την ύπαρξή της.

Η Miller (1986) υποστήριξε ότι σε μια πατριαρχική κοινωνική οργάνωση οι γυναίκες δεν ενθαρρύνονται να ανακαλύψουν τις ανάγκες τους ούτε να τις ικανοποιήσουν. Αντίθετα, ενθαρρύνονται να επικεντρωθούν στις ανάγκες και στην ανάπτυξη των ανδρών. Μάλιστα, πολλές γυναίκες φτάνουν στο σημείο να πιστέψουν ότι εάν αναπτυχθούν συναισθηματικά και πνευματικά αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο της απομόνωσης. Σύμφωνα με την εν λόγω ερευνήτρια, οι γυναίκες καταφεύγουν τις περισσότερες φορές σε δύο λύσεις: είτε αποφεύγουν να εκφράσουν τις ανάγκες τους, είτε τις «μετασχηματίζουν», δηλαδή δεν τις αναγνωρίζουν ως δικές τους αλλά ως ανάγκες των άλλων, συνήθως των παιδιών και των συζύγων. Η Miller (1986) ισχυρίστηκε, ωστόσο, ότι η κατάσταση των γυναικών δεν μπορεί να κατανοηθεί μόνο μέσα από όρους ανισότητας. Για παράδειγμα, στο έργο της αναφέρεται σε μια σειρά από χαρακτηριστικά γνωρίσματα των γυναικών, τα οποία αντιμετωπίζονται συνήθως ως αδυναμίες τόσο από τους άλλους όσο και από τις ίδιες τις γυναίκες. Η ίδια ανατρέπει την παραπάνω άποψη, αποδεικνύοντας ότι τέτοιου είδους ψυχολογικά χαρακτηριστικά έχουν σχεδόν πάντα δύο όψεις. Σε ένα πλαίσιο πατριαρχίας, τα χαρακτηριστικά αυτά παρερμηνεύονται και οδηγούν τις γυναίκες στη δουλικότητα και σε ψυχολογικά προβλήματα. Αντίθετα, σε ένα νέο πλαίσιο ανάπτυξης, τα ίδια ακριβώς γνωρίσματα αποτελούν δυνατότητες και αφορμή για προσωπική εξέλιξη.

Πράγματι, η Miller (1986, 1991a) διατύπωσε ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης για τη γυναικεία ταυτότητα, το οποίο βα-

σίζεται στους δεσμούς και στις σχέσεις που συνάπτουν οι γυναίκες με άλλους ανθρώπους, γεγονός που αποτελεί, σύμφωνα με την ίδια, τη θεμελιώδη οργανωτική αρχή στη ζωή κάθε γυναίκας. Σε γενικές γραμμές, ισχυρίστηκε ότι η εξέλιξη των γυναικών στηρίζεται σε μια διαφορετική βάση, καθώς οι γυναίκες εμμένουν, δημιουργούν και αναπτύσσονται σ' ένα πλαίσιο σχέσεων. Μάλιστα, όπως διαπίστωσε από την κλινική της εμπειρία με γυναίκες, για τις περισσότερες από αυτές η απειλή της διακοπής μιας σχέσης δεν σημαίνει μονάχα την απώλεια της σχέσης, αλλά και την απώλεια μέρους του εαυτού τους. Η Miller (1986) κατέληξε τελικά ότι οι παράμετροι της γυναικείας εξέλιξης δεν είναι ίδιες με αυτές των ανδρών και επομένως δεν μπορούν να εφαρμοστούν οι ίδιοι όροι. Η εν λόγω ερευνήτρια δεν ισχυρίστηκε ότι οι άνδρες δεν ενδιαφέρονται για τις σχέσεις ή ότι δεν νιώθουν την ανάγκη να δημιουργήσουν δεσμούς, αλλά ότι έχουν στερήσει τον εαυτό τους από ένα «συσχετιστικό» τρόπο ζωής και έχουν διαμορφώσει την εμπειρία τους έτσι ώστε να μην πιστεύουν στο παραπάνω μοντέλο.

Σύμφωνα με τη Miller (1986), οι διαφορετικές ανάγκες και επιθυμίες συσχέτισης ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες δεν οφείλονται φυσικά σε εγγενή βιολογικά χαρακτηριστικά, αλλά σε μια κοινωνικοπολιτισμικά διαμορφωμένη ψυχολογική διαδικασία, η οποία εξελίσσεται διαφορετικά για τα δύο φύλα. Υποστήριξε, ωστόσο, ότι η επιθυμία των γυναικών για σύναψη και διατήρηση σχέσεων με τους άλλους αποτελεί ταυτόχρονα την πηγή πολλών γυναικείων προβλημάτων. Έτσι, οι γυναίκες δεν μπορούν να απολαύσουν και να αναγνωρίσουν αυτή την ικανότητά τους, διότι οι μοναδικές φόρμες και τα μοντέλα σχέσεων

που είναι διαθέσιμα για αυτές είναι σχέσεις δουλικότητας και υποταγής, οι οποίες τις οδηγούν σε νευρώσεις. Η Miller συμπέρανε τελικά ότι τα ψυχολογικά προβλήματα των γυναικών δεν οφείλονται στο ασυνείδητο, αλλά στη στέρηση της πλήρους συνείδησης. Ισχυρίστηκε, μάλιστα, ότι ακόμη και οι όροι με τους οποίους σκεπτόμαστε αντανακλούν την «καθιερωμένη συνείδηση» και όχι την αλήθεια για αυτό που πραγματικά συμβαίνει.

Ως αποτέλεσμα των πιο πάνω διαπιστώσεων, η Miller (1986) έθεσε νέους στόχους για την ψυχολογική θεωρία: (α) την εκ νέου ανακάλυψη της γυναικείας ταυτότητας, (β) την ανάγκη νέας ορολογίας και τον επαναπροσδιορισμό των όρων «εξουσία» ή «αυτοκαθορισμός», και (γ) την ανάγκη μιας παραγωγικής σύγκρουσης, με νέα μοντέλα και τρόπους αντιμετώπισής της. Με άλλα λόγια, πρωταρχικό στόχο για τις γυναίκες αποτελεί η αναζήτηση του εαυτού τους, δηλαδή η αυτογνωσία ή η «αυθεντικότητα», όπως διαφορετικά την ονομάζει η συγγραφέας. Όμως, όπως ισχυρίστηκε, αυτογνωσία και υποταγή είναι δύο έννοιες εντελώς ασυμβίβαστες. Οι γυναίκες πραγματικά δυσκολεύονται να ανακαλύψουν τις επιθυμίες και τις ανάγκες τους, πρώτον διότι δεν έμαθαν ποτέ να το κάνουν και δεύτερον διότι κάτι τέτοιο δεν συμβαδίζει με τις ισχύουσες επιταγές της θηλυκότητας. Αυτό που χρειάζεται, επομένως, υποστήριξε η Miller (1986), είναι μια νέα ορολογία, η οποία δεν θα βασίζεται σε ακατάλληλες μεταφορές από την κατάσταση των ανδρών, αλλά θα προκύπτει από μια προσπάθεια περιγραφής της γυναικείας ανάπτυξης μέσα από την εξέλιξη και την εμπειρία των ίδιων των γυναικών.

Η Miller (1991b) διαπίστωσε επιπλέον ότι οι γυναίκες δεν θα καταφέρουν ποτέ όλα όσα αναφέρονται παραπά-

νω αν δεν αποκτήσουν την αντίστοιχη οικονομική, πολιτική και κοινωνική εξουσία. Η έννοια της εξουσίας, ωστόσο, όπως ακριβώς και άλλες έννοιες ή δραστηριότητες της κυρίαρχης ομάδας, έχουν διαστρεβλωθεί υπέρ των ανδρών και έχουν αποκτήσει σημασίες που υποδηλώνουν συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς οι οποίοι είναι πιο συνηθισμένοι στους άνδρες παρά στις γυναίκες. Έτσι, η εξουσία έχει καταντήσει τυραννία και ο αυτοκαθορισμός εμπεριέχει την απαγόρευση μιας άλλης ομάδας. Η Miller (1986, 1991b) πρότεινε τον επαναπροσδιορισμό των παραπάνω εννοιών, έτσι ώστε αυτές να συμβαδίζουν με τη γυναικεία εμπειρία. Ισχυρίστηκε λοιπόν ότι οι γυναίκες δεν χρειάζεται να υιοθετήσουν τις καταστροφικές πλευρές της εξουσίας, οι οποίες αποτελούν ουσιαστικά τρόπους διατήρησης ενός συστήματος κυριαρχίας και υποταγής. Αντίθετα, οι γυναίκες χρειάζονται δύναμη και εξουσία για να προωθήσουν την εξέλιξή τους και όχι για να περιορίσουν την εξέλιξη των άλλων. Από την άλλη, ο αυτοκαθορισμός δεν είναι απαραίτητα συνώνυμος με την απόλυτη ανεξαρτησία, ούτε αποκλείει τη σχέση με τους άλλους. Ένας καλύτερος ορισμός, σύμφωνα με την εξέλιξη των γυναικών, αφορά την ικανότητα να αισθάνεσαι αποτελεσματικός και ελεύθερος νιώθοντας ταυτόχρονα έντονα συναισθήματα σύνδεσης με άλλους ανθρώπους.

Τέλος, σύμφωνα πάντα με τη Miller (1986), καθώς οι γυναίκες προσδιορίζονται εκ νέου, αναδεικνύουν την ύπαρξη της σύγκρουσης ως απαραίτητης διαδικασίας για την ανάπτυξη. Η Miller προσδιόρισε την ανάγκη μιας παραγωγικής σύγκρουσης, όπου και οι δύο πλευρές αλληλεπιδρούν μεταξύ τους θέτοντας διαφορετικούς στόχους και καθεμιά πλευρά αναγκάζεται να αλλάξει τους στόχους της,

ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης. Υπογράμμισε, επίσης, την ανάγκη για νέα μοντέλα και νέους τρόπους αντιμετώπισης των συγκρούσεων, τόσο στην οικογένεια όσο και σε άλλους θεσμούς ή οργανισμούς στους οποίους η είσοδος των γυναικών είναι πλέον μαζική. Τα νέα μοντέλα, υποστήριξε, θα πρέπει να βασίζονται στην αμοιβαία αλληλεπίδραση και ανάπτυξη και όχι στην άσκηση εξουσίας και ελέγχου.

**3. Carol Gilligan:
η ηθική της
«φροντίδας»**

Η Carol Gilligan (1987, 1993) έστρεψε το ενδιαφέρον της έρευνας στη «διαφορετική φωνή» των γυναικών, η οποία αποτέλεσε την αφετηρία μιας νέας ψυχολογικής θεωρίας σχετικά με την ηθική εξέλιξη. Η Gilligan αντέδρασε ουσιαστικά στις καθιερωμένες ψυχολογικές θεωρίες, οι οποίες περιέγραψαν την ηθική εξέλιξη των γυναικών ως «ελλειμματική» ή «κατώτερη» σε σχέση με αυτή των ανδρών. Αντίθετα, υποστήριξε ότι άνδρες και γυναίκες αναπτύσσουν διαφορετικές αντιλήψεις για την ηθική, καθεμιά από τις οποίες είναι ισότιμα συμπαγής, ολοκληρωμένη και έγκυρη. Έτσι, εισήγαγε στην ψυχολογική θεώρηση τη γυναικεία εξέλιξη της ηθικής σκέψης και πλαισίωσε εκ νέου τη συζήτηση για τις διαφορές των φύλων. Στην πραγματικότητα, δεν ενδιαφέρθηκε για την προέλευση της διαφορετικής εξέλιξης της ηθικής ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, αν και υπέθεσε ότι βασίζεται στο διαφορετικό κοινωνικό, πολιτισμικό και ψυχολογικό πλαίσιο ανάπτυξης για τα δύο φύλα. Αυτό που την απασχόλησε περισσότερο ήταν η συστηματική προκατάληψη της παραδοσιακής ψυχολογικής θεωρίας ενάντια στις γυναίκες σε σχέση με την εξέλιξη της ηθικής.

Γι' αυτό εναντιώθηκε κατ' αρχάς στον ίδιο τον καθηγητή της, τον Lawrence Kohlberg, ο οποίος περιέγραψε την εξέλιξη της ηθικής σκέψης σε έξι στάδια, από την παιδική ηλικία έως την ενηλικίωση, τα οποία βασίστηκαν αποκλειστικά στη διαχρονική μελέτη 84 αγοριών. Η Gilligan (1977, 1987) διαπίστωσε επομένως ότι στο κυρίαρχο μοντέλο για την ηθική ανάπτυξη η αντίληψη της ωριμότητας προκύπτει από τη μελέτη της ζωής των ανδρών και αντανακλά τη σπουδαιότητα της ατομικότητας στην εξέλιξή τους. Έτσι, κατέληξε στο εξής παράδοξο συμπέρασμα: χαρακτηριστικά τα οποία, παραδοσιακά, έχουν καθορίσει τη «γυναικεία καλοσύνη», δηλαδή η φροντίδα και η ευαισθησία των γυναικών στις ανάγκες των άλλων, αποτελούν ταυτόχρονα τους λόγους για τους οποίους οι γυναίκες κατηγοριοποιούνται ως ανεπαρκείς στην κλίμακα και στα στάδια της ηθικής εξέλιξης.

Η Gilligan διεξήγαγε τελικά τις δικές της μελέτες με γυναίκες και άνδρες, χρησιμοποιώντας παράλληλα ρεαλιστικά ηθικά διλήμματα, τα οποία, κατά την άποψή της, προσφέρονται περισσότερο για τη μελέτη της γυναικείας ηθικής σκέψης. Η Gilligan (1993) αναφέρεται σε τρεις έρευνες συνολικά: (α) *στην έρευνα των φοιτητών του πανεπιστημίου*, στην οποία μελέτησε την ταυτότητα και την ηθική εξέλιξη στα πρώτα χρόνια της ενήλικης ζωής 25 φοιτητών, (β) *στην έρευνα για την απόφαση της έκτρωσης*, στην οποία μελέτησε 29 γυναίκες διαφορετικής ηλικίας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης και οικογενειακής κατάστασης που βρίσκονταν στο πρώτο τρίμηνο της εγκυμοσύνης τους και σκέφτονταν να κάνουν έκτρωση, και (γ) *στην έρευνα για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις*, στην οποία διερεύνησε περαιτέρω τις εμπειρίες της ηθικής σύγκρουσης, της επιλογής

και της σκέψης σε υποθετικά ηθικά διλήμματα – στην έρευνα αυτή συμμετείχαν 144 άνδρες και γυναίκες, διαφορετικής ηλικίας και κοινωνικοοικονομικής κατάστασης. Όλες οι έρευνες βασίστηκαν σε προσωπικές συνεντεύξεις με ερωτήσεις που αφορούσαν την αντίληψη του εαυτού και της ηθικής καθώς και τις εμπειρίες της σύγκρουσης και της επιλογής.

Η Gilligan (1987, 1993) υποστήριξε ότι τα ρεαλιστικά ηθικά διλήμματα, όπως αυτό για την απόφαση της έκτρωσης, διευκολύνουν περισσότερο τη μελέτη της γυναικείας ηθικής. Τα υποθετικά διλήμματα, καθώς παρουσιάζονται αφαιρετικά, απογυμνώνουν τους ηθικούς δράστες από τις συνθήκες της προσωπικής τους ζωής, ξεχωρίζοντας έτσι το ηθικό πρόβλημα από τα πραγματικά κοινωνικά ενδεχόμενα που το περιβάλλουν. Τα υποθετικά διλήμματα, σύμφωνα με την εν λόγω ερευνήτρια, είναι κατάλληλα για να εκμαιεύσει κανείς τις αντικειμενικές αρχές του δικαίου και να αξιολογήσει τη λογική της ισότητας και της αμοιβαιότητας, που διακρίνει την ηθική σκέψη των ανδρών. Αντίθετα, ο επαναπροσδιορισμός του διλήμματος, με τις ιδιαιτερότητες των πραγματικών συνθηκών, επιτρέπει να κατανοήσουμε τις αιτίες και τις συνέπειες μιας απόφασης, γεγονός που χαρακτηρίζει την ηθική κρίση των γυναικών.

Για παράδειγμα, η Gilligan (1993) αναφέρει ότι το ηθικό δίλημμα του Heinz, που παρουσίασε ο Kohlberg, προσεγγίζεται από τους άνδρες ως ένα μαθηματικό πρόβλημα, ενώ από τις γυναίκες ως ένα πρόβλημα ανθρώπινων σχέσεων. Έτσι, οι γυναίκες, αντί να ασπαστούν μια από τις δύο επιλογές του διλήμματος, τείνουν να μετατρέψουν το ίδιο το δίλημμα. Σύμφωνα με την Gilligan (1993), παρόλο που η ανεξάρτητη διεκδίκηση στην κρίση και στη δράση θεω-

ρείται το απόγειο της ενηλικίωσης, οι γυναίκες πάντα κρίνονται και κρίνουν τους εαυτούς τους με βάση τη φροντίδα και το ενδιαφέρον τους για τους άλλους. Ισχυρίστηκε, επομένως, ότι η σύγκρουση ανάμεσα στον εαυτό και τους άλλους αποτελεί το κεντρικό ηθικό δίλημμα στις ζωές των περισσότερων γυναικών, γι' αυτό και η απόφαση της έκτρωσης προκαλεί στις γυναίκες τα βασικά ερωτήματα της υπευθυνότητας και των υποχρεώσεων απέναντι στους άλλους και τον εαυτό τους.

Όπως αναφέρει η Tong (1995), η θεωρία της Gilligan διέπεται από τις παρακάτω βασικές θέσεις: (α) Σ' ένα ηθικό πρόβλημα, οι γυναίκες τείνουν να εστιάζονται στις σχέσεις του ηθικού δράστη με άλλους ανθρώπους, ενώ οι άνδρες δίνουν έμφαση στα αφηρημένα δικαιώματα του δράστη. (β) Όταν αντιμετωπίζουν ένα ηθικό δίλημμα, οι γυναίκες υπολογίζουν τις συνέπειες της απόφασής τους σε όλους εκείνους που επηρεάζονται από αυτή την απόφαση, ενώ οι άνδρες δεν σκέπτονται τόσο τις συνέπειες, όσο αναλογίζονται τις αρχές και τις αξίες σύμφωνα με τις οποίες πρέπει να δράσουν, ακόμη και αν πολλοί άνθρωποι πληγωθούν από τη διαδικασία. (γ) Οι γυναίκες συνήθως αποδέχονται δικαιολογίες για τη συμπεριφορά ενός ηθικού δράστη, ενώ οι άνδρες δεν συγχωρούν καμιά συμπεριφορά όταν τη θεωρούν ηθικά αδικαιολόγητη. (δ) Οι γυναίκες γενικότερα ερμηνεύουν την ηθική επιλογή μέσα σ' ένα πλαίσιο συνθηκών και περιστάσεων στο οποίο αυτή συμβαίνει, ενώ οι άνδρες αφαιρούν την επιλογή από τις συγκεκριμένες συνθήκες και την αναλύουν σαν να αναπαριστούσε κάποιον παγκόσμιο τύπο ηθικής επιλογής.

Η Gilligan (1987, 1993) υποστήριξε τελικά ότι, όταν κανείς φέρει στο προσκήνιο τις ζωές των γυναικών, τότε δια-

μορφώνεται ένα άλλο μοντέλο ηθικής ανάπτυξης, σύμφωνα με το οποίο το ηθικό πρόβλημα προκύπτει από τις συγκρουόμενες υποχρεώσεις και όχι από τα ανταγωνιστικά δικαιώματα αυτών που συμμετέχουν. Έτσι, η ηθική των δικαιωμάτων, που χαρακτηρίζει τους άνδρες, διαφέρει από την ηθική των υποχρεώσεων, εξαιτίας της διαφορετικής έμφασης που αποδίδει το άτομο στην ατομικότητα και όχι στις σχέσεις ως κάτι πρωταρχικό. Επιπλέον, φαίνεται ότι για την επίλυση του προβλήματος οι γυναίκες βασίζονται σε ένα «συσχετιστικό» τρόπο σκέψης, ο οποίος εξαρτάται κάθε φορά από τις δεδομένες συνθήκες. Η Gilligan (1987, 1993) κατέληξε ότι οι γυναικείοι ορισμοί της ηθικής διαφέρουν από αυτούς που προκύπτουν από την έρευνα με άνδρες. Σύμφωνα με την ίδια, η γυναικεία κατασκευή του ηθικού προβλήματος ως προβλήματος υποχρεώσεων διέπεται από τη λογική της φροντίδας και των σχέσεων. Αντίθετα, η αντίληψη της ηθικής ως ενός προβλήματος δικαιωμάτων και κανόνων συνδέει την εξέλιξη των ανδρών με τη λογική της ισότητας και της αμοιβαιότητας. Επιπλέον, οι γυναικείες κατασκευές του διλήμματος της έκτρωσης αποκαλύπτουν την ύπαρξη ενός ξεχωριστού ηθικού «λόγου», η εξέλιξη του οποίου καθορίζει μια διαφορετική σειρά ανάπτυξης από εκείνη των ανδρών.

Σύμφωνα με την Gilligan (1977, 1993), η ηθική της φροντίδας που χαρακτηρίζει τις γυναίκες εξελίσσεται σε τρία στάδια. Συνοπτικά, η γυναικεία ηθική σκέψη ξεκινά από ένα εγωιστικό ενδιαφέρον για προσωπική επιβίωση, συνεχίζει με μια έμφαση στην αυτοθυσία και καταλήγει σε μια στοχαστική κατανόηση της έννοιας της φροντίδας, ως τον καταλληλότερο οδηγό για την επίλυση των συγκρούσεων που διέπουν τις ανθρώπινες σχέσεις. Ειδικότερα: (α)

Στο πρώτο στάδιο, την αρχική έμφαση στην αποκλειστική φροντίδα του εαυτού για την εξασφάλιση της επιβίωσης διαδέχεται μια μεταβατική φάση, κατά την οποία η ενασχόληση με τον εαυτό καταδικάζεται ως εγωιστική. Αυτή η κριτική σηματοδοτεί μια νέα κατανόηση της σχέσης του εαυτού με τους άλλους, η οποία εκφράζεται από τις έννοιες της υπευθυνότητας και της υποχρέωσης. (β) Στο δεύτερο στάδιο, το καλό εξισώνεται με τη φροντίδα των άλλων. Ωστόσο, όταν οι άλλοι νομιμοποιούνται ως οι μοναδικοί αποδέκτες της γυναικείας φροντίδας, ο αποκλεισμός του εαυτού προκαλεί προβλήματα στις σχέσεις των γυναικών. Αυτή η απώλεια της ισορροπίας, τόσο με τους άλλους όσο και με τον ίδιο τον εαυτό, προκαλεί τη διαδικασία μετάβασης της ηθικής σκέψης των γυναικών στο τρίτο στάδιο. Η γυναίκα οδηγείται τελικά στον επαναπροσδιορισμό των σχέσεών της, καθώς προσπαθεί να ξεδιαλύνει τη σύγχυση ανάμεσα στην αυτοθυσία και στη φροντίδα, η οποία ενυπάρχει στις συμβατικές επιταγές της «γυναικείας καλοσύνης». (γ) Στο τρίτο στάδιο, ισχυρίζεται η Gilligan (1977, 1993), οι γυναίκες καταφέρνουν να διαλύσουν την ένταση ανάμεσα στην ατομικότητα και την υπευθυνότητα, μέσα από μια νέα κατανόηση των σχέσεων τόσο με τους άλλους όσο και με τον εαυτό τους.

Με βάση τα παραπάνω, η Gilligan (1993) συμπέρανε ότι οι γυναίκες καθορίζουν την ταυτότητά τους μέσα σ' ένα πλαίσιο σχέσεων και την κρίνουν από τις αρχές της υπευθυνότητας και της φροντίδας. Παρόμοια, η ηθική σκέψη των γυναικών προκύπτει από την εμπειρία των σχέσεων. Επομένως, όπως ισχυρίστηκε η συγγραφέας, η επίσημη κατάταξη πρώτα της απόκτησης της ταυτότητας και έπειτα της ικανότητας για σύναψη σχέσεων, κατά τη μετάβαση από

την εφηβεία στην ενηλικίωση, ταιριάζει καλύτερα στην εξέλιξη των ανδρών και όχι των γυναικών. Με άλλα λόγια, ενώ στον άνδρα η συναισθηματική οικειότητα αποτελεί την κρίσιμη εμπειρία που θα φέρει τον εαυτό του σε επαφή με τους άλλους, στη γυναίκα η κρίσιμη εμπειρία είναι η άσκηση της προσωπικής επιλογής, η οποία προκαλεί τη σύγκρουση με τον ίδιο της τον εαυτό. Η Gilligan ισχυρίστηκε ουσιαστικά ότι, στη μετάβαση από την εφηβεία στην ενηλικίωση, το δίλημμα αυτό καθαυτό είναι το ίδιο και για τα δύο φύλα: η σύγκρουση ανάμεσα στην ακεραιότητα και στη φροντίδα. Απλώς, οι άνδρες και οι γυναίκες το προσεγγίζουν μέσα από διαφορετικές προοπτικές, οι οποίες αντικατοπτρίζονται σε δύο διαφορετικές ηθικές ιδεολογίες: την ηθική των δικαιωμάτων που δικαιολογεί την ανεξαρτησία και την ηθική της φροντίδας που υποστηρίζει τις σχέσεις. Γι' αυτό, η Gilligan (1987, 1993) ισχυρίστηκε ότι το συμπέρασμα των εξελικτικών θεωριών για την ελλειμματική ηθική ανάπτυξη των γυναικών αποτελεί πρόβλημα κατασκευής και προσωπικής κρίσης των ανδρών. Έτσι, υπογράμμισε την ανάγκη να περιγραφεί η ενήλικη εμπειρία με «γυναικείους όρους», καθώς η ενσωμάτωση της εμπειρίας των γυναικών αλλάζει τελικά τις βασικές ερμηνείες της ανθρώπινης εξέλιξης. Για παράδειγμα, η έννοια της ταυτότητας διευρύνεται για να συμπεριλάβει και την εμπειρία των σχέσεων. Παρόμοια, ο ηθικός τομέας αναπτύσσεται για να συμπεριλάβει τις βασικές έννοιες της υποχρέωσης και της φροντίδας στις σχέσεις. Εγκαθιδρύοντας δύο διαφορετικούς τρόπους κοινωνικής εμπειρίας και ερμηνείας, η Gilligan κατέληξε σε μια πιο περίπλοκη θεώρηση, η οποία περιλαμβάνει τόσο την αυτονομία όσο και τις αμοιβαίες σχέσεις στις ζωές των γυναικών αλλά και των ανδρών.

Η θεωρία της Nancy Chodorow αναφέρεται στην αναπαραγωγή του φαινομένου της μητρότητας, ως αποκλειστικής ενασχόλησης και ευθύνης των γυναικών. Το βασικό ερώτημα της εν λόγω ερευνήτριας ήταν πώς και γιατί οι γυναίκες επιθυμούν να γίνουν μητέρες· με άλλα λόγια, πώς αναπαράγεται ο κοινωνικός ρόλος της μητρότητας, ο οποίος, σύμφωνα με την ίδια και άλλες φεμινίστριες, δαιωνίζει τον καταμερισμό της εργασίας και την ανισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα. Η Chodorow (1978) όρισε την «κοινωνική μητρότητα» ως μια ευρύτερη βιολογική, ψυχολογική και συναισθηματική σχέση φροντίδας και ευθύνης ανάμεσα στη βιολογική μητέρα και στο παιδί της. Η κοινωνική μητρότητα, επομένως, δεν ταυτίζεται μόνο με τις βιολογικές λειτουργίες της εγκυμοσύνης και του τοκετού, αλλά επεκτείνεται πέρα από αυτές.

Μέχρι τότε, οι πιο συνηθισμένες ερμηνείες για την αναπαραγωγή της μητρότητας βασίστηκαν είτε στη βιολογία, είτε στη διαφορετική κοινωνικοποίηση των φύλων. Η Chodorow (1978) υποστήριξε ότι τα επιχειρήματα της φύσης και της εκμάθησης ρόλων δεν επαρκούν για να εξηγήσουν ικανοποιητικά το φαινόμενο της μητρότητας. Η Chodorow απέρριψε εύκολα το επιχειρήμα της φύσης, καθώς διέκρινε τη φροντίδα των παιδιών (ως κοινωνική δραστηριότητα) από την εγκυμοσύνη και τον τοκετό. Επιπλέον, διευκρίνισε ότι η καθολικότητα του φαινομένου, το γεγονός δηλαδή ότι η μητρότητα αφορά όλες τις γυναίκες, δεν την καθιστά ούτε βιολογική ούτε αναπόφευκτη λειτουργία. Από την άλλη, ισχυρίστηκε ότι το επιχειρήμα της κοινωνικοποίησης εξηγεί μ' έναν απλουστευμένο τρόπο την επιθυμία για μητρότητα, κυρίως μέσα από κοινωνικές διαδικασίες μάθησης του γυναικείου ρόλου, ταύτισης των κο-

4. Nancy Chodorow: η «κοινωνική» μητρότητα

ριτσιών με τις μητέρες τους και προσωπικής επιλογής. Σύμφωνα με την ίδια, ωστόσο, η μητρότητα δεν αποτελεί ένα σύνολο συμπεριφορών που μπορούν απλώς να διδαχθούν ή να επιβληθούν στα κορίτσια, ούτε έχει να κάνει με συνειδητές επιλογές, αλλά κυρίως με την ασυνείδητη επιθυμία μιας γυναίκας να γίνει μητέρα.

Η Chodorow στράφηκε τελικά στην ψυχαναλυτική θεωρία για να εξηγήσει το φαινόμενο της μητρότητας και συγκεκριμένα στην ψυχαναλυτική θεωρία των αντικειμενότροπων σχέσεων (object relations theory). Η εν λόγω θεωρία υποστηρίζει ουσιαστικά ότι οι περισσότεροι άνθρωποι επαναλαμβάνουν ασυνείδητα, ως ενήλικες, τις πρωταρχικές σχέσεις που ανέπτυξαν στην παιδική ηλικία με τους ανθρώπους του άμεσου περιβάλλοντός τους. Έτσι, στο βαθμό που τα αγόρια και τα κορίτσια βιώνουν διαφορετικά διαπροσωπικά περιβάλλοντα καθώς αναπτύσσονται, η γυναικεία και η ανδρική προσωπικότητα θα αναπτυχθούν διαφορετικά και θα ασχοληθούν με διαφορετικά θέματα. Πράγματι, η Chodorow (1978) διαπίστωσε ότι η συγκεκριμένη δομή της οικογένειας και των οικογενειακών πρακτικών (με τη γυναίκα στο σπίτι και τον άνδρα στην εργασία) δημιουργεί διαφορετικές ανάγκες και ικανότητες συσχέτισης στα δύο φύλα, κυρίως κατά την προοιδιπόδεια και οιδιπόδεια φάση.

Σύμφωνα με την Chodorow (1978), ενώ η πρωταρχική σχέση μητέρας-βρέφους, στην πρώιμη περίοδο της ανάπτυξης, δημιουργεί ένα δυναμικό για γονεϊκές ικανότητες και στα δύο φύλα, οι προοιδιπόδειες εμπειρίες διαφέρουν σημαντικά ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια. Για παράδειγμα, παρατήρησε ότι οι μητέρες δεν βιώνουν τις κόρες τους ως ξεχωριστές, αλλά ως προέκταση του εαυ-

τού τους, επειδή ακριβώς έχουν το ίδιο φύλο με αυτές. Αντίθετα, διαλύουν γρήγορα τη συμβιωτική τους σχέση με τους γιους τους, τονίζοντας και ενισχύοντας τη διαφορετικότητά τους. Παρόλο που και στις δύο περιπτώσεις η μητέρα βιώνει σαφώς μια αίσθηση μοναδικότητας και συνέχειας με το παιδί της, αυτή η αίσθηση, διαπίστωσε η Chodorow (1978), είναι δυνατότερη και διαρκεί περισσότερο στην περίπτωση των κοριτσιών, επηρεάζοντας την ψυχική τους ανάπτυξη και το σεξουαλικό προσανατολισμό τους στο επόμενο στάδιο.

Εάν υποθεθεί ότι η κατάκτηση της ετεροσεξουαλικότητας αποτελεί τον οιδιπόδειο στόχο των δύο φύλων, τότε, ισχυρίστηκε η Chodorow (1978), τα κορίτσια θα πρέπει σε αυτήν τη φάση να προσανατολιστούν στους άνδρες και να αλλάξουν το αντικείμενο αγάπης από τη μητέρα στον πατέρα – κάτι που δεν ισχύει βέβαια για τα αγόρια. Ωστόσο, σύμφωνα με την ίδια, ο πατέρας του κοριτσιού, δεδομένης της φυσικής και συναισθηματικής του απόστασης, δεν αποτελεί εξίσου σημαντική φιγούρα, ώστε το κορίτσι να διακόψει απόλυτα την ήδη εδραιωμένη σχέση της με τη μητέρα. Επομένως, η μετάθεση του ερωτικού αντικειμένου από τη μητέρα στον πατέρα είναι τις περισσότερες φορές μερική και ατελής για τα κορίτσια, τα οποία φαίνεται ότι διατηρούν και τους δύο γονείς ως αντικείμενα αγάπης και αντιπαλότητας κατά τη διάρκεια της οιδιπόδειας φάσης. Σύμφωνα με την Chodorow (1978) λοιπόν, το γυναικείο και το ανδρικό οιδιπόδειο σύμπλεγμα είναι πράγματι ασύμμετρα, εξαιτίας της έντονης προοιδιπόδειας σχέσης των κοριτσιών με τη μητέρα. Η ίδια υποστήριξε ότι τα κορίτσια στρέφονται τελικά στον πατέρα για δύο βασικούς λόγους: πρώτον, διότι ο πατέρας συμβολίζει γι' αυτές την αυτονο-

μία και την ανεξαρτησία και, δεύτερον, διότι αντιλαμβάνονται ότι μόνον αυτός μπορεί να ικανοποιήσει σεξουαλικά τη μητέρα τους. Στην πραγματικότητα, επομένως, ακόμη και η στροφή του κοριτσιού στον πατέρα εκφράζει συγχρόνως μια εχθρική επίθεση στη μητέρα και μια εκδήλωση αγάπης γι' αυτήν.

Η Chodorow (1978) κατέληξε τελικά στα εξής: (α) Διαπίστωσε ότι το κυρίαρχο θέμα κατά την οιδιπόδεια φάση είναι κάπως διαφορετικό για τα δύο φύλα. Έτσι, ενώ πρωταρχικός στόχος για τα κορίτσια είναι η κατάκτηση της ετεροσεξουαλικότητας (μέσα από την αλλαγή του αντικειμένου αγάπης), για τα αγόρια είναι η ταύτιση με τον πατέρα και η κατάκτηση της ανδρικής ταυτότητας. (β) Ισχυρίστηκε ότι, ενώ ο πατέρας στις περισσότερες περιπτώσεις δραστηριοποιεί τον ετεροσεξουαλικό προσανατολισμό στην κόρη, δεν δραστηριοποιεί ταυτόχρονα την αποκλειστική αγάπη ή τη γενικευμένη συναισθηματική επαφή μαζί της. Η ερευνήτρια συμπέρανε δηλαδή ότι τα κορίτσια δεν αρνούνται ποτέ τη μητέρα για χάρη του πατέρα, αλλά παραμένουν σε ένα συναισθηματικό τρίγωνο (κόρη - μητέρα - πατέρας) κατά τη διάρκεια της παιδικής και εφηβικής ηλικίας. Αντίθετα, ο οιδιπόδειος ερωτικός δεσμός του αγοριού με τη μητέρα διοχετεύεται σε μια αποκλειστικά δυαδική σχέση (αγόρι - μητέρα). (γ) Υποστήριξε ότι οι γυναίκες δεν επιλύουν το οιδιπόδειο σύμπλεγμα στον ίδιο βαθμό με τους άνδρες και ότι οι παραπάνω διαφορετικές εμπειρίες των φύλων προκύπτουν προφανώς από τον ασύμμετρο χαρακτήρα της ανατροφής των παιδιών αποκλειστικά από γυναίκες.

Η Chodorow (1978) συμπέρανε επίσης ότι, επειδή οι γυναίκες ανατρέφονται από γυναίκες αλλά αναπτύσσονται ως ετεροσεξουαλικές, έχουν διαφορετικές και πιο περίπλοκες

ανάγκες σχέσεων, τις οποίες η αποκλειστική σχέση με έναν άνδρα δεν καλύπτει. Όπως αναφέρθηκε ήδη, οι γυναίκες ψυχοσυναισθηματικά τοποθετούν τους εαυτούς τους σε μια τριγωνική σχέση (μητέρα-πατέρας-παιδί), στην οποία ο πατέρας τους και οι άνδρες γενικότερα έρχονται δεύτεροι ή είναι το πολύ ισότιμοι με τη μητέρα τους και τις υπόλοιπες γυναίκες. Επομένως, οι σχέσεις με τους άνδρες δεν προσφέρουν ποτέ στη γυναίκα την ικανοποίηση των συναισθηματικών της αναγκών που η παλιότερη σχέση με τη μητέρα της έχει προσφέρει. Οι γυναίκες, ισχυρίστηκε η Chodorow (1978), αναπληρώνουν συνήθως αυτές τις ανάγκες είτε διατηρώντας στενές προσωπικές σχέσεις με άλλες γυναίκες είτε αποκτώντας ένα παιδί. Η γυναίκα δηλαδή επιθυμεί και έχει την ανάγκη ενός παιδιού, επειδή η σχέση της με έναν άνδρα απαιτεί στο επίπεδο της ψυχικής δομής ένα τρίτο πρόσωπο, εφόσον αρχικά εγκαθιδρύθηκε μέσα σε ένα τρίγωνο. Έτσι, στη διάρκεια της προοιδιπόδεια και της οιδιπόδεια φάσης, οι γυναίκες αναπτύσσουν ταυτόχρονα την επιθυμία για παιδί και εκείνες τις μητρικές ικανότητες ώστε να συμμετάσχουν αργότερα στη σχέση γονέα-παιδιού.

Η Chodorow (1978) ισχυρίστηκε ότι οι πιο πάνω διαφορές των φύλων, κατά την προοιδιπόδεια και οιδιπόδεια φάση, έχουν σημαντικές συνέπειες στην περαιτέρω ανάπτυξη της προσωπικότητας των ανδρών και των γυναικών· για παράδειγμα, προκαλούν ασυμμετρίες στις εμπειρίες και στις ικανότητες συσχέτισης των δύο φύλων. Ειδικότερα, η ανδρική προσωπικότητα ορίζεται μέσα από όρους άρνησης της σχέσης και της σύνδεσης με τη μητέρα, ενώ η γυναικεία προσωπικότητα περιλαμβάνει έναν πιο θετικό ορισμό του εαυτού μέσα στις σχέσεις. Επιπλέον, σύμφω-

να με την ίδια, αυτές οι διαφορές στην προσωπικότητα των φύλων έχουν ευρύτερες κοινωνικές συνέπειες και είναι κατάλληλες για τη διαφορετική συμμετοχή των ανδρών και των γυναικών στην εξωοικογενειακή παραγωγή και την ενδοοικογενειακή αναπαραγωγή αντίστοιχα. Εξαιτίας λοιπόν των χαρακτηριστικών τους διαφορών, οι άνδρες προετοιμάζονται για τις μη συσχετιστικές σφαίρες της δημόσιας ζωής, ενώ οι γυναίκες για τις συσχετιστικές σφαίρες της ιδιωτικής ζωής. Επομένως, η κοινωνική μητρότητα των γυναικών δεν αποτελεί απλώς μια διαφοροποίηση στους ρόλους των φύλων, αλλά αναπαράγει τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο και την ιδεολογία της ανδρικής κυριαρχίας. Με άλλα λόγια, ο ασύμμετρος χαρακτήρας της παραδοσιακής ανατροφής των παιδιών παράγει τη φυλετική ανισότητα και αναπαράγεται από αυτήν.

Η Chodorow (1978) πρότεινε τελικά την αναδιοργάνωση της γονεϊκής φροντίδας, έτσι ώστε αυτή να μοιράζεται ισότιμα ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, για τους παρακάτω σημαντικούς λόγους: (α) Η αποκλειστική γονεϊκότητα από τη μητέρα είναι κακή τόσο για την ίδια όσο και για τα παιδιά της, διότι οι μητέρες σε μια τέτοια κατάσταση συνήθως υπερεπενδύουν στα παιδιά και υπερφορτίζουν τη σχέση τους με αυτά. Από την άλλη, τα παιδιά μεγαλώνουν καλύτερα σε περιβάλλοντα όπου η αγάπη δεν προέρχεται ούτε ελέγχεται αποκλειστικά από ένα άτομο, δηλαδή τη μητέρα. (β) Η ασύμμετρη οργάνωση της γονεϊκότητας φαίνεται ότι απομακρύνει άδικα τα παιδιά από τους άνδρες. Τα παιδιά θα μπορούσαν να εξαρτώνται εξαρχής από ανθρώπους και των δύο φύλων και να εγκαθιδρύουν μια αίσθηση του εαυτού σε σχέση τόσο με τη μητέρα όσο και με τον πατέρα. (γ) Η ισότιμη γονεϊκότητα δεν απειλεί την κατά-

κτηση της ταυτότητας του φύλου ούτε για τα αγόρια ούτε για τα κορίτσια. Αντίθετα, η προσωπική σχέση ή η ταύτιση και με τους δύο γονείς θα βοηθούσε το παιδί να επιλέξει τις δραστηριότητες και τους ρόλους που θα επιθυμούσε, χωρίς να αισθάνεται ότι αυτοί απειλούν την ταυτότητα του φύλου του. Οι άνδρες, για παράδειγμα, θα αποκτούσαν, παράλληλα με τις γυναίκες, τη βάση για ενσυναίσθηση, στοργή και φροντίδα. Από την άλλη, άνδρες και γυναίκες θα μπορούσαν να αποκτήσουν αυτονομία και ανεξαρτησία, χωρίς αυτή η διαφοροποίηση του εαυτού τους να είναι τόσο αυστηρή ή αντιδραστική σε σχέση με το άλλο φύλο.

Βασικός στόχος των παραπάνω θεωριών ήταν να διευρύνουν την κατανόηση για την εξέλιξη της ανθρώπινης ταυτότητας, συμπεριλαμβάνοντας την ομάδα που έμεινε έξω από την κατασκευή της κυρίαρχης θεώρησης, δηλαδή τις γυναίκες. Και οι τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις άσκησαν έντονη κριτική σε προηγούμενα ψυχολογικά-αναπτυξιακά μοντέλα, εστιάζοντας την προσοχή κυρίως στις γυναίκες και στην ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη των γυναικών, την οποία περιέγραψαν μέσα από διαδοχικά στάδια ανάπτυξης. Παρότι και οι τρεις θεωρίες αναφέρθηκαν σε όλες τις γυναίκες διαχρονικά και διαπολιτισμικά, είναι σαφές ότι οι ερμηνείες τους περιορίστηκαν στο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον του δυτικού πολιτισμού.

Συμπερασματικά, οι θεωρίες που παρουσιάστηκαν χαρακτηρίζονται από τις εξής κοινές θέσεις: (α) Συμφωνούν με την άποψη ότι οποιαδήποτε θεώρηση οφείλει να διακρίνεται από μια πιο ολοκληρωμένη ερμηνεία για τη ζωή

5. Η κριτική στις φεμινιστικές θεωρίες για τη γυναικεία ταυτότητα

και των δύο φύλων. (β) Βασίζονται στην προϋπόθεση ενός συστήματος κοινωνικής οργάνωσης, το οποίο προωθεί τη διάκριση ανάμεσα στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα, τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα και την ανδρική κυριαρχία. (γ) Επικεντρώνονται στους τρόπους με τους οποίους άνδρες και γυναίκες διαφέρουν στην απόκτηση της ταυτότητάς τους. Ωστόσο, παρότι αγγίζουν το αμφιλεγόμενο θέμα της διαφοράς των δύο φύλων, διακρίνουν τη γυναικεία διαφορετικότητα από την απόκλιση. (δ) Ερμηνεύουν τις διαφορές των φύλων μέσα από κοινωνικές, πολιτισμικές και ψυχολογικές δομές, οι οποίες επηρεάζουν τις πατριαρχικές ερμηνείες της βιολογίας των γυναικών. (ε) Διαφωνούν με την τελεολογική άποψη ότι η αναπαραγωγική λειτουργία των γυναικών αποτελεί πεπρωμένο που προδιαγράφει την ανάπτυξή τους και προτείνουν τρόπους και στρατηγικές αλλαγής των σχέσεων εξουσίας που χαρακτηρίζουν τα δύο φύλα.

Πράγματι, τα θεωρητικά μοντέλα των J. B. Miller, C. Gilligan και N. Chodorow είχαν μεγάλη απήχηση στο χώρο της φεμινιστικής ψυχολογίας και επηρέασαν σημαντικά τη σκέψη και το έργο πολλών μεταγενέστερων επιστημόνων. Η δύναμή τους έγκειται στο ότι έστρεψαν για πρώτη φορά το ενδιαφέρον της έρευνας στις ίδιες τις γυναίκες και σε πλευρές της γυναικείας εμπειρίας που είχαν συστηματικά αγνοηθεί. Σύμφωνα με την Tavnir (1993), οι προσεγγίσεις των παραπάνω φεμινιστριών διόρθωσαν δύο ειδών προκαταλήψεις: (α) τη συνήθεια να αποκλείονται οι γυναίκες από μελέτες, τα αποτελέσματα των οποίων, ενώ αφορούσαν αποκλειστικά τους άνδρες, γενικεύονταν και στα δύο φύλα, και (β) τη συνήθεια να υποτιμώνται όποιες γυναικείες διαφορές προέκυπταν.

Παράλληλα, οι θεωρίες αυτές ξεσήκωσαν αντιδράσεις και δέχθηκαν με τη σειρά τους έντονη κριτική. Ιδιαίτερα η ερμηνεία της Gilligan για την ηθική εξέλιξη των γυναικών έχει αφήσει εποχή με το πλήθος των αντιδράσεων που διχάζονται μέχρι σήμερα, είτε υπέρ είτε κατά της θεωρίας, παρότι πρόκειται για ένα ερμηνευτικό μοντέλο το οποίο αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1970 (Davis, 1992). Η κριτική που της ασκήθηκε επικεντρώνεται κυρίως στα εξής: (α) στο γεγονός ότι η θεωρία αγνοεί πολιτισμικές διαφορές και επιρροές στην έννοια της ψυχολογικής ταυτότητας (Lykes, 1994), (β) στον τρόπο με τον οποίο η Gilligan ορίζει τη διαφορετική γυναικεία «φωνή» και αναπτύσσει γενικότερα τη μεθοδολογία της έρευνάς της (Davis, 1994. Breakwell, 1994), (γ) στο γεγονός ότι όλες οι γυναίκες δεν έχουν τις ίδιες «φωνές», ούτε αισθάνονται ανίσχυρες ή σιωπούν με τον ίδιο τρόπο κάτω από διαφορετικές συνθήκες (Travis, 1994), και τέλος (δ) στην άποψη ότι τέτοιου είδους περιπλοκές θεωρίες εφαρμόζονται με δυσκολία στην κλινική πρακτική (Contratto, 1994).

Η ίδια η Gilligan, στον πρόλογο της νεότερης έκδοσης του βιβλίου της το 1993, επιχείρησε να απαντήσει στην κριτική που της ασκήθηκε μέχρι τότε, προσδιορίζοντας με μεγαλύτερη σαφήνεια της έννοια της «φωνής» και συζητώντας εκ νέου το θέμα της διαφοράς των φύλων (Gilligan, 1993). Η Gilligan (1993) υποστήριξε τελικά ότι η διαφορετική φωνή που περιέγραψε χαρακτηρίζεται κυρίως από το θέμα της, δηλαδή την εμμονή στις σχέσεις, και όχι από το φύλο. Η σύνδεση αυτής της φωνής με τις γυναίκες αποτελεί εμπειρική παρατήρηση, αλλά δεν είναι απόλυτη. Με άλλα λόγια, η Gilligan ισχυρίστηκε ότι ουσιαστικά δεν ασχολήθηκε με τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα, θεωρώ-

ντας αυτονόητο ότι οι διαφορές αυτές προκύπτουν μέσα σ' ένα πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο η κοινωνική και πολιτική εξουσία συνδυασμένη με μια αναπαραγωγική βιολογία διαμορφώνει τόσο την εμπειρία των ανδρών και των γυναικών όσο και τις σχέσεις ανάμεσά τους. Ωστόσο, σύμφωνα με την Tong (1995), η Gilligan θα έπρεπε να είναι πιο προσεκτική σε σχέση με τη μεθοδολογία της, η οποία αγνόησε σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις ίδιες τις γυναίκες, ενώ άφησε απέξω τις ανδρικές φωνές σε ρεαλιστικά ηθικά διλήμματα, με στόχο να αποδείξει τελικά ότι η γυναικεία ηθική διαφέρει από την ηθική των ανδρών. Επίσης, η σύνδεση της γυναικείας ηθικής με την ηθική της φροντίδας σήμαινε για πολλές φεμινίστριες την ταύτιση των γυναικών με μια στρατηγική ικανότητα επιβίωσης σε ένα εχθρικό και πατριαρχικό κοινωνικό περιβάλλον (Tong, 1995).

Με παρόμοιο τρόπο η Miller, δέκα χρόνια αργότερα από την αρχική διατύπωση της θεωρίας της, ανέφερε ότι δεν ενσωμάτωσε στην ερμηνεία της παράγοντες όπως η κοινωνική τάξη, η εθνικότητα ή ο σεξουαλικός προσανατολισμός, οι οποίοι έχουν πράγματι σημαντικές συνέπειες στις ζωές των γυναικών, διότι ασχολήθηκε κυρίως με τους παράγοντες εκείνους που αφορούν όλες τις γυναίκες μόνο και μόνο επειδή είναι γυναίκες (Miller, 1986). Σε σχέση με τη θεωρία της Chodorow, η Tong (1995) αναφέρει ότι πολλές φεμινίστριες επέκριναν το γεγονός ότι η συγγραφέας εστίασε περισσότερο στην εσωτερική δομή του γυναικείου ψυχισμού, αφήνοντας απέξω κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις οι οποίες αποτελούν κατεξοχήν την πηγή της γυναικείας καταπίεσης. Επίσης, επέκριναν το γεγονός ότι η Chodorow αναφέρθηκε σε ένα μόνο είδος

οικογενειακής οργάνωσης, δηλαδή στη λευκή πυρηνική οικογένεια της μεσαίας αστικής τάξης, την οποία εσφαλμένα θεώρησε αντιπροσωπευτική για όλα τα είδη οικογενειών. Τέλος, σύμφωνα με την Tong (1995), πολλές φεμινίστριες αντέδρασαν αρνητικά στην άποψη ότι η κοινή φροντίδα των παιδιών και από τους δύο γονείς πρόκειται να σταματήσει την καταπίεση των γυναικών, υποστηρίζοντας, αντίθετα, ότι μπορεί ακόμη και να την ενισχύσει. Συγκεκριμένα, ισχυρίστηκαν ότι η ισότιμη γονεϊκότητα από τα δύο φύλα ανεβάζει τους άνδρες στο επίπεδο του «ήρωα» – δηλαδή, αυτού που μπορεί να σώσει την κατάσταση – προσφέροντάς τους περισσότερη εξουσία και στο χώρο της οικογένειας.

Από την άλλη, η Bohan (1993) αναφέρει ότι η εσσενσιαλιστική προσέγγιση των παραπάνω θεωριών, η οποία αποδίδει στα δύο φύλα αναλλοίωτες και διαχρονικές διαφορές ή αντιθέσεις, δέχθηκε έντονη κριτική για τους θεωρητικούς, εμπειρικούς και πολιτικούς προβληματισμούς που εγείρει. Η κριτική αφορά κυρίως δύο σημεία: (α) την προβληματική προϋπόθεση της ομοιογένειας ανάμεσα στις γυναίκες και της καθολικότητας των γυναικείων γνωρισμάτων και χαρακτηριστικών παγκόσμια και διαχρονικά, και (β) το αναπάντητο ερώτημα αν τελικά οι διαφορετικές ποιότητες που αποδίδονται στις γυναίκες είναι αποτέλεσμα του φύλου τους ή της καταπίεσης που γνωρίζουν. Για παράδειγμα, εάν η ικανότητα συσχέτισης των γυναικών είναι αποτέλεσμα της καταπίεσης που υφίστανται και παρ' όλα αυτά μια τέτοια ικανότητα αξιολογείται θετικά, τότε νομιμοποιείται και η καταπίεση που τη δημιουργήσε. Εφόσον ο παραπάνω συλλογισμός αληθεύει, ισχυρίστηκε η Bohan (1993), και οι καταπιεσμένοι εκτιμούν την καταπίεσή τους,

τότε η απελευθέρωση είναι αδύνατη. Σύμφωνα με την ίδια, τα εσσενσιαλιστικά μοντέλα γενικότερα έχουν αρνητικές συνέπειες σε μια συλλογική φεμινιστική δράση, καθώς αποκλείουν πολλές ομάδες γυναικών, δεν παρουσιάζουν σαφείς αποδείξεις για τις διαφορές που περιγράφουν ανάμεσα στα δύο φύλα, ενώ η ταμπέλα «οι ιδιαίτεροι τρόποι ύπαρξης των γυναικών» υπονοεί ότι οι γυναίκες δεν έχουν πρόσβαση σε άλλους τρόπους ύπαρξης.

Παρόμοια, η James (1997) άσκησε έντονη κριτική στα παραπάνω θεωρητικά μοντέλα, καθώς αυτά, υποστηρίζοντας την ιδιαίτερη, μοναδική και ίσως ανώτερη γυναικεία φύση, αναπαράγουν τελικά τα ίδια στερεότυπα και τις ίδιες διακρίσεις ανάμεσα στα δύο φύλα τις οποίες αρχικά κατακρίνουν. Σύμφωνα με την James (1997), η ιδεολογία της διαφοράς των φύλων αποδείχθηκε ότι είχε πάντα αρνητικό αποτέλεσμα στην ευρύτερη κοινή γνώμη και αρνητικές συνέπειες στις ίδιες τις γυναίκες. Με άλλα λόγια, η ιδεολογία της διαφοράς αναπαράγει διπολικά αντίθετα, παρερμηνεύεται ως ανισότητα, προϋποθέτει εσφαλμένες ομοιότητες ανάμεσα στις ίδιες τις γυναίκες ή στους άνδρες και τέλος αγνοεί πλήρως τις ιστορικές αλλαγές και πώς αυτές ενισχύουν ή εξαλείφουν τις διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της Lott (1990) στη δικαστική υπόθεση από την Επιτροπή Ίσων Ευκαιριών Απασχόλησης των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής ενάντια στην επιχείρηση Sears για την άνιση μεταχείριση των εργαζομένων στην τελευταία με βάση το φύλο. Ο δικαστής αποφάσισε τελικά ότι η επιχείρηση δεν διέκρινε ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες εργαζόμενες, αλλά ότι οι γυναίκες απέφευγαν συνειδητά συγκεκριμένες εργασίες εξαιτίας των διαφορετικών χαρακτηριστικών τους. Όπως αναφέ-

ρει η James (1997, σελ. 223), «ο βαθμός στον οποίο τα φύλα διαφέρουν είναι λιγότερο σημαντικός απ' ό,τι οι συνέπειες της έμφασης τέτοιων διαφορών κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες». Η Lott (1990) ισχυρίστηκε, επίσης, ότι το επιχείρημα της διαφοράς ανάμεσα στα δύο φύλα έχει πάντα ανταπόκριση και αποδοχή, επειδή η αντίληψη αυτή διατηρεί το υπάρχον κοινωνικό σύστημα και δεν απαιτεί από την κοινωνία ή από τα άτομα καμιά αλλαγή.

Σύμφωνα με την Tavris (1993), οι νέες προσεγγίσεις στο χώρο της φεμινιστικής ψυχολογίας υπερβαίνουν τη φιλολογική και περιορισμένη ερώτηση της διαφοράς ανάμεσα στα δύο φύλα, ενώ επιθυμούν να μάθουν γιατί όλοι ενδιαφέρονται για τις διαφορές ή τι είδους σκοπούς και συμφέροντα εξυπηρετούν αυτές οι διαφορές. Η σύγχρονη προσέγγιση αμφισβητεί ουσιαστικά την αντικατάσταση ενός συνόλου στερεοτύπων (οι γυναίκες υστερούν) με ένα άλλο (οι γυναίκες υπερτερούν). Η Tavris (1993) υποστήριξε ότι υπάρχουν πλέον καλύτεροι τρόποι με τους οποίους μπορεί κανείς να επεξεργαστεί την έννοια του φύλου, δίκως να αναρωτιέται αν οι άνδρες ή οι γυναίκες είναι καλύτεροι. Ο πρώτος τρόπος κοιτά έξω από τον παράγοντα φύλο, στο πλαίσιο και στις εξωτερικές συνθήκες που προσδιορίζουν τις ζωές των ανθρώπων, επηρεάζοντας αντίστοιχα τις συμπεριφορές και τα χαρακτηριστικά τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών. Ο δεύτερος τρόπος κοιτά εσωτερικά στον παράγοντα φύλο, ως «γλωσσική» όμως κατασκευή, δίνοντας έμφαση στους τρόπους με τους οποίους οι άνδρες και οι γυναίκες αντιλαμβάνονται, ερμηνεύουν και ανταποκρίνονται σε γεγονότα που τους συμβαίνουν – δηλαδή, στις «ιστορίες» που λένε για τη ζωή τους.

6. Η κοινωνική κατασκευή της ταυτότητας του φύλου

Οι νεότερες προσεγγίσεις στο χώρο της φεμινιστικής ψυχολογίας σε σχέση με την ταυτότητα του φύλου προκύπτουν από τις επιρροές του μεταστρουκτουραλισμού και της μεταμοντέρνας φιλοσοφίας. Οι οπαδοί του φιλοσοφικού αυτού ρεύματος ισχυρίζονται ότι το φύλο δεν αποτελεί μια φυσική κατηγορία η οποία βασίζεται σε «ουσιαστικές» διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών, αλλά ότι οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα αποτελούν κατά συνθήκη κατασκευασμένες κατηγορίες (Hare-Mustin & Marecek, 1990a). Τα ερωτήματά τους αφορούν επομένως την έννοια του κοινωνικού φύλου και τους τρόπους με τους οποίους καθορίζονται οι διαφορές των δύο φύλων. Με άλλα λόγια, οι φεμινίστριες της συγκεκριμένης παράδοσης ενδιαφέρονται για τις διαδικασίες με τις οποίες το φύλο, όπως και άλλες κατηγορίες της κοινωνικής πραγματικότητας, κατασκευάζονται στο πλαίσιο μιας καθημερινής αλληλεπίδρασης, καθώς και για τις συνέπειες αυτής της κατασκευασμένης έμφυλης ταυτότητας.

Σύμφωνα με την Bohan (1993), η διαφορά ανάμεσα στις προηγούμενες εσσεσιαλιστικές κατευθύνσεις και την κατεύθυνση της κοινωνικής κατασκευής δεν βρίσκεται στην προέλευση των χαρακτηριστικών του φύλου, αλλά στη θέση που καταλαμβάνουν αυτά τα χαρακτηριστικά, δηλαδή στην τοποθέτησή τους μέσα ή έξω από το άτομο. Για παράδειγμα, οι εσσεσιαλιστικές προσεγγίσεις ισχυρίζονται ότι το φύλο αποτελεί μια ποιότητα ή ένα σύνολο χαρακτηριστικών, τα οποία υπάρχουν μέσα σε κάθε άνθρωπο και καθορίζουν την προσωπικότητά του, ανεξάρτητα από την αλληλεπίδρασή του με άλλους ανθρώπους ή ανεξάρτητα από τις συνθήκες της ζωής του. Αντίθετα, η άποψη της κοινωνικής κατασκευής ισχυρίζεται ότι το φύλο

δεν είναι ένα «εσωτερικό» χαρακτηριστικό των ανθρώπων, αλλά μια κοινωνική κατηγορία, η οποία καθορίζει τελικά ποιες αλληλεπιδράσεις θεωρούνται κατάλληλες για κάθε φύλο. Αυτή η κοινωνική κατηγορία καθορίζει συμπεριφορές, παρακινεί τους ανθρώπους να ενεργούν με τις κατάλληλες κάθε φορά προσδοκίες και να χαρακτηρίζονται ως έμφυλα υποκείμενα, αποκτώντας σταδιακά την ταυτότητα του φύλου τους. Η Bohan (1993) ισχυρίστηκε μάλιστα ότι είναι λάθος να αντιλαμβανόμαστε την ταυτότητα του φύλου ως αναλλοίωτη πραγματικότητα και να μη βλέπουμε τον κοινωνικο-ιστορικό της χαρακτήρα. Αντίστοιχα, η Wilkinson (1997) υποστήριξε ότι το να περιγράφει κανείς τη γυναίκα ως μια φυσική κατηγορία σημαίνει ότι αποδίδει βιολογικά χαρακτηριστικά σε μια ιστορική συνθήκη ανδρικής κυριαρχίας και γυναικειάς υποταγής. Σύμφωνα με την ίδια, η έννοια της εθνικότητας κατασκευάστηκε παρόμοια, κάτω από τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες δουλείας των νέγρων, στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Από την άλλη, οι περισσότερες φεμινίστριες αμφισβητούν σήμερα την έμφαση που έδωσε παλιότερα η έρευνα της ψυχολογίας στις συγκρίσεις και στις διαφορές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Οι εναλλακτικοί τρόποι έρευνας που προτείνουν μεταθέτουν την προσοχή από το άτομο στον τομέα των διαπροσωπικών σχέσεων και των κοινωνικών θεσμών. Σύμφωνα με την Marecek (1995), ωστόσο, καμιά από αυτές τις νεότερες απόψεις δεν αρνείται τις βιολογικές διαφορές των δύο φύλων, απλώς αρνούνται το γεγονός ότι αυτές οι διαφορές έχουν μία, μοναδική και σταθερή σημασία σε όλους τους πολιτισμούς, σε όλες τις ιστορικές περιόδους, σε όλες τις κοι-

νωνικές τάξεις και σε όλες τις εποχές της ανθρώπινης εμπειρίας. Με άλλα λόγια, η προσέγγιση της κοινωνικής κατασκευής εστιάζεται στις αναπαραστάσεις του φύλου ή στις συνέπειες των αναπαραστάσεων και όχι στο φύλο αυτό καθαυτό.

Οι Hare-Mustin και Marecek (1990b) ισχυρίστηκαν ότι οι κλασικές θεωρίες για τα φύλα αποτελούν αναπαραστάσεις των κατασκευασμένων (ανά εποχή) διακρίσεων ανάμεσα στα δύο φύλα. Οι θεωρίες αυτές αντανακλούν, κατά την άποψή τους, είτε την προκατάληψη άλφα (alpha bias) είτε την προκατάληψη βήτα (beta bias). «Άλφα προκατάληψη» ονομάζεται η τάση να μεγεθύνονται οι διαφορές ανάμεσα στα φύλα ή να αναφέρονται εκεί που δεν υπάρχουν, ενώ «βήτα προκατάληψη» ονομάζεται η τάση να ελαχιστοποιούνται ή να παραβλέπονται οι διαφορές, όταν αυτές υφίστανται. Παρότι τα παραπάνω δύο είδη προκαταλήψεων έχουν διαφορετική έμφαση, μοιράζονται την κοινή προϋπόθεση ότι οι άνδρες αποτελούν το σημείο αναφοράς και την ομάδα σύγκρισης. Επομένως, καμιά από τις παραδοσιακές θεωρητικές προσεγγίσεις για τα δύο φύλα δεν αμφισβήτησε στην πραγματικότητα τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας ανάμεσά τους, ούτε άλλαξε την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Οι Hare-Mustin και Marecek (1990b) υποστήριξαν μάλιστα ότι οι άνδρες είναι αυτοί που ενδιαφέρονται να τονίζουν τις διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα, διότι με τον τρόπο αυτό επιβεβαιώνουν την ανωτερότητά τους και τη διαφορά τους με την κατώτερη ομάδα. Έτσι, όταν οι φεμινίστριες αποδέχονται τις θεωρητικές προσεγγίσεις της διαφοράς ανάμεσα στα φύλα, στην ουσία συναινούν σε μια κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας από την κυρίαρχη ομάδα. Με άλλα λό-

για, οι φεμινίστριες που προσπαθούν να αποδείξουν τη διαφορά ή την ομοιότητα των γυναικών με τους άνδρες συναινούν στην καταπίεση των γυναικών, καθώς αναπαράγουν με παρόμοιο τρόπο την κατηγορία «γυναίκες» πάνω στην οποία βασίστηκε αυτή η καταπίεση (Wilkinson, 1997).

Σήμερα προτείνεται η αποδόμηση του τρόπου με τον οποίο ο άνδρας δομείται ως η θεμελιακή αρχή της κοινωνίας, ενώ η γυναίκα ως το αποκλεισμένο «άλλο» αυτής της αρχής (Τεντοκάλη, 1998). Σύμφωνα με την Τεντοκάλη (1998), «αποδόμηση» είναι το όνομα που έχει δοθεί από το φιλοσοφικό ρεύμα του μεταστρουκτουραλισμού στην κριτική και αναλυτική διαδικασία με την οποία μπορούμε να υπονομεύσουμε διυϊσμούς και αντιθέσεις της κοινωνίας, βάσει των οποίων κοινωνικοποιούνται τα άτομα και στην προκειμένη περίπτωση τα δύο φύλα. Η πρόταση της αποδόμησης του κοινωνικού φύλου εστιάζεται στον ατομικό παράγοντα, δηλαδή στην ίδια τη γυναίκα με τα ποικίλα χαρακτηριστικά της και τις διαφορές της κοινωνικής τάξης, της εκπαίδευσης, της θρησκείας, της ηλικίας, της υγείας, της εθνικότητας. Η αποδόμηση του κοινωνικού φύλου δεν προσδιορίζει από μόνη της το εναλλακτικό περιεχόμενο της αποδόμησης, αντίθετα το περιεχόμενο θα προσδιοριστεί από την ίδια τη γυναίκα και θα ποικίλλει από γυναίκα σε γυναίκα (Τεντοκάλη, 1998).

Ολοκληρώνοντας, θα λέγαμε ότι οι οπαδοί της μεταμοτέρνας θεωρίας ισχυρίζονται πως το βιολογικό ή το κοινωνικό φύλο δεν πρέπει να θεωρείται πια διαφορά ανάμεσα στους ανθρώπους, αλλά μια αρχή ή ένα αξίωμα κοινωνικής οργάνωσης, το οποίο δομεί σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα. Σε αντίθεση με τα ερωτήματα επομέ-

νως για τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα, η παράδοση αυτή ενδιαφέρεται περισσότερο για τις διαφορές μέσα σε κάθε ομάδα φύλου. Επίσης, θεωρεί τις κατηγορίες άνδρας και γυναίκα κατασκευασμένες ιδεολογικές και όχι βιολογικές κατηγορίες. Για παράδειγμα, η Unger (1990) ισχυρίστηκε ότι, μόνο αν παραβλέψει κανείς τις αντιφάσεις και τις ασυνέχειες μέσα σε κάθε άτομο, μπορεί να μεγιστοποιήσει τις διαφορές ανάμεσά τους – ή ότι μόνο αν αγνοήσει τις διαφορές ανάμεσα στις ίδιες τις γυναίκες ή στους άνδρες, μπορεί να μεγεθύνει τις διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων. Η σύγχρονη εναλλακτική πρόταση επιμένει στη μελέτη κάθε ανθρώπου ξεχωριστά και στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι με ποικίλες κοινωνικές ταυτότητες διαφέρουν μεταξύ τους, έτσι ώστε να μην αντιμετωπίζονται οι κατηγορίες του φύλου ή άλλες κοινωνικές κατηγορίες ούτε ως παγκόσμιες ούτε ως καθολικές.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bohan, S. J. (1993). Essentialism, constructionism and feminist psychology. *Psychology of Women Quarterly*, 17, 5-21.
- Breakwell, M. G. (1994). Review of *In a Different Voice* by Carol Gilligan. *Feminism & Psychology*, 4 (3), 404-406.
- Chodorow, N. (1978). *The reproduction of mothering: Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Contratto, S. (1994). A too hasty marriage: Gilligan's developmental theory and its application to feminist clinical practice. *Feminism & Psychology*, 4 (3), 367-377.
- Davis, K. (1992). Towards a feminist rhetoric: The Gilligan

- debate revisited. *Women's Studies International Forum*, 15 (2), 219-231.
- Davis, K. (1994). What's in a voice? Methods and metaphors. *Feminism & Psychology*, 4 (3), 353-361.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (1994). Θεωρίες για τις διαφορές των φύλων. Στο Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (Επιμ. Έκδ.), *Εκπαίδευση και Φύλο: Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός* (σελ. 41-60). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Gilligan, C. (1977). In a different voice: Women's conceptions of self and morality. *Harvard Educational Review*, 47 (4), 481-517.
- Gilligan, C. (1987). Woman's place in man's life cycle. In S. Harding (Ed.), *Feminism and methodology. Social science issues* (pp. 57-73). Milton Keynes: Open University Press.
- Gilligan, C. (1993). *In a different voice: Psychological theory and women's development, 2nd edn.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hare-Mustin, T. R & Marecek, J. (1990a). On making a difference. In T. R. Hare-Mustin & J. Marecek (Eds), *Making a difference. Psychology and the construction of gender* (pp. 1-21). New Haven and London: Yale University Press.
- Hare-Mustin, T. R & Marecek, J. (1990b). Gender and the meaning of difference: Postmodernism and psychology. In T. R. Hare-Mustin & J. Marecek (Eds), *Making a difference. Psychology and the construction of gender* (pp. 22-64). New Haven and London: Yale University Press.
- James, B. J. (1997). What are the social issues involved in focusing on *difference* in the study of gender? *Journal of Social Issues*, 53 (2), 231-232.
- Lips, M. H. (1988). *Sex and gender: An introduction.* Mountain View, CA: Mayfield Publishing Company.
- Lott, B. (1990). Dual natures of learned behavior: The challenge to feminist psychology. In T. R. Hare-Mustin & J. Marecek

- (Eds), *Making a difference. Psychology and the construction of gender* (pp. 65-101). New Haven and London: Yale University Press.
- Lykes, M. B. (1994). Whose meeting at which crossroads? A response to Brown and Gilligan. *Feminism & Psychology*, 4 (3), 345-349.
- Marecek, J. (1995). Gender, politics and psychology's ways of knowing. *American Psychologist*, 50 (3), 162-163.
- Miller, J. B. (1986). *Toward a new psychology of women, 2nd edn*. Boston: Beacon Press.
- Miller, J. B. (1991a). The development of women's sense of self. In J. V. Jordan, A. G. Kaplan, J. B. Miller, I. P. Stiver & J. L. Surrey (Eds), *Women's growth in connection: Writings from the Stone Center* (pp. 1-26). New York and London: The Guilford Press.
- Miller, J. B. (1991b). The construction of anger in women and men. In J. V. Jordan, A. G. Kaplan, J. B. Miller, I. P. Stiver & J. L. Surrey (Eds), *Women's growth in connection: Writings from the Stone Center* (pp. 181-196). New York and London: The Guilford Press.
- Νασιάκου, Μ. (1979). Διαφορές των φύλων και ψυχολογική ταυτότητα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 36-37, 357-364.
- Tavris, C. (1993). The mismeasure of woman. *Feminism & Psychology*, 3 (2), 149-168.
- Tavris, C. (1994). Reply to Brown and Gilligan. *Feminism & Psychology*, 4 (3), 350-352.
- Τεντοκάλη, Β. (1998). Η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των φύλων. *Σύγχρονα Θέματα*, 66, 101-106.
- Tong, R. (1995). *Feminist thought. A comprehensive introduction*. London: Routledge.
- Unger, K. R. (1990). Imperfect reflections of reality: Psychology constructs gender. In T. R. Hare-Mustin & J. Marecek (Eds),

Making a difference. Psychology and the construction of gender (pp. 102-149). New Haven and London: Yale University Press.

Wilkinson, S. (1997). Feminist psychology. In D. Fox & I. Prilleltensky (Eds), *Critical psychology. An introduction* (pp. 247-264). London: Sage Publications.

Αυτοαντιλήψεις, αυτοεκτίμηση και φύλο: σημαντικές παράμετροι για τη συμβουλευτική νεαρών γυναικών

Αγγελική Λεονταρή

Τις τελευταίες δεκαετίες η πρόοδος στην ψυχολογική θεωρία και τη μεθοδολογία είχε ως αποτέλεσμα μια προοδευτική αύξηση της αναγνώρισης του εαυτού ως ισχυρού ρυθμιστή πολλών πτυχών της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Όπως υποστηρίζουν τόσο οι σχετικές θεωρίες όσο και οι έρευνες, ο εαυτός επηρεάζει καθοριστικά την αντίληψη, τη μνήμη, την πρόσληψη και την επεξεργασία των πληροφοριών. Οι άνθρωποι τείνουν να δίνουν ιδιαίτερη προσοχή και να θυμούνται καλύτερα πληροφορίες που είναι σχετικές με τις πυρηνικές πτυχές του αυτοορισμού τους, ενώ αντίθετα τείνουν να αγνοούν την ασυνεπή με τον αυτοορισμό τους ανατροφοδότηση (Fiske & Taylor, 1991. Kihlstrom & Klein, 1994). Επιπλέον, οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τους άλλους μέσα από τους φακούς των αυτοαντιλήψεών τους (Dunning & Hayes, 1996).

1. Η σημασία της έννοιας του εαυτού

Πέρα από τις επιδράσεις που ασκούν στην πρόσληψη και την επεξεργασία των πληροφοριών, οι αυτοαντιλήψεις του ατόμου είναι άρρηκτα συνδεδεμένες και με τα συναισθηματικά βιώματά του. Η συνθετότητα, η οργάνωση αλλά και η σαφήνεια του συστήματος του εαυτού επηρεάζουν τα συναισθήματα και τις θυμικές αντιδράσεις των ανθρώπων σε διάφορες καταστάσεις (Campbell, 1990. Pelham, 1991. Showers, 1992). Για παράδειγμα, αποκλίσεις ανάμεσα σε αυτό που οι άνθρωποι πιστεύουν ότι είναι και σε αυτό που θα ήθελαν να είναι ή νομίζουν ότι θα έπρεπε να είναι συχνά έχουν ως αποτέλεσμα την κατάθλιψη και το άγχος (Higgins, 1987).

Συμπερασματικά, ο εαυτός οργανώνει και κατευθύνει μια μεγάλη ποικιλία ψυχολογικών και κοινωνικών φαινομένων· ρυθμίζει τη σκόπιμη συμπεριφορά και επιτρέπει στο άτομο να λειτουργεί αποτελεσματικά στον κοινωνικό του περίγυρο (Cross & Madson, 1997). Ο εαυτός ασκεί σημαντική επίδραση στη συμπεριφορά αλλά συγχρόνως αποτελεί και ένα κοινωνικό προϊόν. Διαμορφώνεται και αλλάζει συνεχώς μέσα από τις αλληλεπιδράσεις του ατόμου με άλλους, στο εγγύς και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (Cooley, 1902. Rosenberg, 1981). Οι άνθρωποι διαμορφώνουν ενεργά τον εαυτό τους, καθώς συμμετέχουν στο κοινωνικό γίγνεσθαι και στη συνέχεια ο εαυτός διευκολύνει την προσαρμογή του ατόμου στα κοινωνικά περιβάλλοντα.

2. Η εικόνα του εαυτού ανδρών και γυναικών

Οι αυτοαντιλήψεις του ατόμου διαμορφώνονται μέσα σε ένα πλαίσιο που προσδιορίζεται από τις πολιτιστικές αξίες, τα ιδανικά, τις δομές και τις πρακτικές ενός συγκεκριμένου κοινωνικού περιβάλλοντος. Στις δυτικές κοινωνίες

το άτομο θεωρείται μια ανεξάρτητη, αυτόνομη οντότητα που δρα σύμφωνα με τα εσωτερικά χαρακτηριστικά του (Markus & Kitayama, 1991). Αυτή η αντίληψη έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη ενός «αυτόνομου εαυτού». Η κεντρική έννοια που κατευθύνει τη διαμόρφωση ενός τέτοιου αυτοορισμού είναι η έννοια του εαυτού ως μιας οντότητας ξεχωριστής από τους άλλους. Οι βασικές πτυχές αυτού του αυτοορισμού είναι τα προσωπικά χαρακτηριστικά, οι ικανότητες και οι ιδιότητες, ενώ οι ρόλοι, οι διαπροσωπικές σχέσεις και η συμμετοχή σε ομάδες είναι λιγότερο σημαντικά (Cross & Madson, 1997. Markus & Kitayama, 1991, 1994). Αντίθετα, σε πολλές ανατολικοασιατικές κουλτούρες, ο εαυτός ορίζεται στο πλαίσιο των σημαντικών ρόλων και των υποχρεώσεων του ατόμου προς τους άλλους. Αυτές οι διαφορές στις εικόνες του εαυτού έχουν ως αποτέλεσμα σημαντικές διαφορές ως προς τα ψυχολογικά φαινόμενα, που διαμεσολαβούνται ή οργανώνονται από τον εαυτό (Markus & Kitayama, 1991. Triandis, 1989).

Πολλοί ερευνητές (Markus & Kitayama, 1991, 1994. Cross & Madson, 1997) υποστηρίζουν ότι η αντίληψη του εαυτού ως αυτόνομης οντότητας χαρακτηρίζει περισσότερο τους άνδρες και λιγότερο τις γυναίκες των δυτικών κοινωνιών. Οι γυναίκες μαθαίνουν να δίνουν προτεραιότητα στη φροντίδα και τις διαπροσωπικές σχέσεις, μαθαίνουν να προσφέρουν μεγαλύτερη κοινωνική στήριξη στους άλλους και συχνά θεωρούνται υπεύθυνες για τη διατήρηση των διαπροσωπικών σχέσεων (Wellman, 1992). Επομένως, είναι πιθανότερο να αναπτύξουν έναν εαυτό γύρω από τον άξονα «σύνδεση-με-άλλους». Ένα τέτοιο γνωστικό σχήμα δεν σημαίνει κατ' ανάγκη έλλειψη ατομικότητας ή συγχώνευση του εαυτού με τους άλλους· απλώς,

τονίζει τη σπουδαιότητα των άλλων στον ορισμό του εαυτού και το γεγονός ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις κατέχουν πρωτεύουσα θέση στο αξιολογικό σύστημα του ατόμου. Ο ορισμός του εαυτού ως αυτόνομης οντότητας οδηγεί στην επίτευξη της ατομικότητας μέσω της χάραξης και οριοθέτησης συνόρων ανάμεσα στον εαυτό και τους άλλους. Ο ορισμός του εαυτού ως μιας οντότητας σε αλληλεξάρτηση με τους άλλους οδηγεί προς την κοινωνικότητα, τη συλλογικότητα και τη δημιουργία διαπροσωπικών σχέσεων (Λεονταρή & Αστήθα, 1995).

Υποστηρίζεται ότι οι διαφορές στους αυτοορισμούς που χαρακτηρίζουν τα δύο φύλα οφείλονται στο διαφορετικό τρόπο με τον οποίο άνδρες και γυναίκες αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα, ιδιαίτερα στον τρόπο με τον οποίο οργανώνουν τις σχέσεις ανάμεσα στον εαυτό τους και τους άλλους (Markus & Oyserman, 1989. Oyserman & Packer, 1996). Οι Chodorow (1978) και Miller (1976) υποστηρίζουν ότι η διαφοροποίηση των αυτοορισμών ανδρών και γυναικών βασίζεται στο είδος των σχέσεων που αναπτύσσουν με τους άλλους και κυρίως με τη μητέρα.

Κατά την Chodorow (1978), επειδή οι μητέρες ανήκουν στο ίδιο φύλο με τις κόρες τους, έχουν την τάση να συνδέονται πολύ στενά μαζί τους με την έννοια της συγχώνευσης. Αποτέλεσμα αυτής της στενής συναισθηματικής σχέσης είναι το γεγονός ότι οι γυναίκες μαθαίνουν να επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στα πρόσωπα και να δίνουν ιδιαίτερη αξία στις διαπροσωπικές σχέσεις σε αντίθεση με τους άνδρες.

Η Miller (1976) θεωρεί ότι η βασική διαφορά στους αυτοορισμούς των δύο φύλων δεν είναι συνάρτηση της συνέχειας ή του διαχωρισμού του εαυτού από τη μητέρα, αλ-

λά θέμα κοινωνικής ισχύος γενικότερα. Οι γυναίκες, ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας, σε ένα πλαίσιο που κυριαρχείται από τους άνδρες, είναι ανάγκη να μάθουν να επικοινωνούν με τους άλλους και να ευθυγραμμίζονται με τις απόψεις και τις επιθυμίες αυτών που ελέγχουν το μέλλον τους. Αν λάβουμε υπόψη μας το κοινωνικό δεδομένο ότι οι υποτελείς ομάδες χρειάζεται να γνωρίζουν καλά τις κυρίαρχες ομάδες ώστε να μπορέσουν να επιβιώσουν, είναι ευεξήγητες οι αιτίες που οδηγούν τις γυναίκες σε αυτού του είδους τη συμπεριφορά (Λεονταρή & Αστήθα, 1995).

Η διαφορετικότητα στις αυτοαντιλήψεις ανδρών και γυναικών επιδρά καθοριστικά στον τρόπο σκέψης τους και επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο τα δύο φύλα βιώνουν την κοινωνική πραγματικότητα. Οι γυναίκες με κυρίαρχο αυτοορισμό «εαυτός σε αλληλεξάρτηση με τους άλλους» είναι ιδιαίτερα δεκτικές σε πληροφορίες σχετικές με το διαπροσωπικό περιβάλλον. Οι άνδρες με κυρίαρχο αυτοορισμό «εαυτός ως αυτόνομη οντότητα» είναι ευαίσθητοι σε άλλου είδους πληροφορίες, που σχετίζονται με τα κυρίαρχα γνωστικά τους σχήματα. Κατά τον Belenky και τους συνεργάτες του (Belenky, Clinchy, Goldberger, & Tarule, 1986), τα άτομα που προσεγγίζουν την πραγματικότητα με βάση το γνωστικό σχήμα «εαυτός σε αλληλεξάρτηση» προσπαθούν να αποφύγουν τις διαφωνίες ή τις αρνητικές κρίσεις επειδή μια τέτοια στάση έρχεται σε σύγκρουση με το κυρίαρχο γνωστικό σχήμα και θέτει σε κίνδυνο τις σχέσεις. Οι ερευνητές τονίζουν ότι η κριτική σκέψη και η αμφισβήτηση είναι τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τα άτομα εκείνα τα οποία αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως «αυτόνομο». Οι διαφορές αυτές οδηγούν σε αλλότριους τρόπους αντίδρασης σχετικά με την αξιολόγηση, καθώς και σε διαφο-

ρές ως προς το βαθμό επίδρασης που ασκούν οι άλλοι στο άτομο. Η Roberts (1991) επισημαίνει ότι οι γυναίκες χρησιμοποιούν την αξιολόγηση ως μια σημαντική πηγή πληροφοριών για τις ικανότητές τους. Αυτή η στάση των γυναικών έχει ως αποτέλεσμα το γεγονός ότι επηρεάζονται περισσότερο από τις κρίσεις των άλλων σε σύγκριση με τους άνδρες. Όπως έχει διαπιστωθεί σε έρευνες (Schwalbe & Staples, 1991), οι γυναίκες αισθάνονται καλύτερα με τον εαυτό τους όταν δέχονται θετική ανατροφοδότηση από έναν αξιολογητή και χειρότερα όταν δέχονται αρνητική ανατροφοδότηση. Αντίθετα, οι αυτοαξιολογήσεις των ανδρών δεν φαίνεται να επηρεάζονται από τις αξιολογήσεις των άλλων.

Μια σημαντική πτυχή της αυτοαντίληψης που επηρεάζει καθοριστικά την ψυχοκοινωνική προσαρμογή και την ποιότητα ζωής του ατόμου, ειδικά στις γυναίκες, είναι η εικόνα του σώματος (Cash & Pruzinsky, 2002. Cash & Szymanski, 1995).

Η εικόνα του σώματος

Η εικόνα του σώματος είναι μια πολυδιάστατη έννοια που περιλαμβάνει τις αντιλήψεις, τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις πράξεις του ατόμου σε σχέση με το σώμα του και ειδικά σε σχέση με την εμφάνισή του (Cash & Pruzinsky, 1990. Grogan, 1999. Thomson, Heinberg, Altabe, & Tantleff-Dunn, 1999. Tiggemann & Lynch, 2001). Οι πυρηνικές πτυχές της εικόνας του σώματος είναι η *αξιολόγηση*, η *επένδυση* και τα *συναισθήματα* που τις συνοδεύουν (Brown, Cash, & Mikulka, 1990. Cash, 1990, 1995. Cash, Theriault, & Annis, 2004). Η πρώτη πτυχή αφορά την

αξιολόγηση της εικόνας του σώματος και περιλαμβάνει γνωστικές εκτιμήσεις για την εμφάνιση και τα σχετικά με αυτές συναισθήματα. Η δεύτερη πτυχή αφορά την επένδυση του ατόμου στην εικόνα του σώματός του και αναφέρεται στο βαθμό στον οποίο η εικόνα του σώματος αποτελεί μια πυρηνική πτυχή του εαυτού. Πολλοί ερευνητές ορίζουν την εικόνα του σώματος πιο στενά, ως «δυσαρέσκεια με το σώμα» (Grogan, 1999. Thomson et al., 1999).

Η αρνητική εικόνα του σώματος είναι ένα πρόβλημα που επηρεάζει τις γυναίκες σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι τους άνδρες (Cash, 1990). Οι γυναίκες είναι πιο δυσαρεστημένες με το σώμα τους (Forbes, Adams-Curtis, Rade, & Jaberg, 2001. Thompson, Heinberg, Altabe, & Tantleff-Dunn, 1999), επενδύουν ψυχολογικά στην εμφάνισή τους περισσότερο απ' ό,τι οι άνδρες (Jackson, 1992. Math & Cash, 1997) και έχουν μια πιο αρνητική εικόνα σώματος σε σχέση με τους άνδρες (Cash & Pruzinsky, 1990. Jackson, 1992). Οι μεγαλύτερες διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα αφορούν τις συγκινησιακά φορτισμένες ανησυχίες των γυναικών για το σχήμα του σώματός τους, το βάρος τους, ειδικά τους φόβους τους για το αν είναι ή αν θα γίνουν υπέρβαρες (Brownell & Rodin, 1994. Cash & Henry, 1995). Αυτές οι διαφορές είναι εμφανείς σε όλα τα εξελικτικά στάδια – οι γυναίκες εκφράζουν σταθερά μια «δυσαρέσκεια για το σώμα» τους σε όλη τη διάρκεια της ενήλικης ζωής (Allaz, Bernstein, Rouget, Archinard, & Morabia, 1998. Montepare, 1996)–, αλλά είναι ιδιαίτερα τονισμένες κατά την εφηβεία.

Οι σχετικές έρευνες επικεντρώθηκαν κυρίως σε δείγματα με νεαρές γυναίκες 18-25 ετών, με δεδομένες την κοινωνικοπολιτισμική πίεση που ασκείται στις νεαρές γυναίκες

να είναι λεπτές και τη γενίκευση των δυσλειτουργιών στη λήψη τροφής στην ηλικία αυτή. Σε μια επιδημιολογική μελέτη με υποκείμενα 803 Αμερικανίδες (Cash & Henry, 1995), το 48% αξιολόγησε αρνητικά την εμφάνισή του και το 46%-51% δήλωσε δυσαρεστημένο με τα σωματικά του χαρακτηριστικά. Οι έρευνες τονίζουν επίσης ότι η δυσαρέσκεια των γυναικών για το σώμα τους αυξήθηκε δραματικά τα τελευταία χρόνια (Cash & Henry, 1995. Garner, 1997).

Οι έρευνες δείχνουν ότι, παρόλο που οι νεαρές γυναίκες δηλώνουν ότι τα κοινωνικά ιδεώδη για τη λεπτή σιλουέτα και τη γοητεία είναι ανεπίτευκτα, προσπαθούν να τα φθάσουν (Halliwell & Dittmar, 2003). Αντίθετα, οι νεαροί άνδρες πιστεύουν ότι η ιδανική ανδρική φιγούρα είναι επιτεύξιμη, αλλά δεν θεωρούν ότι είναι σημαντικό να προσπαθήσουν να επιτύχουν κάτι τέτοιο. Οι νεαροί άνδρες ενδιαφέρονται περισσότερο να έχουν ένα σώμα που δεν διαφέρει πολύ από εκείνο των συνομηλίκων τους (Grogan, 1999. Halliwell & Dittmar, 2003).

Υποστηρίζεται ότι τα σύγχρονα κοινωνικά κριτήρια για την ομορφιά τονίζουν τη λεπτή σιλουέτα σε επίπεδο που είναι αδύνατον να φθάσουν οι γυναίκες αν διατρέφονται υγιεινά. Στην πραγματικότητα, το χάσμα ανάμεσα στο μέγεθος του σώματος της μέσης γυναίκας και στην ιδανική σιλουέτα είναι μεγαλύτερο από ποτέ (Tiggemann & McGill, 2004). Παρ' όλα αυτά το ιδανικό αυτό γίνεται αποδεκτό και εσωτερικεύεται από πολλές γυναίκες, δεδομένου ότι οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερα κίνητρα να συμμορφωθούν με τα πολιτιστικά ιδεώδη για τη γοητεία. Το αποτέλεσμα είναι μια μάταιη επιδίωξη για λεπτή σιλουέτα, η οποία έχει ως συνέπεια τη συρρίκνωση της αυτοεκτίμησης, την αύξηση της κατάθλιψης (Tiggemann, 1997), υπερβολικές δίαιτες

(Stice, Mazotti, Krebs, & Martin, 1998), αλλά και την εμφάνιση διατροφικών δυσλειτουργιών (Thompson, Coover, Richards, Johnson, & Cattarin, 1995).

Αν και υπάρχουν άφθονες ενδείξεις για την ύπαρξη του ιδανικού της λεπτής σιλουέτας στις γυναίκες (Wiseman, Gray, Mosimann, & Ahrens, 1992), οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες υιοθετείται αυτό το ιδανικό δεν είναι αρκετά σαφείς. Η κοινωνικοπολιτισμική θεωρία για την εικόνα του σώματος υποστηρίζει ότι τα κοινωνικά κριτήρια είναι αυτά που συντελούν στην ανάπτυξη και τη διατήρηση δυσλειτουργιών σε σχέση με την εικόνα του σώματος. Τα αποτελέσματα των ερευνών επισημαίνουν το ρόλο της οικογένειας, ιδίως των μητέρων (Pike & Rodin, 1992), καθώς και το ρόλο της ομάδας των συνομηλίκων (Paxton, Schutz, Wertheim, & Muir, 1999).

Αν και οι πηγές που τονίζουν τη σημασία της σωματικής εμφάνισης είναι πολλές και ισχυρές, εκείνη που φαίνεται να ασκεί τη μεγαλύτερη επίδραση είναι τα ΜΜΕ. Τα σύγχρονα ΜΜΕ δεν διαχωρίζουν τη φαντασία από την πραγματικότητα και έτσι η κοινωνία εκλαμβάνει τις εικόνες των ΜΜΕ ως ρεαλιστικές αναπαραστάσεις της ομορφιάς και ως κατάλληλους στόχους για σύγκριση (Agliata & Tantleff-Dunn, 2004). Χωρίς αμφιβολία μια ανάλυση περιεχομένου των οπτικών media (περιοδικά μόδας, διαφημίσεις τηλεόρασης) δείχνει την επικράτηση νέων, ψηλών και υπερβολικά αδύνατων γυναικών που αντιπροσωπεύουν το σύγχρονο ιδανικό της ομορφιάς (Malkin, Wornian, & Chisler, 1999. Fouts & Burggraf, 1999, 2000).

Η Tiggeman (2002, 2005) διακρίνει τρεις πιθανούς μηχανισμούς που αυξάνουν το εύρος της επίδρασης: την κοινωνική σύγκριση, την εσωτερίκευση του ιδανικού της λε-

πτής σιλουέτας και την υπερβολική επένδυση στην εμφάνιση για τη γενική αυτοαξιολόγηση. Καθένας από τους μηχανισμούς αυτούς σχετίζεται σημαντικά με το αίσθημα «δυσαρέσκειας με το σώμα» (Thompson & Stice, 2001. Cash & Labarge, 1996). Διάφοροι ερευνητές (Cattarin, Thompson, Thomast, & Williams, 2000. Faith, Leone, & Allison, 1997. Posavac, Posavac, & Weigel, 2001) τονίζουν τη σημασία της κοινωνικής σύγκρισης, θεωρώντας ότι είναι ο κατεξοχόν μηχανισμός μέσω του οποίου η έκθεση στις εικόνες που προβάλλονται στα media προκαλεί αρνητικές επιδράσεις. Τόσο οι ποιοτικές όσο και οι ποσοτικές έρευνες δείχνουν ότι οι γυναίκες συγκρίνουν τον εαυτό τους με τα μοντέλα των περιοδικών της μόδας (Milkie, 1999). Αυτό σχεδόν πάντα αποτελεί μια σύγκριση προς τα επάνω, η οποία προκαλεί αρνητική θυμική διάθεση και εντείνει το αίσθημα δυσαρέσκειας με το σώμα (Groetz, Levine, & Murnen, 2002. Tiggemann & McGill, 2004).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ερευνών, η αρνητική εικόνα σώματος και το αίσθημα της δυσαρέσκειας με το σώμα σχετίζονται με δυσλειτουργίες στη λήψη τροφής, με την κατάθλιψη, τη χαμηλή αυτοεκτίμηση και το κοινωνικό άγχος (Agliata & Tantleff-Dunn, 2004. Cash & Pruzinsky, 1990. Silverstein & Perlik, 1995).

3. Διαφορές φύλων ως προς την αυτοεκτίμηση

Κατά τον James (1890), η αυτοεκτίμηση είναι η αναλογία ανάμεσα στις επιτυχίες και τις προσδοκίες ενός ατόμου. Νεότερες απόψεις έχουν τροποποιήσει κάπως τη φόρμουλα του James υποστηρίζοντας ότι η αυτοεκτίμηση ενός ατόμου εξαρτάται από τις επιτυχίες του σε τομείς που θεωρούνται σημαντικοί σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτι-

σμικό πλαίσιο (Solomon, Greenberg, & Pyszczynski, 1991). Υποστηρίζεται ότι η αυτοεκτίμηση αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ψυχική υγεία ενός ατόμου. Οι έρευνες στηρίζουν αυτή την άποψη δείχνοντας σημαντικές συσχετίσεις ανάμεσα στην αυτοεκτίμηση και σε πολλαπλές ψυχολογικές πτυχές (για μια ανασκόπηση των σχετικών ερευνών βλ. Baumeister, 1998 και Harter, 1998). Η αυτοεκτίμηση συνδέεται με το πώς αισθάνονται οι άνθρωποι, πώς σκέφτονται και πώς συμπεριφέρονται.

Η σχέση ανάμεσα στην αυτοεκτίμηση και το θυμικό είναι επαρκώς τεκμηριωμένη. Οι έρευνες δείχνουν ότι η υψηλή αυτοεκτίμηση παρουσιάζει θετική συσχέτιση με υψηλά επίπεδα θετικών συναισθημάτων και με χαμηλά επίπεδα αρνητικών συναισθημάτων και κατάθλιψης (Brage & Meredith, 1994. Brown & Mankowski, 1993). Επιπλέον, η αυτοεκτίμηση συνδέεται με την επιτυχή προσαρμογή, με τις γνωστικές και αντιληπτικές λειτουργίες (Greenwald & Banaji, 1995. Showers & Kling, 1996) και μπορεί να λειτουργήσει ως ένας προστατευτικός μηχανισμός σε μια σειρά από προβλήματα (Blaine & Crocker, 1993. Egan & Perry, 1998. Murrell, Meeks, & Walker, 1991). Τέλος, η αυτοεκτίμηση συνδέεται με τη συμπεριφορά, ειδικά όταν οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν αξιολογική ανατροφοδότηση. Για παράδειγμα, σε περίπτωση αρνητικής ανατροφοδότησης, τα άτομα με υψηλή αυτοεκτίμηση εξακολουθούν να ασχολούνται αποτελεσματικά με το έργο, σε αντίθεση με τα άτομα με χαμηλή αυτοεκτίμηση, τα οποία τείνουν να εγκαταλείπουν την προσπάθεια (Campbell & Fairey, 1985).

Οι ερευνητές που προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τις διαφορές των δύο φύλων ως προς την αυτοεκτίμηση στη-

ρίχθηκαν στην υπόθεση ότι γενικά οι γυναίκες παρουσιάζουν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση σε σύγκριση με τους άνδρες. Συνακόλουθα προτάθηκαν διάφορες αιτίες για να ερμηνευθεί η χαμηλότερη αυτοεκτίμηση των γυναικών. Μια από αυτές τις ερμηνείες αναφέρεται στους ρόλους των δύο φύλων. Πολλά από τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στους άνδρες συνδέονται με την υψηλή αυτοεκτίμηση. Η δύναμη και το κύρος, για παράδειγμα, εμφανίζονται ως κύρια χαρακτηριστικά του στερεότυπου ανδρικού ρόλου ενώ η φροντίδα και η περιποίηση των παιδιών ως τα αντίστοιχα θηλυκά χαρακτηριστικά. Κατά την Carol Gilligan (1982), η γυναικεία προσωπικότητα εμπεριέχει μοιραία τη διάσταση της κοινωνικής κατωτερότητας του φύλου, εφόσον οι ιδιότητες της «φροντίδας για τους άλλους» και «της ανατροφής των παιδιών», αξίες πάνω στις οποίες χτίζεται η γυναικεία ταυτότητα, τοποθετούνται πολύ χαμηλότερα στην κοινωνική κλίμακα των αξιών.

Η κοινωνική έμφαση που δίνεται στη σωματική διάπλαση και την εμφάνιση των γυναικών είναι μια άλλη ερμηνεία για τις διαφορές των δύο φύλων ως προς την αυτοεκτίμηση. Ο τρόπος με τον οποίο μια γυναίκα αξιολογεί τον εαυτό της μπορεί να επηρεάσει την εικόνα που έχει για το σώμα της, μπορεί όμως και να επηρεαστεί από αυτήν. Οι θεωρίες αυτοαντίληψης υποστηρίζουν ότι η έλλειψη ικανοποίησης του ατόμου σε ένα συγκεκριμένο τομέα επηρεάζει την αυτοεκτίμησή του αν ο τομέας αυτός είναι σημαντικός για τον αυτοορισμό του. Με δεδομένο ότι η εικόνα του σώματος αποτελεί μια κεντρική πτυχή της αυτοαντίληψης, υποστηρίζεται ότι η εικόνα του σώματος και η ικανοποίηση ή μη της γυναίκας από το σώμα της επηρεάζουν σημαντικά τη γενική αυτοαξιολόγησή της. Πράγματι, οι έρευνες δεί-

χνουν μια θετική συσχέτιση ανάμεσα στο επίπεδο αυτοεκτίμησης και την ικανοποίηση από το σώμα (Hayes, Crocker, & Kowalski, 1999. Henriques & Calhoun, 1999. Russell, 2002). Αυτό έχει διαπιστωθεί και για τα δύο φύλα, αλλά η συσχέτιση είναι ισχυρότερη στις γυναίκες (Feingold, 1992. Furnham, Badmin, & Sneade, 2002. Longo & Ashmore, 1995. Wade & Cooper, 1999). Επιπρόσθετα, η συσχέτιση αυτή έχει διαπιστωθεί σε παιδιά, εφήβους και ενήλικες.

Σε μια πρόσφατη μεταανάλυση ερευνών σχετικών με το φύλο και την αυτοεκτίμηση (Kling, Hyde, Showers, & Buswell, 1999), διαπιστώθηκε μια μικρή αλλά στατιστικά σημαντική διαφορά υπέρ των ανδρών στα επίπεδα της αυτοεκτίμησης. Οι ερευνήτριες επισημαίνουν ότι ακόμα και μικρές διαφορές μπορεί να έχουν σημαντικές συνέπειες. Ακόμα κι αν γυναίκες και άνδρες έχουν παρόμοια επίπεδα αυτοεκτίμησης, η αυτοεκτίμησή τους βασίζεται σε πολύ διαφορετικές πηγές. Είναι σημαντικό να γίνουν κατανοητές αυτές οι πηγές, επειδή επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η αυτοεκτίμηση σε απειλητικές καταστάσεις. Για παράδειγμα, αν η αυτοεκτίμηση των γυναικών συνδέεται, όπως υποστηρίζεται, με τον άξονα «σύνδεση-με άλλους» (Cross & Madson, 1997. Josephs, Markus, & Tafarodi, 1992), τότε γυναίκες και άνδρες θα αντιδρούν διαφορετικά στην απόρριψη από άλλους. Η απόρριψη θα αποτελεί μεγαλύτερη απειλή για την αυτοεκτίμηση των γυναικών, ενώ η απώλεια μιας αίσθησης αυτονομίας ή η έλλειψη δυνατότητας να εκφράσει το άτομο τα εσωτερικά χαρακτηριστικά και τις ιδιότητές του θα αποτελούν μεγαλύτερη απειλή για την αυτοεκτίμηση των ανδρών (Josephs et al., 1992. Moran & Eckenrode, 1991).

4. Η σημασία της εικόνας του εαυτού και της αυτοεκτίμησης στη συμβουλευτική των γυναικών

Η φεμινιστική προσέγγιση στη συμβουλευτική τονίζει με έμφαση ότι στόχος της ψυχοθεραπείας δεν είναι μόνο η προσωπική αλλαγή αλλά και η αλλαγή των θεσμών (οικογένεια, σχολείο, νόμοι, πολιτικές δομές κ.λπ.) που διαιωνίζουν το σεξισμό και την καταπίεση. Επομένως, η ανάγκη για κοινωνική αλλαγή και προληπτική διαπαιδαγώγηση είναι σημαντική. Αυτοί οι κοινωνικοί στόχοι είναι δύσκολο να ενταχθούν στο επίκεντρο της ατομικής συμβουλευτικής. Ένας τρόπος να επιτευχθεί η ένταξη είναι να θεωρηθεί η κοινωνική αλλαγή ως ένα συνεχές, το οποίο αποτελείται από διάφορα επίπεδα, από το ευρύτερο μακροεπίπεδο μέχρι τα μικρότερα μικροεπίπεδα. Η κοινωνική αλλαγή που προκαλείται στην ατομική συμβουλευτική είναι πιθανότερο να συμβεί σε ένα μικροεπίπεδο. Όμως οι αλλαγές που αφορούν τα μικροεπίπεδα συχνά επιφέρουν κοινωνικές αλλαγές και σε μακροεπίπεδα.

Ένας από τους στόχους της φεμινιστικής προσέγγισης είναι να αξιολογηθούν οι επιδράσεις των κοινωνικών παραγόντων στην προσωπική εμπειρία των γυναικών, να αναγνωριστούν οι καταπιεστικές κοινωνικές πρακτικές που επηρεάζουν αρνητικά τις γυναίκες, να αναγνωριστούν οι εσωτερικευμένες στερεότυπες φυλετικές αντιλήψεις και να αντικατασταθούν με συμπεριφορές που δεν υπαγορεύονται από τα στερεότυπα. Όπως αναφέρθηκε ήδη, οι άνθρωποι αντλούν την αυτοεκτίμησή τους από την κοινωνική αποδοχή και τα προσωπικά επιτεύγματα. Ειδικά οι γυναίκες βασίζονται στην αυτοεκτίμησή τους σε μεγάλο βαθμό στην κοινωνική ανατροφοδότηση και στις διαπροσωπικές σχέσεις (Carpenter & Johnson, 2001. Cross & Madson, 1997). Ένας βασικός στόχος της φεμινιστικής προσέγγισης είναι η επαναθεώρηση και η επαναξιολόγηση των στερεοτυπι-

κών γυναικείων χαρακτηριστικών. Οι γυναίκες που ορίζουν τον εαυτό τους σύμφωνα με τα φυλετικά στερεότυπα έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση, επειδή η φροντίδα και οι ιδιότητες που σχετίζονται με το ρόλο τους δεν αξιολογούνται θετικά στην κοινωνία μας. Η υποτίμηση των γυναικείων χαρακτηριστικών εγκλωβίζει τη γυναίκα σε μια πολύ δύσκολη κατάσταση. Από τη μια πλευρά η κοινωνία ωθεί τις γυναίκες να είναι αρκετά «θηλυκές» και από την άλλη τις υποτιμά επειδή είναι έτσι. Η φεμινιστική προσέγγιση υποστηρίζει ότι οι γυναίκες πρέπει να μάθουν να εκτιμούν τα γυναικεία χαρακτηριστικά και να μάθουν να αυτοπροσδιορίζονται εμπιστευόμενες τις δικές τους εμπειρίες. Θα πρέπει να μάθουν να αξιολογούν ως σημαντικά χαρακτηριστικά όπως η ενσυναίσθηση, η φροντίδα, η συνεργασία, η διαίσθηση και η αλληλεξάρτηση. Αυτή η διαδικασία επανορισμού και επαναξιολόγησης διευκολύνει τη θετική αυτοαξιολόγηση των γυναικών και παράλληλα τις βοηθά να αξιολογούν θετικά τις άλλες γυναίκες και να διαμορφώνουν σχέσεις οικειότητας με αυτές.

Η αυτοαξιολόγηση των γυναικών και ειδικά η αυτοαξιολόγηση των νεαρών γυναικών επηρεάζεται σημαντικά από την εικόνα του σώματος και τα κοινωνικά μηνύματα που τονίζουν τη σημασία μιας εξιδανικευμένα λεπτής γυναικείας σιλουέτας. Υποστηρίζεται ότι η ικανοποίηση των εφήβων κοριτσιών σχετικά με το σώμα τους αποτελεί το σημαντικότερο προβλεπτικό παράγοντα για το επίπεδο της αυτοεκτίμησής τους. Ένας παράγοντας που θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως προστατευτικός μηχανισμός ενάντια στην εσωτερίκευση των κοινωνικοπολιτισμικών κριτηρίων για την εμφάνιση είναι η φεμινιστική ιδεολογία. Κάποιες έρευνες δείχνουν ότι μια γενική ταύτιση με το φεμινισμό ή με συγκε-

κριμένες φεμινιστικές στάσεις είναι πιθανό να αποτελούν προστατευτικούς παράγοντες ενάντια στην ανάπτυξη αίσθησης δυσαρέσκειας με το σώμα ή την ανάπτυξη διατροφικής παθολογίας (Snyder & Hasbrouck, 1996. Kelson, Kearney-Cooke, & Lansky, 1990. Dionne, Davis, Fox, & Guevich, 1995). Οι Cash, Ancis και Strachan (1997) αναφέρουν μικρές συσχετίσεις ανάμεσα στην εικόνα του σώματος και τη γενική φεμινιστική ταυτότητα, υποστηρίζουν όμως ότι συγκεκριμένες έμφυλες συμπεριφορές και προσδοκίες ρόλων σε επίπεδο κοινωνικών αλληλεπιδράσεων ανδρών-γυναικών συνδέονται με δυσλειτουργικές αντιλήψεις για τη σπουδαιότητα της σωματικής εμφάνισης. Όπως διαπίστωσαν οι ερευνητές, γυναίκες με παραδοσιακές αντιλήψεις για τις σχέσεις ανδρών-γυναικών επενδύουν περισσότερο στην εμφάνισή τους, εσωτερικεύουν σε μεγαλύτερο βαθμό τις κοινωνικοπολιτισμικές στάσεις για την εμφάνιση και νιώθουν λιγότερο ικανοποιημένες με το σώμα τους, σε σύγκριση με τις γυναίκες με λιγότερο παραδοσιακές αντιλήψεις. Κατά τους Twamley και Davis (1999), αυτό που δρα ως προστατευτικός παράγοντας δεν είναι η φεμινιστική ιδεολογία, αλλά μια γενική τάση του ατόμου να αγνοεί τις κοινωνικές συμβάσεις. Με την άποψη αυτή συμφωνούν και οι Fingeret και Gleaves (2004), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι μόνο συγκεκριμένες φεμινιστικές ιδέες και στάσεις και όχι μια γενική φεμινιστική ιδεολογία μπορούν να επηρεάσουν την εσωτερίκευση των κοινωνικών κριτηρίων για την εμφάνιση και τη φυσική γοητεία.

Η ανάλυση του ρόλου του φύλου είναι μια από τις τεχνικές της φεμινιστικής προσέγγισης, η οποία στοχεύει να βοηθήσει τις γυναίκες να συνειδητοποιήσουν την αρνητική επίδραση των κοινωνικών προσδοκιών (Sturdivant,

1980). Όπως υποστηρίζουν διάφοροι ερευνητές (Gordon, 2000. Markey, Markey, & Birch, 2004), οι ανησυχίες των γυναικών για το σώμα τους δεν αφορούν μόνο την εμφάνισή τους αλλά και το ρόλο τους στο ευρύτερο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο, το οποίο εντείνει τα συναισθήματα ανεπάρκειας επειδή αδυνατούν να επιτύχουν την «ιδανική σιλουέτα». Αν πράγματι οι ανησυχίες των γυναικών για την εμφάνισή τους οφείλονται εν μέρει στους κοινωνικά προσδιορισμένους ρόλους τους, τότε είναι σημαντικό να εξεταστούν αυτές οι ανησυχίες τους υπό το πρίσμα των συγκεκριμένων κοινωνικών ρόλων.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agliata, D., & Tantleff-Dunn, S. (2004). The impact of media exposure on males' body image. *Journal of Social and Clinical Psychology, 23* (1), 7-22.
- Allaz, A. F., Bernstein, M., Rouget, P., Archinard, M., & Morabia, A. (1998). Body weight preoccupation in middle-aged and aging women: A general population survey. *International Journal of Eating Disorders, 23*, 287-294.
- Baumeister, R. F. (1998). The self. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds), *Handbook of social psychology* (4th ed., pp. 680-740). New York: McGraw-Hill.
- Belenky, M. F., Clinchy, B. M., Goldberger, N. R., & Tarule, J. M. (1986). *Women's ways of knowing: The development of self, voice, and mind*. New York: Mac Millan.
- Blaine, B., & Crocker, J. (1993). Self-esteem and self-serving biases in reactions to positive and negative events: An integrative review. In R. F. Baumeister (Ed.), *Self-esteem: The puzzle of low self-regard* (pp. 55-85). New York: Plenum.

- Brage, D., & Meredith, W. (1994). A causal model of adolescent depression. *The Journal of Psychology, 128*, 455-468.
- Brown, T. A., Cash, T. F., & Mikulka, P. J. (1990). Attitudinal body-image assessment: Factor analysis of the Body-Self Relations Questionnaire. *Journal of Personality Assessment, 55*, 135-144.
- Brown, J. D., & Mankowski, T. A. (1993). Self-esteem, mood, and self-evaluation: Changes in mood and the way you see you. *Journal of Personality and Social Psychology, 64*, 421-430.
- Brownell, K. D., & Rodin, J. (1994). The dieting maelstrom: Is it possible and advisable to lose weight? *American Psychologist, 49*, 781-791.
- Campbell, J. D. (1990). Self-esteem and clarity of the self-concept. *Journal of Personality and Social Psychology, 59*, 538-549.
- Campbell, J. D., & Fairey, P. J. (1985). Effects of self-esteem, hypothetical explanations, and verbalizations of future performance. *Journal of Personality and Social Psychology, 48*, 1097-1111.
- Carpenter, S., & Johnson, L. E. (2001). Women derive collective self-esteem from their feminist identity. *Psychology of Women Quarterly, 25*, 254-257.
- Cash, T. F. (1990). The psychology of physical appearance: Aesthetics, attributes, and images. In T. F. Cash & T. Pruzinsky (Eds), *Body images: Development, deviance, and change* (pp. 51-79). New York: Guilford.
- Cash, T. F. (1995). *What do you say when you look in the mirror?* New York: Bantam.
- Cash, T. F., Ancis, J. R., & Strachan, M. D. (1997). Gender attitudes, feminist identity, and body image among college women. *Sex Roles, 36*, 433-447.
- Cash, T. F., & Henry, P. E. (1995). Women's body images: The results of a national survey in the U.S.A. *Sex Roles, 33* (1/2), 19-28.

- Cash, T. F., & Labarge, A. S. (1996). Development of the Appearance Schemas Inventory: A new cognitive body image assessment. *Cognitive Therapy and Research, 20*, 37-50.
- Cash, T. F., & Pruzinsky, T. P. (Eds). (1990). *Body images: Development, deviance, and change*. New York: Guilford Press.
- Cash, T. F., & Pruzinsky, T. P. (Eds). (2002). *Body image: A handbook of theory, research, and clinical practice*. New York: Guilford Press.
- Cash, T. F., & Szymanski, M. L. (1995). The development and validation of the Body-Image Ideals Questionnaire. *Journal of Personality Assessment, 64*, 466-477.
- Cash, T. F., Theriault, J., & N. M. Annis (2004). Body image in an interpersonal context: adult attachment, fear of intimacy, and social anxiety. *Journal of Social and Clinical Psychology, 23* (1), 89-103.
- Cattarin, J. A., Thompson, J. K., Thomas, C., & Williams, R. (2000). Body image, mood, and televised images of attractiveness: The role of social comparison. *Journal of Social and Clinical Psychology, 19*, 220-239.
- Chodorow, N. (1978). *The reproduction of mothering: Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Cooley, C. H. (1902). *Human nature and the social order*. New York: Scribner.
- Cross, S. E, & Madson, L. (1997). Models of self: Self-construals and gender. *Psychological Bulletin, 122* (1), 5-37.
- Dionne, M., Davis, C., Fox, J., & Gurevich, M. (1995). Feminist ideology as a predictor of body dissatisfaction in women. *Sex Roles, 33*, 277-287.
- Dunning, D., & Hayes, A. F. (1996). Evidence of egocentric comparison in social judgment. *Journal of Personality and Social Psychology, 71*, 213-229.

- Egan, S. K., & Perry, D. G. (1998). Does low self-regard invite victimization? *Developmental Psychology, 34*, 299-309.
- Faith, M. S., Leone, M. A., & Allison, D. B. (1997). The effects of self-generated comparison targets, BMI, and social comparison tendencies on body image appraisal. *Eating Disorders: The Journal of Treatment and Prevention, 5*, 128-140.
- Feingold, A. (1992). Good-looking people are not what we think. *Psychological Bulletin, 111*, 304-341.
- Fingeret, M. C., & Gleaves, D. H. (2004). Sociocultural, feminist, and psychological influences on women's body satisfaction: A structural modeling analysis. *Psychology of Women Quarterly, 28*, 370-380.
- Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (1991). *Social cognition*. New York: McGraw-Hill.
- Forbes, G. B., Adams-Curtis, L. E., Rade, B., & Jaberg, P. (2001). Body dissatisfaction in women and men: The role of gender-typing and self-esteem. *Sex Roles, 44* (7/8), 461-484.
- Fouts, G., & Burggraf, K. (1999). Television situation comedies: Female body images and verbal reinforcements. *Sex Roles, 40*, 473-481.
- Fouts, G., & Burggraf, K. (2000). Television situation comedies: Female weight, male negative comments, and audience reactions. *Sex Roles, 42*, 925-932.
- Furnham, A., Badmin, N., & Sneade, I. (2002). Body image dissatisfaction: Gender differences in eating attitudes, self-esteem, and reasons for exercise. *The Journal of Psychology, 136*, 581-596.
- Garner, D. M. (1997). Body image survey. *Psychology Today, 30* (1), 30-84.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gordon, R. A. (2000). *Eating disorders: Anatomy of a social epidemic*. Oxford: Blackwell.

- Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (1995). Implicit social cognition: Attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological Review*, *102*, 4-27.
- Groesz, L. M., Levine, M. P., & Murnen, S. K. (2002). The effect of experimental presentation of thin media images on body satisfaction. *International Journal of Eating Disorders*, *31*, 1-15.
- Grogan, S. (1999). *Body image: Understanding body dissatisfaction in men, women and children*. New York: Routledge.
- Halliwell, E., & Dittmar, H. (2003). A qualitative investigation of women's and men's body image concerns and their attitudes towards aging. *Sex Roles*, *49* (11/12), 675-684.
- Harter, S. (1998). The development of self-representations. In W. Damon (Series Ed.) & N. Eisenberg (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development* (5th ed., pp. 553-617). New York: Wiley.
- Hayes, S. D., Crocker, P. R. E., & Kowalski, K. C. (1999). Gender differences in physical self-perceptions, global self-esteem, and physical activity: Evaluation of physical self-perception profile model. *Journal of Sport Behavior*, *22*, 1-14.
- Henriques, G. R., & Calhoun, L. G. (1999). Gender and ethnic differences on the relationship between body esteem and self-esteem. *The Journal of Psychology*, *133*, 357-368.
- Higgins, E. T. (1987). Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, *94*, 319-340.
- Jackson, L. A. (1992). *Physical appearance and gender: Sociobiological and sociocultural perspectives*. Albany: SUNY Press.
- James, W. (1890). *Principles of psychology*. New York: Holt.
- Josephs, R. A., Markus, H. R., & Tafarodi, R. W. (1992). Gender and self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, *63*, 391-402.

- Kelson, T. R., Kearney-Cooke, A., & Lansky, L. M. (1990). Body image and body-objectification among female college students. *Perceptual and Motor Skills*, 71, 281-289.
- Kihlstrom, J. F., & Klein, S. B. (1994). The self as a knowledge structure. In R. S. Wyer & T. K. Srull (Eds), *Handbook of social cognition. Vol. 1: Basic processes* (pp. 153-208). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Kling, K. C., Hyde, J. S., Showers, C. J., & Buswell, B. N. (1999). Gender differences in self-esteem: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 125 (4), 470-500.
- Λεονταρή Α. & Ασθήα Μ. (1995). Σκέψη και φύλο: Ο ρόλος της αυτοαντίληψης. *Απόψεις*, 7, 529-541.
- Longo, L. C., & Ashmore, R. D. (1995). The looks-personality relationship. Global self-orientations as shared precursors of subjective physical attractiveness and self-ascribed traits. *Journal of Applied Social Psychology*, 25, 371-398.
- Malkin, A. R., Wornian, K., & Chrisler, J. C. (1999). Women and weight: Gendered messages on magazine covers. *Sex Roles*, 40, 647-655.
- Markey, C. N., Markey, P. M., & Birch, L. L. (2004). Understanding women's body satisfaction: The role of husbands. *Sex Roles*, 51 (3/4), 209-216.
- Markus, H., & Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review*, 98, 224-253.
- Markus, H., & Kitayama, S. (1994). A collective fear of the collective: Implications for selves and theories of selves. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, 568-579.
- Markus, H., & Oyserman, D. (1989). Gender and thought: The role of the self-concept. In M. Crawford & M. Hamilton (Eds), *Gender and thought* (pp. 100-127). New York: Springer-Verlag.
- Math, J. L. & Cash, T. F. (1997). Body-image attitudes: What

- difference does gender make? *Journal of Applied Social Psychology*, 27, 1438-1452.
- Milkie, M. A. (1999). Social comparisons, reflected appraisals, and mass media: The impact of pervasive beauty images on black and white girls' self concepts. *Social Psychology Quarterly*, 62, 190-210.
- Miller, J. B. (1976). *Toward a new psychology of women*. Boston: Beacon.
- Montepare, J. M. (1996). An assessment of adult's perceptions of their psychological, physical, and social age. *Journal of Clinical Geropsychology*, 2, 117-128.
- Moran, P. B., & Eckenrode, J. (1991). Gender differences in the costs and benefits of peer relationships during adolescence. *Journal of Adolescence Research*, 6, 396-409.
- Murrell, S. A., Meeks, S., & Walker, J. (1991). Protective functions of health and self-esteem against depression in older adults facing illness or bereavement. *Psychology and Aging*, 6, 352-360.
- Oyserman, D., & Packer, M. (1996). Social cognition and self-concept: A socially contextualized model of identity. In J. L. Nye & A. Brower (Eds), *What's social about social cognition? Social cognition research in small groups* (pp. 175-201). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Paxton, S. J., Schutz, H. K., Wertheim, E. H., & Muir, S. L. (1999). Friendship clique and peer influences on body image concerns, dietary restraint, extreme weight loss behaviors and binge eating in adolescent girls. *Journal of Abnormal Psychology*, 108, 255-266.
- Pelham, B. W. (1991). On confidence and consequence: The certainty and importance of self-knowledge. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 518-530.
- Pike, K. M., & Rodin, J. (1992). Mothers, daughters, and disordered eating. *Journal of Abnormal Psychology*, 100, 198-204.

- Posavac, H. D., Posavac, S. S., & Weigel, R. G. (2001). Reducing the impact of media images on women at risk for body image disturbance: Three targeted interventions. *Journal of Social and Clinical Psychology, 20*, 324-340.
- Roberts, T. (1991). Gender and the influence of evaluations of self-assessments in achievement settings. *Psychological Bulletin, 109* (2), 297-308.
- Rosenberg, M. (1981). The self-concept: Social product and social force. In M. Rosenberg & R. H. Turner (Eds), *Social psychology: Sociological perspectives* (pp. 593-624). New York: Basic Books.
- Russell, W. D. (2002). Comparison of self-esteem, body satisfaction and social physique anxiety across males of different exercise frequency and racial background. *Journal of Sport Behavior, 25*, 74-90.
- Schwalbe, M. L., & Staples, C. L. (1991). Gender differences in sources of self-esteem. *Social Psychology Quarterly, 54*, 158-168.
- Silverstein, L. R., & Perlik, D. (1995). *The cost of competence: Why inequality causes depression, eating disorders, and illness in women*. New York: Oxford University.
- Showers, C. (1992). Compartmentalization of positive and negative self-knowledge: Keeping bad apples out of the bunch. *Journal of Personality and Social Psychology, 62*, 1036-1049.
- Showers, C. J., & Kling, K. C. (1996). Organization of self-knowledge: Implications for recovery from sad mood. *Journal of Personality and Social Psychology, 70*, 578-590.
- Snyder, R., & Hasbrouck, L. (1996). Feminist identity, gender traits, and symptoms of disturbed eating among college women. *Psychology of Women Quarterly, 20*, 593-598.
- Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (1991). A terror management theory of social behavior: The psychological

- functions of self-esteem and cultural worldviews. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*. (Vol. 24, pp. 93-159). San Diego, CA: Academic Press.
- Stice, E., Mazotti, L., Krebs, M., & Martin, S. (1998). Predictors of adolescent dieting behaviors: A longitudinal study. *Psychology of Addictive Behaviors, 12*, 195-205.
- Sturdivant, S. (1980). *Therapy with women: A feminist philosophy of treatment*. New York: Springer.
- Tiggemann, M. (1997). Dieting in moderation: The role of dietary restraint in the relationship between body dissatisfaction and psychological well-being. *Journal of Health Psychology, 2*, 501-507.
- Tiggemann, M. (2002). Media influences on body image development. In T. F. Cash & T. Pruzinsky (Eds), *Body image: A handbook of theory, research, and clinical practice* (pp. 91-98). New York: Guilford.
- Tiggemann, M. (2005). Television and adolescent body image: The role of program content and viewing motivation. *Journal of Social and Clinical Psychology, 24* (3), 361-381.
- Tiggemann, M., & Lynch, J. E. (2001). Body image across the life span in adult women: The role of self-objectification. *Developmental Psychology, 37* (2), 243-253.
- Tiggemann, M., & McGill, B. (2004). The role of social comparison in the effect of magazine advertisements on women's mood and body dissatisfaction. *Journal of Social and Clinical Psychology, 23* (1), 23-44.
- Thompson, J. K., Covert, M. D., Richards, K. J., Johnson, S., & Cattarin, J. (1995). Development of body image, eating disturbance, and general psychological functioning in female adolescents: Covariance structure modeling and longitudinal investigations. *International Journal of Eating Disorders, 18*, 221-236.
- Thompson, J. K., Heinberg, L. J., Altabe, M., & Tantleff-Dunn, S.

- (1999). *Exacting beauty: Theory, assessment, and treatment of body image disturbance*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Thompson, J. K., & Stice, E. (2001). Thin-ideal internalization: Mounting evidence for a new risk factor for body-image disturbance and eating pathology. *Current Directions in Psychological Science, 10*, 181-183.
- Triandis, H. C. (1989). The self and social behavior in differing cultural contexts. *Psychological Review, 96*, 506-520.
- Twamley, E. W., & Davis, M. C. (1999). The sociocultural model of eating disturbance in young women: The effects of personal attributes and family environment. *Journal of Social and Clinical Psychology, 18*, 467-489.
- Wade, T. J., & Cooper, M. (1999). Sex differences in the links between attractiveness, self-esteem and the body. *Personality and Individual Differences, 27*, 1047-1056.
- Wellman, B. (1992). *Men in networks: Private communities, domestic friendships*. In P. M. Nardi (Ed.), *Men's friendships* (pp. 74-114). Newbury Park, CA: Sage.
- Wiseman, M. A., Gray, J. J., Mosimann, J. E., & Ahrens, A. H. (1992). Cultural expectations of thinness in women: An update. *International Journal of Eating Disorders, 11*, 85-89.

Αρχές φεμινιστικής συμβουλευτικής

Μαρία Μαλικιώση-Λοϊζου

Πριν μερικά χρόνια στο χώρο της ψυχικής υγείας δεν δινόταν η δέουσα προσοχή και δεν αναγνωριζόταν το γεγονός ότι άνδρες και γυναίκες κοινωνικοποιούνται διαφορετικά, ενώ η συμβουλευτική και ψυχοθεραπευτική προσέγγιση που στηριζόταν στο ανδρικό μοντέλο δεν ήταν ευαισθητοποιημένη στο ότι η γυναικεία ταυτότητα αναπτύσσεται σε ένα διαφορετικό πλαίσιο από εκείνο των ανδρών. Οι συμβουλευτικές και ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις δεν λάμβαναν υπόψη τους το βιολογικό φύλο, το «κοινωνικό» φύλο και την πολιτισμική διαφορετικότητα στην επικράτηση, την αιτιολογία, τη διάγνωση και τη θεραπεία πολλών από τα ανθρώπινα προβλήματα. Όμως, η ολοένα αυξανόμενη επίγνωση των άνισων και ασύμμετρων προσδοκιών για τα δύο φύλα και οι διακρίσεις και οι αδικίες εις βάρος των γυναικών οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι «το προσωπικό είναι πολιτικό». Οι «ομάδες συ-

1. Εισαγωγή

νειδητοποίησης», που ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1960, υπήρξαν ευεργετικές για πολλές γυναίκες και είχαν ως αποτέλεσμα ένα κάλεσμα για αλλαγή των καταπιεστικών κοινωνικών δομών που χαρακτήριζαν την πατριαρχική κοινωνία (Brodsky, 1973).

Εκτός από κάποιες φυσικές και αναπαραγωγικές ιδιαιτερότητες, λίγα χαρακτηριστικά μπορούν να ερμηνευθούν μόνο με βάση τις βιολογικές διαφορές των δύο φύλων (Burn, 1996. Epstein, 1997). Η κοινωνική κατασκευή του φύλου, καθώς εμπλέκεται με τις άλλες κοινωνικές ταυτότητές του, δημιουργεί μια αυτοεικόνα για το ποιες είμαστε ως γυναίκες ή ποιοι ως άνδρες και πώς πρέπει να συμπεριφερόμαστε. Παράλληλα, δημιουργεί προσδοκίες σε εκείνους με τους οποίους αλληλεπιδρούμε, οδηγώντας σε αυτοεκπληρούμενες προφητείες που με τη σειρά τους διαμορφώνουν τη συμπεριφορά μας για να ανταποκριθούμε στις προσδοκίες τους (Rosenthal, 1994. Snyder & Dyamot, 2001. Townsen, Zanna & MacDonald, 1989).

Η φεμινιστική προοπτική επιμένει ότι το φύλο, ως βιολογική και κοινωνική κατηγορία, συνεχίζει να εμπλέκεται ουσιαστικά στις ποικίλες ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις. Η φεμινιστική ψυχολογία έχει επικεντρωθεί στο φύλο, ακριβώς όπως η πολυπολιτισμική θεωρία έχει επικεντρωθεί στον πολιτισμό. Από μια άποψη η φεμινιστική ψυχολογία ταυτίζεται με την πολυπολιτισμική, αφού μοιράζονται πολλές ίδιες αρχές (π.χ. ισοτιμία στις σχέσεις, εναντίωση στην καταπίεση, δέσμευση για κοινωνική αλλαγή). Έτσι, δεν στοχεύει στην ενίσχυση της θέσης μόνο των γυναικών αλλά και όλων των κοινωνικά καταπιεσμένων ομάδων (Worrell & Remer, 2003).

Η φεμινιστική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία έχει

ένα δικό της θεωρητικό προσανατολισμό με ρίζες στις θεωρίες και τις φιλοσοφίες του γυναικείου κινήματος. Έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής και αποδεκτή τη δεκαετία του 1970, όταν επιρρίπτονταν κατηγορίες στις παραδοσιακές ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις ότι δεν μπορούσαν να καλύψουν τις ψυχολογικές ανάγκες των γυναικών (Gannon, 1982). Η ουσία της φεμινιστικής φιλοσοφίας στηρίζεται στην υπόθεση ότι η ιδεολογία, η κοινωνική δομή και η συμπεριφορά είναι αλληλένδετες (Cammaert & Larsen, 1988). Γι' αυτό, στη φεμινιστική ψυχοθεραπεία τα συναισθηματικά προβλήματα θεωρούνται απόρροια εξωτερικών αλλά και εσωτερικών προβλημάτων, τονίζοντας ότι οι συμπεριφορές είναι συμπτώματα περισσότερο καταπίεσης παρά ασθένειας (Rosewater, 1988). Η φεμινιστική ψυχοθεραπεία αναγνωρίζει ότι οι ρόλοι των δύο φύλων, η γυναικεία κοινωνικοποίηση και το υποβαθμισμένο γόητρο των γυναικών σε μια πατριαρχική κοινωνία είναι πηγές των ψυχολογικών δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες. Αναγνωρίζει, παράλληλα, ότι η ψυχική υγεία των γυναικών μπορεί να βελτιωθεί αποτελεσματικά όχι μόνο μέσω της συμβουλευτικής και της ψυχοθεραπείας, αλλά και μέσα από αποτελεσματικές δομικές αλλαγές της κοινωνίας.

Η φεμινιστική συμβουλευτική προσπαθεί να αναθεωρήσει, να ανακατασκευάσει και να αναστοχαστεί τις αρχές των παραδοσιακών ιδεολογιών που έχουν υποτιμήσει τη γυναικεία εμπειρία. Εφόσον η πραγματική ισότητα είναι κάτι περισσότερο από την ισότητα των δύο φύλων, αν θέλουμε να δεχθούμε τη σύγχρονη φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση θα πρέπει να δεχθούμε ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι και πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες.

2. Θέματα που απασχολούν τη φεμινιστική συμβουλευτική

Για να είναι σε θέση ένας ή μια ειδικός να ασχοληθεί με τη φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση, θα πρέπει να γνωρίζει και να καταλαβαίνει όλο το πλαίσιο των εμπειριών και της εξέλιξης των γυναικών και των ανδρών καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Παράγοντες όπως το κοινωνικό φύλο, η εθνικότητα, ο πολιτισμός, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, το επάγγελμα, τα φυσικά χαρακτηριστικά, οι ικανότητες και ο θρησκευτικός προσανατολισμός καθορίζουν την ταυτότητα του κάθε ατόμου και πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στις συμβουλευτικές προσεγγίσεις παρέμβασης. Λαμβάνοντας υπόψη όσο το δυνατόν περισσότερους από αυτούς τους παράγοντες, οι σύμβουλοι-ψυχοθεραπευτές μπορούν να αποφασίζουν με μεγαλύτερη ακρίβεια την κατεύθυνση προς την οποία θα πρέπει να στρέψουν τη συμβουλευτική τους βοήθεια.

Κοινωνικό φύλο

Το κοινωνικό φύλο αναφέρεται στις προσωπικές πεποιθήσεις και αναπαραστάσεις που έχουν οι γυναίκες (και οι άνδρες) για τον εαυτό τους και στον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία απαντά στον τρόπο που βλέπουν τον εαυτό τους. Είναι αποτέλεσμα πολιτισμικά κατασκευασμένων πεποιθήσεων και στάσεων για τα χαρακτηριστικά και τη συμπεριφορά που πρέπει να συνοδεύουν τις γυναίκες και τους άνδρες. Δηλαδή, για την κατανόηση του κοινωνικού φύλου θα πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη και τη φύση αλλά και τις επιρροές που δέχεται το άτομο από το περιβάλλον. Οι πεποιθήσεις για το κοινωνικό φύλο διαφέρουν από χώρα σε χώρα και από πολιτισμό σε πολιτισμό. Η κοινωνική κα-

τασκευή του φύλου παίζει σημαντικό ρόλο στον ορισμό και τη διάγνωση της ψυχικής διαταραχής αλλά και στη θεραπευτική της αντιμετώπιση.

Πολιτισμός / Εθνικότητα

Ο πολιτισμός και η εθνικότητα είναι δύο έννοιες που συνδέονται μεταξύ τους, ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή των μεγάλων και ποικίλων μετακινήσεων πληθυσμών από μια χώρα σε άλλη. Οικογένειες που έχουν μεταναστεύσει και ζουν και εργάζονται για χρόνια στη χώρα υποδοχής συχνά υιοθετούν τον πολιτισμό της, ενώ τα παιδιά τους μεγαλώνοντας σε αυτήν αποκτούν την εθνικότητά της. Η εθνική ταυτότητα ενός ατόμου προσδιορίζεται από την ταύτισή του με μια συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα. Η εθνικότητα μιας ομάδας είναι ένα σύνολο πολλών χαρακτηριστικών, πεποιθήσεων, συμπεριφορών, γλώσσας και παραδόσεων, που την ξεχωρίζει από άλλες ομάδες. «Η εθνικότητα αναπτύσσεται μέσα από αναρίθμητες προσωπικές, οικογενειακές και κοινωνικές εμπειρίες» (Schmidt, 2006, σελ. 85). «Ο πολιτισμός είναι το σύνολο των συμπεριφορών, πεποιθήσεων, αξιών, συνθηθειών, εθίμων και ηθών, παραδόσεων και κοινωνικών κανόνων που μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά» (Harper, 2003, σελ. 1). Ήδη από τους δύο παραπάνω ορισμούς φαίνεται η αλληλεπικάλυψη των δύο εννοιών.

Η εθνικότητα και ο πολιτισμός αποτελούν παράγοντες που μας χαρακτηρίζουν και μπορεί να εγείρουν θετικές ή αρνητικές αντιδράσεις στο πρόσωπό μας, ανάλογα με το κοινωνικό πλαίσιο που μας περιβάλλει κάθε φορά. Στην Ελλάδα μέχρι πρόσφατα δεν ήμασταν και τόσο ευαίσθη-

τοποιοιμένοι σε θέματα εθνικότητας και διαφορετικών πολιτισμών. Σήμερα όμως, που υπάρχει μια αυξημένη εισροή ξένων μεταναστών οι οποίοι ζουν και εργάζονται στη χώρα μας, δημιουργούνται ποικίλες αντιδράσεις, θετικές ή αρνητικές, εκ μέρους μας. Η δική μας εθνική ταυτότητα και οι προσωπικές μας εμπειρίες διαμορφώνουν τις προσωπικές μας προκαταλήψεις, στάσεις, αξίες και προσδοκίες για τους άλλους. Ας μην ξεχνάμε ότι κάθε συμβουλευτική προσέγγιση χρωματίζεται από τον πολιτισμό στον οποίο διδάχθηκε και τον αντανακλά. Επομένως, είναι φυσικό και οι σύμβουλοι να έχουν ενστερνισθεί πολλές από τις αξίες και τις στάσεις του συγκεκριμένου πολιτισμού στον οποίο μαθήτευσαν. Για να είμαστε σε θέση να στηρίξουμε ψυχολογικά άτομα διαφορετικής εθνικότητας και πολιτισμού, πρέπει να τους πλησιάζουμε και να προσπαθούμε να τους καταλάβουμε όχι μέσα από τις προσωπικές μας αξίες αλλά μέσα από το δικό τους πλαίσιο αναφοράς.

Όσο περισσότερο διαφέρουν σύμβουλος και συμβουλευόμενο άτομο ως προς την εθνική τους ταυτότητα και τον πολιτισμό, τόσο αυξάνεται η πιθανότητα της παρανόησης, των λανθασμένων ερμηνειών, των λανθασμένων χειρισμών των ανησυχιών και των προβλημάτων του συμβουλευόμενου εκ μέρους του συμβούλου. Η επίγνωση και η κατανόηση των σημαντικών κοινωνικών ομάδων με τις οποίες ταυτίζεται το συμβουλευόμενο πρόσωπο είναι σημαντικές για την άσκηση μιας αποτελεσματικής συμβουλευτικής. Οι δεξιότητες που χρειάζονται για να εργαστεί κανείς συμβουλευτικά με άτομα τα οποία διαφέρουν από τον ίδιο εντάσσονται στις πολυπολιτισμικές δεξιότητες.

Κοινωνικοοικονομικό επίπεδο

Το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο και η κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει το συμβουλευόμενο άτομο είναι παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση της προσωπικής του ταυτότητας. Πρόκειται για ένα θέμα που έχει αρχίσει να απασχολεί τη φεμινιστική και την πολυπολιτισμική συμβουλευτική ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια (Liu & Pope-Davis, 2004). Όσο και αν δεν θέλουμε να το παραδεχθούμε, οι κοινωνικές τάξεις υπάρχουν λόγω των ανισοτήτων που αναπτύσσονται ανάμεσα στους ανθρώπους όταν καταλαβαίνουν τις οικονομικές προσδοκίες του περιβάλλοντός τους και προσανατολίζουν τη συμπεριφορά τους για να ανταποκριθούν σε αυτές τις απαιτήσεις (Liu & Pope-Davis, 2004). Η κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει ένα άτομο δεν προσδιορίζεται μόνο από το οικονομικό στοιχείο, αλλά είναι αποτέλεσμα και άλλων παραγόντων, όπως του επιπέδου μόρφωσης, του τόπου κατοικίας και των κοινωνικών ομάδων στις οποίες ανήκει κάποιος. Η κατάταξη των ανθρώπων σε κοινωνικές τάξεις λειτουργεί όπως ο ρατσισμός και ο σεξισμός, γι' αυτό και οι σύμβουλοι-ψυχοθεραπευτές θα πρέπει να είναι ευαισθητοποιημένοι σε αυτό το θέμα προκειμένου να προσφέρουν αποτελεσματική ψυχολογική στήριξη (Schmidt, 2006).

Θρησκευτική ταυτότητα

Στις πολλές ταυτότητες που χαρακτηρίζουν τον άνθρωπο εντάσσεται και η θρησκευτική διάσταση του εαυτού. Οι θρησκευτικές αντιλήψεις δέχονται μεγάλη επίδραση από τις οικογενειακές αξίες και τα έθιμα, τις κοινωνικές και πολιτι-

σμικές παραδόσεις, τις προσωπικές εμπειρίες. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις βοηθούν πολλούς ανθρώπους να βρουν νόημα στη ζωή τους. Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι επεξεργάζονται αυτές τις πεποιθήσεις και τις εντάσσουν στην αυτοαντίληψή τους έχει μεγάλη σημασία για τη συμβουλευτική σχέση. Η κατανόηση της συμβολής της θρησκευτικότητας στον επιτυχημένο χειρισμό της συμβουλευτικής σχέσης είναι πολύ σημαντική, ιδιαίτερα όταν έχουμε να κάνουμε με άτομα ποικίλων θρησκευτικών προσανατολισμών (Ivey, D'Andrea, Ivey, & Simek-Morgan, 2002).

Σεξουαλικός προσανατολισμός

Ο σεξουαλικός προσανατολισμός, όπως και η σεξουαλικότητα, το κοινωνικό και το βιολογικό φύλο, επηρεάζουν την ανάπτυξη της ταυτότητας του ατόμου και αποτελούν σημαντικές κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβλητές που θα πρέπει η ψυχοθεραπεύτρια ή ο ψυχοθεραπευτής να κατανοήσει και να λάβει σοβαρά υπόψη, αν θέλει να προσφέρει αποτελεσματική ψυχολογική βοήθεια στο συμβουλευόμενο άτομο.

Σύμφωνα με την άποψη που επικρατεί στην εποχή μας, ο σεξουαλικός προσανατολισμός είναι αποτέλεσμα μιας σύνθετης διαδικασίας αλληλεπίδρασης βιολογικών, κοινωνικών και προσωπικών παραγόντων (Schmidt, 2006). Άρα, η διαδικασία με την οποία ένας άνθρωπος γίνεται ετερόφυλος ή ομοφυλόφιλος επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες.

Ο σύμβουλος θα πρέπει να προσεγγίσει τα θέματα που άπτονται της σεξουαλικής ταυτότητας και του σεξουαλικού προσανατολισμού του συμβουλευόμενου ατόμου με κα-

τανόηση και γνώση, ακριβώς όπως θα προσεγγίσει και ένα άλλο άτομο με διαφορετικό εθνικό ή πολιτισμικό υπόβαθρο. Κατ' αρχάς πρέπει να έχει επίγνωση των προσωπικών του ενδόμυχων σκέψεων, στάσεων, προκαταλήψεων και όποιων άλλων θεμάτων συνδέονται με το κοινωνικό φύλο, για να μπορέσει να προχωρήσει σε συμβουλευτική βοήθεια.

Φυσικά χαρακτηριστικά και ικανότητες

Τα εξωτερικά φυσικά χαρακτηριστικά και οι ικανότητες που διαθέτουν οι άνθρωποι σαφώς συμβάλλουν στην αυτοαντίληψή τους, θετικά ή αρνητικά. Οι σύγχρονες κοινωνίες προωθούν ένα πρότυπο νεότητας, υγείας, τέλειου σώματος, αρτιμέλειας, και πολλών ικανοτήτων. Άτομα που δεν εμπίπτουν σε αυτή την εικόνα συνήθως αντιμετωπίζονται αρνητικά. Στην προσπάθειά τους να φθάσουν αυτό το πρότυπο πολλές γυναίκες συχνά εγκλωβίζονται. Μια επιτυχημένη συμβουλευτική προσέγγιση θα εξαρτηθεί εν μέρει από τις προσωπικές αντιλήψεις των συμβούλων για την εικόνα του σώματος αλλά κυρίως από τις συμβουλευτικές ικανότητες που διαθέτουν.

Στο χώρο της φεμινιστικής συμβουλευτικής υπάρχουν διάφορες προσεγγίσεις που συνδέονται με ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα (Humm, 1992). Αυτές οι θεωρητικές και πρακτικές προσεγγίσεις δίνουν έμφαση σε ποικίλες πτυχές της φεμινιστικής συμβουλευτικής με διαφορετικό τρόπο η καθεμιά και θέτουν διαφορετικούς θεραπευτικούς στόχους και αναλύσεις (Enns, 1992. Russell,

3. Βασικές αρχές

1996. Worrell & Remer, 2003). Παρ' όλα αυτά, μπορούμε να αναγνωρίσουμε κάποιες βασικές αρχές που χαρακτηρίζουν όλες τις προσεγγίσεις της φεμινιστικής συμβουλευτικής. Δουλεύοντας με βάση αυτές τις αρχές, οι σύμβουλοι-ψυχοθεραπευτές θα πρέπει να στοχεύουν στην ενίσχυση της επίγνωσης που πρέπει να έχουν οι γυναίκες για όλες τις κοινωνικές τους ταυτότητες, καθώς και στην ενίσχυση της ψυχικής τους ανθεκτικότητας και ευημερίας. Οι ενισχύσεις αυτές με τη σειρά τους θα οδηγήσουν στην ενδυνάμωση των γυναικών ως οντοτήτων.

Το προσωπικό είναι και πολιτικό

Η αρχή ότι «το προσωπικό είναι πολιτικό», δηλαδή ότι οι προσωπικές εμπειρίες εντάσσονται σε ένα πολιτικό πλαίσιο και μια πολιτική πραγματικότητα, αποτελεί τη βάση των φεμινιστικών προσεγγίσεων της συμβουλευτικής ψυχολογίας ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 (Morrow & Hawxhurst, 1998). Η φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση τονίζει ότι η κύρια πηγή των αρνητικών εμπειριών και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες είναι προϊόν της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον εσωτερικό ψυχικό τους κόσμο και τον εξωτερικό κοινωνικό κόσμο, άρα είναι πολιτική (Gilbert, 1980. Walker, 1990). Η αρχή αυτή περιλαμβάνει τις φεμινιστικές πεποιθήσεις για τα στερεότυπα που περιβάλλουν το ρόλο του κοινωνικού φύλου και όλα τα άλλα είδη καταπίεσης, όπως είναι η εθνικότητα, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η ηλικία και πολλά άλλα (Worrell & Remer, 2003).

Σύμφωνα με τις Judith Worrell και Pamela Remer (2003), η συμβουλευτική προσέγγιση που θα επιδοθεί στη

συνειδητοποίηση αυτής της αρχής εκ μέρους των συμβουλευομένων πρέπει να στοχεύει να τις βοηθήσει (σελ. 70):

1. να συνειδητοποιήσουν την προσωπική τους πορεία προς την κατασκευή του κοινωνικού τους φύλου·
2. να αναγνωρίσουν τα εσωτερικά τους μηνύματα και πεποιθήσεις καταπίεσης·
3. να αντικαταστήσουν τις εσωτερικευμένες στερεοτυπικές πεποιθήσεις τους με περισσότερη συνομιλία με τον εαυτό τους·
4. να αναπτύξουν συμπεριφορές που θα επιλέξουν οι ίδιες και που δεν θα τους έχουν επιβληθεί από την κυρίαρχη κουλτούρα·
5. να αξιολογήσουν την επίδραση των διαφόρων κοινωνικών παραγόντων στις προσωπικές τους εμπειρίες·
6. να κατανοήσουν τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνία καταπιέζει τις γυναίκες και άλλες μειονότητες·
7. να αναγνωρίσουν τις σεξιστικές και καταπιεστικές κοινωνικές πρακτικές που τις επηρεάζουν αρνητικά·
8. να αποκτήσουν δεξιότητες που θα τις βοηθήσουν να προκαλέσουν αλλαγές στο περιβάλλον τους·
9. να ανασκευάσουν τους κοινωνικούς θεσμούς για να τους απαλλάξουν από τις πρακτικές διακρίσεων·
10. να αναπτύξουν μια αίσθηση προσωπικής και κοινωνικής δύναμης.

Η προσωπική ταυτότητα και οι κοινωνικές ταυτότητες είναι αλληλένδετες

Η προσωπική ταυτότητα κάθε ανθρώπου συνδέεται και προκύπτει από όλους τους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνει ως απόρροια της κοινωνικοποίησής του. Η κα-

τανόηση και η εμπειρία των ρόλων του κοινωνικού φύλου και των κοινωνικών προσδοκιών που αυτοί συνεπάγονται απασχολούν ιδιαίτερα τις γυναίκες και τη φεμινιστική συμβουλευτική. Στόχος της φεμινιστικής συμβουλευτικής πρέπει να είναι η αναγνώριση, εκ μέρους των συμβουλευόμενων γυναικών, όλων των κοινωνικών τους ταυτοτήτων και η συνειδητοποίηση ότι όλες αυτές αποτελούν μέρος της προσωπικής τους ταυτότητας. Από 'κει και πέρα, μέσα από συζητήσεις οι οποίες θα στοχεύουν στην ανεύρεση του νοήματος που έχει για τις ίδιες καθεμιά από αυτές τις ταυτότητες, θα πρέπει να καταλάβουν τον αντίκτυπο της καθεμιάς στην προσωπική τους ταυτότητα και αυτοεικόνα (Worrell & Remer, 2003).

Δέσμευση για κοινωνική αλλαγή

Μια άλλη αρχή που διέπει τη φεμινιστική συμβουλευτική τονίζει ότι αυτή δεν πρέπει να στοχεύει μόνο στη βελτίωση της ψυχολογικής κατάστασης της γυναίκας, αλλά πρέπει να δεσμευτεί και να παλέψει για μια ευρύτερη κοινωνική αλλαγή. Γνωρίζουμε καλά πως καμιά προσπάθεια βελτίωσης της θέσης του συμβουλευόμενου ατόμου δεν μπορεί να έχει τα αποτελέσματα που επιθυμούμε αν δεν υποστηρίζεται και από το περιβάλλον του. Κατά τον ίδιο τρόπο, προκειμένου να δημιουργηθεί μια μη σεξιστική κοινωνία, η οποία θα είναι απαλλαγμένη από προκαταλήψεις και καταπίεσεις, θα πρέπει να υπάρχει δέσμευση εκ μέρους των φεμινιστών συμβούλων και συμβουλευόμενων ότι θα δραστηριοποιηθούν προκειμένου να επέλθει αυτή η κοινωνική αλλαγή. Για να ενεργοποιηθούν σύμβουλοι και συμβουλευόμενες προς αυτή την κατεύθυνση, θα πρέπει να έχει

προηγηθεί η συνειδητοποίηση της αρχής ότι «το προσωπικό είναι και πολιτικό».

Ισότιμες σχέσεις

Η αρχή αυτή αναφέρεται στην πεποίθηση ότι οι σχέσεις ιεραρχίας καθώς και η ιεραρχική κατανομή της ισχύος είναι ανάρμοστες. Στο χώρο της φεμινιστικής συμβουλευτικής, η έμφαση δίνεται ιδιαίτερα στη σχέση συμβούλου-συμβουλευόμενου, η οποία πρέπει να είναι ισότιμη γιατί και οι δύο έχουν την ίδια αξία ως άτομα. Η στήριξη αυτής της αρχής περιλαμβάνει μια φεμινιστική προοπτική στη θεραπευτική διαδικασία, η οποία έρχεται σε αντίθεση με πολλές πεποιθήσεις των παραδοσιακών θεραπειών που στηρίζονται στις στερεότυπες αξίες της ανδρικής κυρίαρχης κουλτούρας και θέλουν τον ψυχοθεραπευτή παντογνώστη. Στη φεμινιστική συμβουλευτική, η συμβουλευτική σχέση χαρακτηρίζεται από αμοιβαίο σεβασμό και φροντίδα, από ενσυναίσθηση και συνεργασία, παράγοντες που συμβάλλουν στη δημιουργία ενός υποστηρικτικού θεραπευτικού περιβάλλοντος, όπου οι συμβουλευόμενες μπορούν να εμπιστευθούν τον εαυτό τους και να ενισχυθούν στην προσπάθειά τους να επιφέρουν την αλλαγή στον εαυτό τους και στην κοινωνία.

Εκτίμηση της γυναικείας εμπειρίας και έκφρασης

Η αρχή αυτή τονίζει ότι οι εμπειρίες που έχει βιώσει μια γυναίκα θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στη συμβουλευτική προσέγγισή της και να μην υποβιβάζονται ή να αγνοούνται υποτασόμενες στους ανδροκρατικούς ορισμούς της γυναικείας υπόστασης. Οι γυναίκες θα πρέπει να ενθαρ-

ρύνονται ώστε να αυτοπροσδιορίζονται, εμπιστευόμενες τις προσωπικές τους εμπειρίες. Μέσα από μια τέτοια διαδικασία θα μάθουν να εκτιμούν εκείνα τα χαρακτηριστικά τους που πριν υποτιμούσαν, θα μάθουν βαθμιαία να φροντίζουν τον εαυτό τους και να εμπιστεύονται τη διαίσθησή τους.

Η φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση θα πρέπει να στοχεύει στην εμπύχωση των γυναικών ώστε να αγαπήσουν και να εκτιμήσουν αυτό που είναι. Κάτι τέτοιο μπορεί να επιτευχθεί βοηθώντας τις γυναίκες (Worrell & Remer, 2003, σελ. 75):

1. να εμπιστεύονται τις εμπειρίες τους ως γυναίκες·
2. να επαναπροσδιορίσουν τη γυναικεία φύση από μια γυναικεία προοπτική·
3. να εκτιμήσουν τις αξίες που συνδέονται με τη γυναίκα·
4. να εμπιστεύονται τη διαίσθησή τους ως μια έγκυρη πηγή γνώσης·
5. να αναγνωρίσουν τα προσόντα τους·
6. να αναγνωρίσουν τις προσωπικές τους ανάγκες και να φροντίσουν τον εαυτό τους·
7. να εκτιμήσουν τον εαυτό τους ως γυναίκες·
8. να εκτιμήσουν τις άλλες γυναίκες και τις σχέσεις τους με αυτές·
9. να αποδέχονται και να αγαπούν το σώμα τους·
10. να λειτουργούν σύμφωνα με τις προσωπικές τους σεξουαλικές ανάγκες και όχι με εκείνες κάποιου άλλου προσώπου.

Αναγνώριση όλων των τύπων καταπίεσης

Η καταπίεση, σε όλες τις μορφές της, επηρεάζει σημαντικά όχι μόνο τις πεπειθήσεις αλλά και όλες τις μορφές ισχύος

και κοινωνικής οργάνωσης. Η φεμινιστική συμβουλευτική εργάζεται ενάντια στην καταπίεση που εκδηλώνεται με γνώμονα το φύλο, την κοινωνική τάξη, την εθνικότητα, τον πολιτισμό, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, το σώμα. Τέτοια στοιχεία καταπίεσης θα πρέπει να αντιμετωπίζονται άμεσα. Στη φεμινιστική συμβουλευτική γίνεται αναγνώριση των διαφορετικών τύπων καταπίεσης που βιώνει η γυναίκα και της συμβολής τους στις δυσκολίες και στα προβλήματα που η ίδια προβάλλει. Μέσα από αυτή την αναγνώριση η γυναίκα ευαισθητοποιείται, έτσι ώστε να ενδυναμωθεί, να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες και να τις αποτινάξει.

Παρότι η φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση χρησιμοποιεί πολλές θεραπευτικές προσεγγίσεις, κάποιες από αυτές θεωρούνται θεμελιώδεις για τη φεμινιστική συμβουλευτική και σε αυτές θα επικεντρωθούμε στη συνέχεια.

Ανάπτυξη συνείδησης

Η συνειδητοποίηση εκ μέρους των γυναικών της υποβαθμισμένης θέσης τους στην κοινωνία ξεκίνησε με τις ομάδες συνειδητοποίησης της δεκαετίας του 1960. Οι ομάδες αυτές ξεκίνησαν χωρίς αυστηρή δομή, κυρίως ως μια διέξοδος που δινόταν στις γυναίκες για να συζητήσουν τα προσωπικά τους ζητήματα και να τα μοιραστούν με άλλες γυναίκες. Αυτή η εμπειρία τις ενέπνευσε να συνδέσουν τις προσωπικές τους εμπειρίες με την ευρύτερη κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα. Μερικά από τα ζητήματα που ανέκυπταν σε αυτές τις ομάδες είχαν να κάνουν με τη βία στην οικογένεια, τη σεξουαλική κακοποίηση, τη σεξουαλική πα-

4. Θεραπευτικές προσεγγίσεις της φεμινιστικής συμβουλευτικής και ψυχοθεραπείας

ρενόχληση στο χώρο της εργασίας, τις στερεοτυπικές αντιλήψεις που συνόδευαν το φύλο τους.

Σήμερα, οι ομάδες συνειδητοποίησης λειτουργούν θεραπευτικά για πολλές γυναίκες, διότι τις βοηθούν να συνειδητοποιήσουν ότι και πολλές άλλες γυναίκες βιώνουν προβλήματα όμοια με τα δικά τους. Στοχεύουν στην αυτεπίγνωσή τους μέσα από τη συναισθηματική στήριξη και την ανάλυση των κοινωνικών τους ρόλων και των εμπειριών που συνδέονται με αυτούς. Από μια άποψη, οι ομάδες συνειδητοποίησης μοιάζουν και με άλλες τεχνικές της ομαδικής συμβουλευτικής και ψυχοθεραπείας, διαφέρουν όμως στο ότι επικεντρώνονται στην εξέταση, εκ μέρους των συμμετεχόντων, των τρόπων με τους οποίους οι διάφορες μορφές καταπίεσης συμβάλλουν στην ψυχική τους οδύνη και συζητούν τρόπους επίλυσης προκειμένου να προκαλέσουν την προσωπική αλλά και την κοινωνική τους αλλαγή. Οι ομάδες ανάπτυξης της συνειδητοποίησης στοχεύουν στην ενδυνάμωση της γυναίκας ώστε να νιώσει ικανή να δραστηριοποιηθεί ενάντια στην καταπίεση, μέσα από την αμοιβαία υποστήριξη των μελών τους.

Ανάλυση του ρόλου του κοινωνικού φύλου

Η ανάλυση του ρόλου του κοινωνικού φύλου μπορεί να γίνει χρησιμοποιώντας διάφορες συμβουλευτικές προσεγγίσεις. Είναι πολύ σημαντικό η συζήτηση να επικεντρώνεται στο να βοηθηθεί η συμβουλευόμενη να αναγνωρίσει τα μηνύματα που έχει λάβει από το οικογενειακό, το σχολικό και το κοινωνικό της περιβάλλον καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της και την επίδραση που αυτά τα μηνύματα έχουν επάνω της.

Η θεραπευτική αξία της ανάλυσης του κοινωνικού ρόλου

του φύλου είναι κυρίως διαγνωστική, αφού μέσα από αυτήν αξιολογούνται η ψυχολογική οδύνη που βιώνει η συμβουλευόμενη και ο τρόπος με τον οποίο την αντιμετωπίζει όλα αυτά τα χρόνια. Στην αρχή ανιχνεύονται οι στάσεις και οι πεποιθήσεις που έχει το συμβουλευόμενο άτομο σε σχέση με το ρόλο του κοινωνικού του φύλου. Κατόπιν εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο αυτές οι πεποιθήσεις αντανακλώνται στις προσδοκίες που έχει η συμβουλευόμενη για τον εαυτό της. Μαθαίνει για την επίδραση αυτών των προσδοκιών στη ζωή της και οδηγείται στην επίγνωση του πώς αυτές οι προσδοκίες την επηρεάζουν αρνητικά. Αποφεύγεται κάθε είδους ενοχοποίηση της ίδιας, αφού τονίζεται ότι οι πεποιθήσεις της αντανακλούν τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία βλέπει το ρόλο των γυναικών.

Επανακοινωνικοποίηση

Η επανακοινωνικοποίηση στοχεύει βασικά σε μια αναδόμηση του συστήματος πεποιθήσεων που έφερε μαζί της μέχρι τώρα η γυναίκα. Οι συμβουλευόμενες ευαισθητοποιούνται σε νέους μη παραδοσιακούς ρόλους του φύλου τους και αναπτύσσουν νέες τεχνικές για να αντιμετωπίζουν δύσκολες καταστάσεις. Μαθαίνουν να βρίσκουν νέες λύσεις για να ξεπεράσουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν και έτσι οδηγούνται σταδιακά στην ευημερία τους.

Η επανακοινωνικοποίηση έρχεται μετά την ανάλυση του ρόλου του κοινωνικού φύλου και προσφέρει μια εμπειρία μέσα από την οποία οι γυναίκες μπορούν να οικοδομήσουν μια θετική αυτοεικόνα. Μερικοί από τους τρόπους με τους οποίους μπορεί κάτι τέτοιο να επιτευχθεί είναι διαμέσου της γνωστικής αναπλαισίωσης αλλά και με την εξά-

σκηση στη διεκδικητικότητα, τεχνικές που θα οδηγήσουν και σε αύξηση του επιπέδου αυτοεκτίμησης.

Ενδυνάμωση

Η ενδυνάμωση είναι ένας ευρύτερος στόχος της φεμινιστικής παρέμβασης, ο οποίος δίνει έμφαση στην ενίσχυση των δυνατοτήτων και της ανθεκτικότητας που διαθέτουν οι συμβουλευόμενες, προκειμένου να αντιμετωπίσουν παρελθούσες, παρούσες και μέλλουσες τραυματικές και αγχογόνες καταστάσεις (Worrell & Remer, 2003). Κατά τις Worrell και Remer (2003), η ενδυνάμωση των γυναικών και η ενίσχυση της ανθεκτικότητάς τους μπορούν να επιτευχθούν μέσω της ενίσχυσης της αυτοεκτίμησης, της επίγνωσης του ρόλου του κοινωνικού τους φύλου, της αίσθησης προσωπικού ελέγχου και αυτοαποτελεσματικότητας, της φροντίδας του εαυτού τους, της απόκτησης αποτελεσματικών δεξιοτήτων επίλυσης προβλημάτων και διεκδικητικότητας, της αποτελεσματικής πρόσβασης σε διευκολυντικούς κοινωνικούς, οικονομικούς και κοινοτικούς πόρους, της ευελιξίας στη συμπεριφορά που προβάλλει το κοινωνικό τους φύλο. Η κεντρική ιδέα είναι να βοηθηθούν οι γυναίκες να αποκτήσουν μια αίσθηση προσωπικής αξίας και να αντιμετωπίζονται από τους άλλους ως άτομα άξια εκτίμησης και σεβασμού.

5. Άξονες της συμβουλευτικής προσέγγισης των γυναικών

Η ανάδυση της πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής τα τελευταία χρόνια έχει δώσει ιδιαίτερη έμφαση στη σπουδαιότητα του πολιτισμού για την ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αναγνωρίζοντας ότι κάθε ψυχολογική παρέμβαση συμβαίνει πάντα σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο. Στο

πλαίσιο της θεραπείας, οι πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα στο σύμβουλο, το συμβουλευόμενο άτομο και την ή τις παρεμβάσεις μπορεί να αποτελέσει πηγή έντασης και παρεξηγήσεων (Ridley, Li, & Hill, 1998). Γι' αυτό χρειάζεται η ανάπτυξη ιδιαίτερων ικανοτήτων εκ μέρους των συμβούλων, οι οποίες θα περιλαμβάνουν την ευαισθητοποίησή τους σε διάφορα θέματα που άπτονται της συμβουλευτικής γυναικών.

Η συμβουλευτική προσέγγιση των γυναικών εστιάζεται σε τρεις κύριους άξονες: τις *γνώσεις*, τις *δεξιότητες* και τις *στάσεις*.

Γνώσεις

Κατ' αρχάς χρειάζονται οι απαραίτητες *γνώσεις* με τις οποίες οι σύμβουλοι θα βοηθηθούν να κατανοήσουν τα γυναικεία θέματα με τα οποία ασχολούνται. Οι γνώσεις αυτές εστιάζονται σε θέματα γυναικείας ψυχολογίας, γυναικείας φυσιολογίας και του γυναικείου κινήματος γενικότερα. Η επίδραση του γυναικείου κινήματος στην αλλαγή των ρόλων της γυναίκας είναι γνωστή σε όλους. Υπάρχουν σήμερα ειδικά προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα εστιασμένα στα γυναικεία θέματα, αλλά και ειδική νομοθεσία που προστατεύει τη γυναίκα, ενώ έχουν αναπτυχθεί και ολόκληρες θεωρίες που προσπαθούν να ερμηνεύσουν τη γυναίκα. Οι ψυχοθεραπευτές που συμβουλεύουν θεραπευτικά γυναίκες θα πρέπει να μπορούν να προσεγγίζουν τη γυναικεία συμπεριφορά από μια ιστορικοπολιτική προοπτική. Μια τέτοια προοπτική επιτρέπει στους συμβούλους να λαμβάνουν υπόψη την επίδραση του χρόνου, του τόπου και των κοινωνικών συνθηκών στη ζωή της γυναίκας. Η καλή γνώση της φυσιολογίας της γυναίκας και των λει-

τουργιών του γυναικείου σώματος θα τους βοηθήσει να καταλάβουν καλύτερα τις γυναικείες ανάγκες. Οι σύμβουλοι θα πρέπει να γνωρίζουν τι υποστηρίζουν οι θεωρίες της προσωπικότητας για τη γυναίκα, έτσι ώστε να προσεγγίζουν και να διερευνούν με διαφορετικούς τρόπους τη γυναικεία προσωπικότητα.

Δεξιότητες

Οι δεξιότητες ορίζουν την ικανότητά μας να προκαλέσουμε ένα επιθυμητό αποτέλεσμα. Στη συμβουλευτική αυτό μεταφράζεται στην ικανότητα να επηρεάσουμε τη συμπεριφορά ή τις στάσεις του συμβουλευόμενου ατόμου προς την επιθυμητή κατεύθυνση. Οι συμβουλευτικές δεξιότητες θα μπορούσαν να ομαδοποιηθούν σε τέσσερις βασικές κατηγορίες: *λεκτική συμπεριφορά, μη λεκτική συμπεριφορά, δεξιότητες διαδικασίας και τεχνικές.*

Οι *λεκτικές δεξιότητες* περιλαμβάνουν τις ελάχιστες ενθαρρύνσεις, την παροχή πληροφόρησης, ανοιχτές και κλειστές ερωτήσεις, παραφράσεις, αυτοαποκαλύψεις, αντανακλάσεις συναισθημάτων και περιεχομένου, άμεση καθοδήγηση και παροχή συμβουλών, ερμηνείες, αντιμετώπισεις κατά πρόσωπο και άλλες. Τέτοιες λεκτικές συμπεριφορές ότι μπορεί να χρησιμοποιούνται από όλες τις θεραπευτικές προσεγγίσεις, ανεξάρτητα από τη θεωρητική προέλευσή τους.

Οι *μη λεκτικές δεξιότητες* προσεκτικής παρακολούθησης και ενεργητικής ακρόασης περιλαμβάνουν την οπτική επαφή, τον τόνο και τη χροιά της φωνής, καθώς και την όλη στάση του σώματος του συμβούλου-ψυχοθεραπευτή κατά τη συμβουλευτική σχέση.

Οι *δεξιότητες διαδικασίας* είναι εκείνες που επιτρέπουν στο σύμβουλο-ψυχοθεραπευτή να γνωρίζει πότε και με ποιον τρόπο θα εφαρμόζει τις λεκτικές και μη λεκτικές δεξιότητες που προαναφέρθηκαν. Σε αυτές θα μπορούσε κανείς να εντάξει την επιλογή του κατάλληλου χρόνου για την εφαρμογή τους, την επίγνωση των δυνατοτήτων της συμβουλευόμενης, την αυτεπίγνωση, την ικανότητα αντίληψης και αντίδρασης στις ανάγκες της συμβουλευόμενης, καθώς και την ικανότητα επιλογής της κατάλληλης κάθε φορά παρέμβασης. Οι διαδικαστικές αυτές δεξιότητες συνθέτουν τη γνώση που διαθέτουν οι σύμβουλοι-ψυχοθεραπευτές για τον εαυτό τους αλλά και γενικότερα για την ανθρώπινη συμπεριφορά. Φανερώνουν την ευαισθησία, τη δεξιολογία και την εμπειρία τους να εκτιμούν ορθά μια κατάσταση, να επιλέγουν το σωστό τρόπο παρέμβασης και να αποτιμούν ορθά το αποτέλεσμα.

Οι *τεχνικές* περιλαμβάνουν όλες εκείνες τις παρεμβάσεις που προτείνουν οι διάφορες θεωρίες της συμβουλευτικής και τις οποίες πρέπει να γνωρίζουν οι σύμβουλοι-ψυχοθεραπευτές. Σε αυτές θα μπορούσαν να ενταχθούν η διδασκαλία συγκεκριμένων δεξιοτήτων (π.χ. εξάσκηση στη διεκδικητικότητα), η στήριξη στην αντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων (π.χ. μόνος γονέας, ομοφυλοφιλία) ή η δημιουργία ενός υποστηρικτικού περιβάλλοντος για την προσωπική εξέλιξη (ομάδες αυτογνωσίας, μαθήματα γυναικείων σπουδών ή άλλες γυναικείες ομάδες).

Επίσης, ορισμένες τεχνικές ή παρεμβάσεις που έχουν αναπτυχθεί ειδικά για τη μη σεξιστική ή τη φεμινιστική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία και στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε περιλαμβάνουν: τη συμμετοχή σε ομάδες συνειδητοποίησης, η οποία συστήνεται για πολλούς από τους

γυναικίους προβληματισμούς και έχει πολύ καλά αποτελέσματα (Worell & Remer, 2003), την ανάλυση του ρόλου του κοινωνικού φύλου, την ενδυνάμωση μέσα από την ανάλυση της δύναμης που διαθέτει η γυναίκα μέσα της, καθώς και την ολοκληρωμένη ανάλυση της καταπίεσης, της καταδυνάστευσης. Άλλες παρεμβάσεις που χρησιμοποιούνται συχνά είναι η αναπλαισίωση, η βιβλιοθεραπεία και η ομαδική θεραπεία (Enns, 1997).

Στις τεχνικές θα μπορούσαν να ενταχθούν επίσης εκείνες που οδηγούν σε σωστή εκτίμηση του είδους του προβλήματος που αντιμετωπίζει η συμβουλευόμενη, στην επιλογή της ορθής συμβουλευτικής προσέγγισης που πρέπει να ακολουθηθεί, καθώς και στην επιλογή του σωστού πλαισίου παροχής βοήθειας.

Είναι ενδιαφέρον να εξετάσουμε αν η συμβουλευτική προσέγγιση διαφοροποιείται ανάλογα με το φύλο, να γνωρίζουμε δηλαδή αν στη φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση οι σύμβουλοι-ψυχοθεραπευτές διαφέρουν ως προς τη χρήση των δεξιοτήτων όταν έχουν να κάνουν με άνδρες ή με γυναίκες. Λίγες έρευνες έχουν εξετάσει αυτό το ερώτημα. Κάποιες από αυτές κατέληξαν ότι οι άπειροι σύμβουλοι είναι περισσότερο μη κατευθυντικοί με τις γυναίκες από ό,τι με τους άνδρες (Parker, 1967). Επίσης, σύμβουλοι με συμβουλευόμενα άτομα του ίδιου φύλου χρησιμοποιούν περισσότερες αντανακλάσεις, λιγότερες αντιμετωπίσεις κατά πρόσωπο και είναι πιο γνήσιοι, με περισσότερες αυτοαποκαλύψεις, ενώ απευθύνουν περισσότερες ερωτήσεις στις γυναίκες συμβουλευόμενες (Hill, 1975).

Το ερώτημα θα μπορούσε να τεθεί και διαφορετικά: Μήπως οι γυναίκες παρουσιάζουν τον εαυτό τους διαφορετικά από ό,τι οι άνδρες στη συμβουλευτική σχέση ή μήπως

προβάλλουν άλλα προβλήματα, με αποτέλεσμα να εκμειεύουν διαφορετικές δεξιότητες από τους συμβούλους; Ένα σταθερό εύρημα των ερευνών είναι ότι η παρουσία της γυναίκας στη συμβουλευτική дуάδα παράγει περισσότερη συζήτηση για τα συναισθήματα (Brooks, 1974. Fuller, 1963. Grantham, 1973. Hill, 1975. Scher, 1975). Οι γυναίκες είναι πολύ πιο πρόθυμες από τους άνδρες να αναζητήσουν ψυχολογική στήριξη και γενικά εκφράζουν με μεγαλύτερη ευκολία τα συναισθήματά τους. Οι άνδρες δυσκολεύονται να παραδεχθούν ότι χρειάζονται βοήθεια και, ακόμη περισσότερο, δυσκολεύονται να μιλήσουν για τα συναισθήματά τους. Αρκούν αυτές οι διαπιστώσεις από μόνες τους για να δικαιολογήσουν τη χρήση διαφορετικών δεξιοτήτων στη συμβουλευτική προσέγγιση των γυναικών και των ανδρών;

Ένα άλλο ζήτημα που έχει να κάνει με τη χρήση δεξιοτήτων και στο οποίο χρειάζεται να αναφερθούμε είναι τα διαφορετικά προβλήματα που προβάλλουν τα δύο φύλα στη συμβουλευτική σχέση. Οποσδήποτε λόγω βιολογικών διαφορών και διαφορετικής διαδικασίας κοινωνικοποίησης των δύο φύλων, οι γυναίκες τείνουν να επιδεικνύουν κάποιες συμπεριφορές και κάποια προβλήματα περισσότερο από ό,τι οι άνδρες. Επίσης, λόγω των κοινωνικών δομών, οι γυναίκες έχουν μια μακρά ιστορία υποταγής και έλλειψης δύναμης, που τις έχει οδηγήσει σε εξάρτηση, παθητικότητα και χαμηλή αυτοεκτίμηση. Για παράδειγμα, όπως αποδεικνύεται, τα ποσοστά γυναικών με κατάθλιψη είναι διπλάσια από εκείνα των ανδρών (American Psychological Association, 2002. Κλεφτάρας, 1998. Worell & Remer, 2003).

Οι σύμβουλοι θα πρέπει να λαμβάνουν όλα αυτά υπόψη τους όταν έχουν να κάνουν με γυναίκες, ιδιαίτερα εφό-

σον διαφορετικές συμβουλευτικές δεξιότητες είναι πιο αποτελεσματικές με συγκεκριμένα προβλήματα.

Στάσεις

Στις δυτικές κοινωνίες τουλάχιστον, επικρατεί ακόμη και στις μέρες μας η πεποίθηση ότι τα αγόρια είναι πιο ανεξάρτητα, πιο θαρραλέα, πιο έξυπνα, λογικά, δημιουργικά, διεκδικητικά, στωικά, αυτόνομα, επιθετικά, ανταγωνιστικά, έχουν εμπιστοσύνη στον εαυτό τους και δεν δείχνουν εύκολα τα συναισθήματά τους. Αντίθετα, πιστεύεται ότι τα κορίτσια είναι πειθήνια, ευγενικά, υποκειμενικά, εξαρτημένα, εύθραυστα, παθητικά, αθώα, ευαίσθητα, υποχωρητικά, δεκτικά, με αυταπάρνηση, διαθέτουν διαίσθηση, τους αρέσει να φροντίζουν και δεν τους αρέσει να ρισκάρουν (Bardwick & Douvan, 1972. Williams, 1977. Φρειδερίκου, 1995). Αυτές οι διαφορές αντανακλώνται και στις επαγγελματικές επιλογές των δύο φύλων. Αλλά και στο χώρο της ψυχοθεραπείας συναντάμε περισσότερες γυναίκες με συμπτώματα κατάθλιψης, πανικού, φοβίας και αγοραφοβίας, ενώ στους άνδρες εμφανίζεται συχνότερα το φαινόμενο της χρήσης ουσιών καθώς και διάφορες μορφές αντικοινωνικής συμπεριφοράς (McBride, 1987. McGrath, Keita, Strickland & Russo, 1990. Worell & Remer, 2003).

Η ερευνητική βιβλιογραφία δείχνει ότι ένα μεγάλο ποσοστό ψυχοθεραπευτών που ασχολούνται με γυναίκες επιτρέπουν στις *προκαταλήψεις* τους για το γυναικείο φύλο να επηρεάζουν τη θεραπευτική τους προσέγγιση, έτσι ώστε να λειτουργούν με δύο μέτρα και δύο σταθμά (Bingham & House, 1973. Hare-Mustin, 1978. Schlossberg & Pietrofesa, 1978. Sherman, 1980). Τέτοιου είδους προκαταλήψεις ωθούν τις

γυναίκες όλο και περισσότερο σε παραδοσιακούς ρόλους με τους επακόλουθους ανεπιτυχείς τρόπους σκέψης και τα παράλογα συχνά συναισθήματα που τους συνοδεύουν.

Όμως και σε πρόσφατες έρευνες τίθεται το ερώτημα αν οι σύμβουλοι-ψυχοθεραπευτές που ασκούν φεμινιστική συμβουλευτική αντανακλούν τις φεμινιστικές αρχές και αξίες στην πράξη (Marecek & Kravetz, 1998. Chester & Bretherton, 2001). Το αντίθετο ενδεχόμενο θα αναιρούσε όλα όσα υποστηρίχθηκαν παραπάνω.

Η φεμινιστική συμβουλευτική, αντίθετα από μερικές παραδοσιακές συμβουλευτικές προσεγγίσεις, δεν στοχεύει απαραίτητα στην εξάλειψη του πόνου ή της στενοχώριας μέσω της προσαρμογής του ατόμου σε μια κατάσταση. Στόχος της δεν είναι η προσαρμογή αλλά η συνειδητοποίηση και η επακόλουθη δραστηριοποίηση για αλλαγή, καθώς ο πόνος ή η στενοχώρια αποτελούν ενδεχομένως ενδείξεις υγιούς αντίδρασης του ατόμου στο περιβάλλον. Για παράδειγμα, ο θυμός μπορεί να μην είναι ευχάριστος και να θέλουμε να τον εξαλείψουμε, αν όμως είναι μια υγιής αντίδραση στην καταπίεση μπορεί να λειτουργήσει ως κίνητρο για αλλαγή.

Η συμβουλευτική διαδικασία στη θεραπευτική προσέγγιση των γυναικών θα πρέπει να στοχεύει στην αλλαγή, την ισότητα, την ενδυνάμωση, την ισορροπία ανάμεσα στην ανεξαρτησία και την αλληλεξάρτηση, καθώς και στην εκτίμηση της διαφορετικότητας. Θα πρέπει επίσης να στοχεύει στην αλλαγή του περιβάλλοντος παρά στην προσαρμογή σε αυτό, στην ανάπτυξη ισότιμων παρά ιεραρχικών σχέσεων με τους άλλους. Για να πετύχει αυτούς τους στό-

6. Η συμβουλευτική διαδικασία

χους, η συμβουλευτική διαδικασία θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από τα παρακάτω (Ballou & Gabalac, 1984):

- *Ισότιμη σχέση.* Οι συμβουλευτικοί ψυχολόγοι που ασπάζονται τη διαφορετικότητα στη θεραπευτική προσέγγιση θα πρέπει να θεωρούν τον εαυτό τους σύντροφο της συμβουλευόμενης και να εκτιμούν και να σέβονται την ανάγκη της για υποστήριξη και αμοιβαία ανίχνευση. Όταν η σύμβουλος είναι γυναίκα, δεν θα πρέπει να διστάζει να μοιραστεί με τη συμβουλευόμενη κάποια σχετική προσωπική της εμπειρία. Η αυτοαποκάλυψη αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό κομμάτι της θεραπευτικής διαδικασίας.
- *Ενεργητικό, συμμετοχικό συμβουλευτικό ύφος.* Στη θεραπευτική συμβουλευτική γυναικών, οι ειδικοί εργάζονται με γυναίκες που βρίσκονται σε σύγκρουση και σύγχυση και προσπαθούν να τις βοηθήσουν να καταλάβουν τα συναισθήματά τους. Παράλληλα, τις φέρνουν αντιμέτωπες με την ανάγκη τους για ανάπτυξη και αποφασιστικότητα. Οι σύμβουλοι-ψυχοθεραπευτές πρέπει να εκπέμπουν θερμά και υποστηρικτικά συναισθήματα, παράλληλα όμως να βοηθούν τη συμβουλευόμενη προς την κατάκτηση της δικής της ανεξάρτητης σκέψης. Η συμβουλευτική προσέγγιση και οι τεχνικές που θα επιλεγούν πρέπει να εντάσσονται σε ένα μη σεξιστικό ή σε ένα φεμινιστικό πλαίσιο.
- *Παροχή πληροφόρησης.* Η συμβουλευτική προσέγγιση των γυναικών χαρακτηρίζεται από έντονα εκπαιδευτικά στοιχεία. Η συμβουλευόμενη ίσως χρειαστεί να διδαχθεί κοινωνικά και ιστορικά γεγονότα σχετικά με το σεξισμό και την επίδραση των σεξιστικών προτύπων που έχει καλλιεργήσει ο πολιτισμός. Μπορεί να χρησι-

μοποιηθεί και η ανάλυση του ρόλου του φύλου προκειμένου να βοηθηθεί η συμβουλευόμενη να κατανοήσει πώς έχει εθιστεί από τον πολιτισμό της να αντιδρά κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο.

- *Προσωπική επιβεβαίωση.* Πολλές γυναίκες προέρχονται από καταπιεστικά περιβάλλοντα, έχουν βιώσει καταπιεστικές καταστάσεις και δεν έχουν καμιά επίγνωση της προσωπικής τους αξίας. Η συμβουλευτική προσέγγιση των γυναικών προσπαθεί να επιβεβαιώσει στο άτομο τη μοναδικότητά του και ότι αξίζει να το σέβονται οι άλλοι.
- *Χρήση των παραδοσιακών θεωριών με την επίγνωση των πολυπολιτισμικών τους επιπτώσεων.* Οι παραδοσιακές θεωρίες της συμβουλευτικής και της ψυχοθεραπείας μπορούν να μορφοποιηθούν κατά τρόπο ώστε να είναι ευαίσθητες σε θέματα κοινωνικού φύλου και πολιτισμού. Μια τέτοια προσπάθεια και προσέγγιση περιγράφεται σε μια χρήσιμη κριτική θεώρηση των κλασικών θεωριών από τους Brown και Ballou (1992) αλλά και πιο πρόσφατα από τους Ivey (2000) και Ivey, Ivey, Myers και Sweeney (2005).
- *Χρήση πόρων και υπηρεσιών της τοπικής αυτοδιοίκησης.* Η θεραπεία δεν τελειώνει με το τέλος της συμβουλευτικής συνέντευξης. Πολλές γυναίκες παραπέμπονται για νομική βοήθεια ή άλλες υποστηρικτικές υπηρεσίες σε ομάδες υποστήριξης γυναικών ή σε ομάδες απασχόλησης στο πλαίσιο των δράσεων της τοπικής αυτοδιοίκησης. Πολλοί δήμοι στη χώρα μας, αλλά και η Εκκλησία και πολλές άλλες μη κυβερνητικές οργανώσεις, έχουν αναπτύξει τα τελευταία χρόνια εξειδικευμένα κέντρα στήριξης, πληροφόρησης και γενικότερα βοήθειας των γυναικών.

7. Ο/Η σύμβουλος-ψυχοθεραπευτής/ψυχοθεραπεύτρια

Όπως οι ατομικές διαφορές μεταξύ των συμβουλευόμενων επηρεάζουν τη διαδικασία και το αποτέλεσμα της συμβουλευτικής, έτσι και οι μεταβλητές που χαρακτηρίζουν τους συμβούλους-ψυχοθεραπευτές επηρεάζουν τα αποτελέσματα. Φαίνεται ότι υπάρχουν διαφορές στον τρόπο με τον οποίο οι άνδρες και οι γυναίκες σύμβουλοι αντιδρούν στη συμβουλευτική συνάντηση. Ένα θέμα που μπορεί να διαφοροποιεί τα δύο φύλα ως συμβούλους ενδέχεται να είναι το επίπεδο της γνωστικής τους ανάπτυξης, ιδιαίτερα σε σχέση με τις στάσεις τους απέναντι στις γυναίκες, όπως έχουν επισημάνει και οι Knefelkamp, Widick και Stroad (1976). Η άποψη την οποία υποστηρίζουν στο κείμενό τους αναφέρεται στην προσπάθεια του ανθρώπου – ανάλογα με το επίπεδο της γνωστικής του ανάπτυξης – να συλλάβει και να περιγράψει τους άλλους σε σχέση με την πορεία της σκέψης τους και των επιδράσεων αυτών των σκέψεων στη συμπεριφορά τους. Όπως οι συμβουλευόμενες περνούν από γνωστικά εξελικτικά στάδια, έτσι και οι σύμβουλοι μπορεί να περνούν από παρόμοια στάδια.

Ένα θέμα που μπορεί να επηρεάζει ιδιαίτερα τη συμπεριφορά είναι το γνωστικό στάδιο των συμβούλων σχετικά με τις στάσεις τους απέναντι στις γυναίκες. Σε ένα πρώτο επίπεδο απλής διχοτόμησης, μπορεί οι σύμβουλοι, άνδρες ή γυναίκες, να βλέπουν τις γυναίκες ως παραδοσιακές ή μη παραδοσιακές, παθητικές ή επιθετικές, αβοήθητες ή δυναμικές, φεμινίστριες ή μη φεμινίστριες· σε ένα δεύτερο, πιο σχετικό επίπεδο, μπορεί να βλέπουν διάφορες γυναικείες εκδοχές· και σε ένα ανώτερο επίπεδο, μπορεί να βλέπουν τις γυναίκες ως ανθρώπους με ατομικές προσωπικότητες, στόχους και προβλήματα, οι οποίες αναζητούν να βοηθηθούν ξεχωριστά. Το γνωστικό επίπεδο συμβούλου

και συμβουλευόμενης, ως προς τον τρόπο με τον οποίο βλέπουν και οι δύο τη γυναίκα, μπορεί να είναι καθοριστικό στην πρόβλεψη της προκατάληψης στη συμβουλευτική σχέση.

Σε μια φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση θα πρέπει οι σύμβουλοι συνεχώς να στοχάζονται, να αναλύουν, να αξιολογούν και να λαμβάνουν αποφάσεις με την οπτική του φύλου. Θα είναι σε θέση να λειτουργήσουν σύμφωνα με τις φεμινιστικές αρχές μόνο αν χαρακτηρίζονται από αυτεπίγνωση και θέληση να μάθουν από τις εμπειρίες των άλλων. Η εκτίμηση της επίδρασης του φύλου, της προσωπικότητας και του επιπέδου αυτεπίγνωσης στη θεραπευτική προσέγγιση είναι πολύ σημαντικά στοιχεία για την απόκτηση εμπιστοσύνης των συμβούλων-ψυχοθεραπευτών στις ικανότητές τους να χειριστούν με επιτυχία ζητήματα της φεμινιστικής συμβουλευτικής.

Το ενδιαφέρον των γυναικών, το κίνητρο που θα τις ωθήσει να αναζητήσουν συμβουλευτική βοήθεια, θα ξεκινήσει από την ενημέρωση και τη συνειδητοποίηση της κατάστασης και της θέσης τους στην κοινωνία. Χρειάζεται να προηγηθεί πληροφόρηση σε επίπεδο τοπικής κοινωνίας, αλλά και σε εθνικό επίπεδο, μέσω των ΜΜΕ, των ενημερωτικών διαλέξεων, ομάδων ευαισθητοποίησης και πολλών άλλων δραστηριοτήτων. Η αφύπνιση των ανθρώπων για τους ρόλους του φύλου τους και η συνειδητοποίηση των επιλογών τους πρέπει να ξεκινά νωρίς στη ζωή. Το σχολείο είναι ο βασικός θεσμός μέσα από τον οποίο κοινωνικοποιείται κάθε άνθρωπος, μετά από την οικογένεια. Στις ηλικίες των έξι, επτά ή οκτώ ετών μπορούν

**8. Τρόποι
κινητοποίησης
των γυναικών
για αναζήτηση
συμβουλευτικής
στήριξης**

τα παιδιά να ενημερώνονται για τις συμπεριφορές των δύο φύλων με άξονα την ισότητα τους. Στο σχολικό περιβάλλον μπορούν να αρθούν ευκολότερα τα στερεότυπα που συνδέονται με τις επιλογές, τις προσδοκίες και τη συμπεριφορά των δύο φύλων, διευρύνοντας έτσι τις ταυτότητές τους.

Για ενήλικες γυναίκες που έχουν μεγαλώσει σε παραδοσιακά οικογενειακά περιβάλλοντα και έχουν βιώσει καταπίεση και προκατάληψη λόγω του φύλου τους, η αφύπνιση θα ξεκινήσει μέσα από τα ΜΜΕ και τις άλλες δραστηριότητες (διαλέξεις, επιμορφώσεις, ομάδες ευαισθητοποίησης) που μπορούν και επιβάλλεται να προσφέρονται σε τοπικό κοινοτικό ή ενοριακό επίπεδο. Μέσω μιας τέτοιας αφύπνισης πολλές γυναίκες θα κινητοποιηθούν και θα αναζητήσουν μεγαλύτερη και περισσότερο εξειδικευμένη βοήθεια για να μπορέσουν να αλλάξουν την κατάστασή τους.

Από όλα όσα υποστηρίχθηκαν πιο πάνω μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι η φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση των γυναικών απαιτεί συγκεκριμένες γνώσεις, κατάρτιση και δεξιότητες. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι ψυχοθεραπευτές ή οι ψυχοθεραπεύτριες που θα θεραπεύουν γυναίκες πρέπει να είναι εξειδικευμένες μόνο στα θέματα αυτά. Η εξειδίκευση ενός ή μιας συμβούλου μόνο σε συγκεκριμένες ομάδες συμβουλευόμενων θα δημιουργούσε διάσπαση και στενά όρια μέσα στο επάγγελμα, κάτι που θα ήταν ολέθριο για τα συμβουλευόμενα άτομα. Είναι αυτονόητο ότι, εκτός από τις πολλές γνώσεις και δεξιότητες που πρέπει να διαθέτουν ως σύμβουλοι-ψυχοθεραπευτές, χρειάζεται επιπλέον να κατέχουν και όλες τις γνώσεις και δεξιότητες που άπτονται των γυναικών και στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε.

Οι σύμβουλοι πρέπει να έχουν ευρεία μόρφωση και να διαθέτουν πολλές γνώσεις, να έχουν εμπειρία με ποικίλα άτομα για να είναι πιο αποτελεσματικοί στο ρόλο τους. Δεν μπορεί κανείς να βοηθήσει μια γυναίκα αν δεν γνωρίζει την ψυχολογία των ανδρών αλλά ούτε έναν άνδρα αν δεν γνωρίζει την ψυχολογία των γυναικών, ιδιαίτερα όταν έχει να χειριστεί θέματα διαπροσωπικών σχέσεων. Άρα, στο σύνολό της η κατάρτισή τους θα πρέπει να τους προετοιμάζει για μια ποικιλία ανθρώπων και καταστάσεων, έτσι ώστε να είναι σε θέση να κατανοούν τις διαφορετικές ανάγκες των πελατών τους. Η κατανόηση θεμάτων που άπτονται του φύλου είναι ουσιαστική στην αντίληψη της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Οι γνώσεις και η κατάρτιση των συμβούλων θα πρέπει να στραφούν περισσότερο προς τη σύλληψη διαφόρων εξελικτικών καταστάσεων και πώς αυτές εκδηλώνονται στους άνδρες και στις γυναίκες.

Ο φεμινισμός είναι ένας «ρευστός, συνεχώς μεταβαλλόμενος και εξελισσόμενος τρόπος θεώρησης της ύπαρξής μας στον κόσμο. Στοχεύει στη σύνθεση του προσωπικού με το πολιτικό, της λογικής με τη διαίσθηση, του υποκειμενικού με το αντικειμενικό, του ανδρικού με το θηλυκό. Οι πολώσεις δεν είναι πλέον αντίθετες γιατί δεν αντιμετωπίζονται ως αντίθετες, αλλά ως μέρη ενός όλου. Οι φεμινιστικές αρχές συνεργάζονται παρά ανταγωνίζονται, είναι κοινές παρά ατομικές» (Griffith, 1975, σελ. 21).

Βασικός στόχος της φεμινιστικής συμβουλευτικής είναι να βοηθηθούν τα συμβουλευόμενα άτομα να προχωρήσουν από χαμηλά επίπεδα επίγνωσης των διαφόρων ταυτοτήτων τους (άρνηση, συμμόρφωση, αφέλεια) σε ανώτε-

9. Επίλογος

ρα επίπεδα (αναγνώριση, σύνθεση), όπου θα μπορούν να εκτιμήσουν, να συνθέσουν και να εσωτερικεύσουν συνειδητά στοιχεία της κάθε διάστασης που συνθέτει την ταυτότητά τους.

Μέσα από την ανίχνευση των διαφορετικών ρόλων ισχύος που καθορίζουν τη ζωή τους, οι συμβουλευόμενες θα πρέπει να ενθαρρύνονται να εκτιμήσουν τον εαυτό τους και τα άλλα σημαντικά πρόσωπα της ζωής τους κατά τρόπο ισότιμο και να διαπραγματευτούν ισότιμες προσωπικές σχέσεις.

Η πορεία προς την αλλαγή θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από την απελευθέρωση από τους καταπιεστικούς κοινωνικούς εξαναγκασμούς και από την ανίχνευση νέων δυνατοτήτων που τους προσφέρονται. Αντί να προσπαθούν να εντάξουν τον εαυτό τους σε κοινωνικά προαποφασισμένους ρόλους, θα πρέπει να έχουν την ενόραση και τη δύναμη να επιλέξουν τους ρόλους που τις εκφράζουν και τους ταιριάζουν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- American Psychological Association (2002). *Proceedings: Summit on women and depression*. Washington, DC: Author.
- Ballou, M., & Babalac, N. (1984). *A feminist position on mental health*. Springfield, Il: Thomas.
- Bardwick, J., & Douvan, E. (1972). Ambivalence: The socialization of women. In J. M. Bardwick (Ed.), *Readings on the psychology of women*. New York: Harper & Row.
- Bingham, W. C. & House, E. W. (1973). Counselors view women and work: Accuracy of information. *Vocational Guidance Quarterly*, 21, 262-268.

- Brodsky, A. M. (1973). The consciousness-raising group as a model for therapy with women. *Psychotherapy: Therapy, Research and Practice*, 10, 24-29.
- Brooks, L. (1974). Interaction effects of sex and status on self disclosure. *Journal of Counseling Psychology*, 21, 469-474.
- Burn, S. M. (1996). *The social psychology of gender*. New York: McGraw-Hill.
- Cammaert, L. P. & Larsen, C. C. (1988). Feminist frameworks of psychotherapy. In M. Dutton-Douglas & L. E. Walker (Eds), *Feminist psychotherapies: Integration of therapeutic and feminist systems* (pp. 12-36). Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.
- Chester, A. & Bretherton, D. (2001). What makes feminist counseling feminist? *Feminism and Psychology*, 11(4), 527-45.
- Enns, C. Z. (1992). Toward integrating feminist psychotherapy and feminist philosophy. *Professional psychology: Research and practice*, 23 (6): 453-66.
- Enns, C. Z. (1997). *Feminist theories and feminist psychotherapies: Origins, themes, and variations*. New York: Haworth Press.
- Epstein, C. F. (1997). The multiple realities of sameness and difference: Ideology and practice. *Journal of Social Issues*, 53, 259-278.
- Φρειδερίκου, Α. (1995). «Η Τζέην πίσω από το τζάμι». *Αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του δημοτικού σχολείου*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Fuller, F. F. (1963). Influence of sex of counselor and of client on client expressions of feeling. *Journal of Counseling Psychology*, 10, 39-40.
- Gannon, L. (1982). The role of power in psychotherapy. *Women & Therapy*, 1 (2), 3-11.
- Gilbert, L. A. (1980). Feminist therapy. In A. M. Brodsky & R. T. Hare-Mustin (Eds). *Women and psychotherapy* (pp. 245-265). New York: Guilford.

- Grantham, R. J. (1973). Effects of counselor sex, race, and language style on black students in initial interviews. *Journal of Counseling Psychology, 20*, 553-559.
- Griffith, A. (1975). Feminist counselling: A perspective. *The School Guidance Worker, 3* (1), 21-24.
- Hare-Mustin, R. T. (1978). A feminist approach to family therapy. *Family Process, 17*, 181-194.
- Harper, F. D. (2003). Background: Concepts and History. In F. D. Harper & J. McFadden (Eds), *Culture and counselling* (pp. 1-19). New York: Pearson Education, Inc.
- Hill, C. E. (1975). Sex of client and sex and experience level of counselor. *Journal of Counseling Psychology, 22*, 6-11.
- Humm, M. (1992). *Feminisms: a reader*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Ivey, A. (2000). *Developmental therapy: Theory into practice*. North Amherst, MA: Microtraining.
- Ivey, A. E., D'Andrea, M., Ivey, M. B., & Simek-Morgan, L. (Eds). (2002). *Theories of counseling and psychotherapy: A multicultural perspective* (5th ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Ivey, A., Ivey, M., Myers, J. & Sweeney, T. (2005). *Developmental counseling and therapy. Promoting wellness over the life-span*. Boston: Lahaska Press. Houghton Mifflin Co.
- Κλεφτάρας, Γ. (1998). *Η κατάθλιψη σήμερα. Περιγραφή, διάγνωση, θεωρίες και ερευνητικά δεδομένα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Knefelkamp, L. L., Widick, C. C. & Stroad, B. (1976). Cognitive-developmental theory: A guide to counseling women. *The Counseling Psychologist, 6* (2), 15-19.
- Liu, W. M., & Pope-Davis, D. B. (2004). Understanding classism to effect personal change. In T. B. Smith (Ed.), *Practicing multiculturalism: Affirming diversity in counseling and psychology* (pp. 295-310). Boston: Allyn and Bacon.
- McBride, A. B. (1987). Position paper. In A. Eichler & D. L. Perron

- (Eds), *Women's mental health: Agenda for research* (pp. 28-41). Rockville, MD: National Institute of Mental Health.
- McGrath, E., Keita, G. P., Strickland, B. R. & Russo, N. F. (1990). *Women and depression: Risk factors and treatment issues*. Washington Dc: American Psychological Association.
- Marecek, J. & Kravetz, D. (1998). Power and agency in feminist therapy. In B. Seu and C. Heeman (Eds) *Feminism and psychotherapy*. London: Sage.
- Morrow, S. L. & Hawxhurst, D. M. (1998). Feminist therapy: integrating political analysis in counselling and psychotherapy. *Women and Therapy*, 21(2), 37-50.
- Parker, G. V. C. (1967). Some concomitants of therapist dominance in the psychotherapy interview. *Journal of Consulting Psychology*, 31, 313-318.
- Ridley, C. R., Li, L. C., & Hill, C. L. (1998). Multicultural assessment: Re-examination, reconceptualization and practical application. *Counseling Psychologist*, 26, 827-910.
- Rosenthal, R. (1994). Interpersonal expectancy effects: A 30-year perspective. *Current Directions in Psychological Science*, 3, 176-179.
- Rosewater. L. B. (1988). Feminist therapies with women. In M. Dutton-Douglas & L. E. Walker (Eds), *Feminist psychotherapies: Integration of therapeutic and feminist systems* (pp. 137-155). Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.
- Russell, J. (1996). Feminism and counseling. In R. Bayne, I. Horton and J. Bimrose (Eds). *New directions in counselling*. London: Taylor & Francis.
- Scher, M. (1975). Verbal activity, sex, counseling experience, and success in counseling. *Journal of Counseling Psychology*, 22, 97-101.
- Schlossberg, N. K. & Pietrofesa, J. J. (1978). Perspectives on counselling bias: Implications for counsellor education. In

- L. W. Harmon, J. M. Birk, L. E. Fitzgerald & M. F. Tanney (Eds), *Counseling women* (pp. 59-74). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Schmidt, J. J. (2006). *Social and cultural foundations of counseling and human services. Multiple influences on self-concept development*. New York. Pearson Education Inc.
- Sherman, J. A. (1980). Therapist attitudes and sex-role stereotyping. In A. M. Brodsky & R. T. Hare-Mustin (Eds), *Women and psychotherapy: An assessment of research and practice* (pp. 35-66). New York: Guilford Press.
- Snyder, M., & Dyamot, C. M., Jr. (2001). Self-fulfilling prophecies. In J. Worell (Ed.), *Encyclopedia of women and gender: Sex similarities and differences and the impact of society on gender* (Vol. 2, pp. 945-953). San Diego, CA: Academic Press.
- Towsen, S. M. J., Zanna, M. P. & MacDonald, G. (1989). Self-fulfilling prophecies: Sex-role stereotypes as expectations for behaviour. In R. K. Unger (Ed.), *Representations: Social constructions of gender* (pp. 97-107). Amityville, NY: Baywood.
- Walker, M. (1990). *Women in therapy and counselling*. Milton Keynes: Open University Press.
- Williams, J. H. (1977). *Psychology of women: Behavior in a biosocial context*. New York: Norton.
- Worell, J. & Remer, P. (2003). *Feminist perspectives in therapy. Empowering diverse women*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

ΜΕΡΟΣ 2ο

Είδη συμβουλευτικής

Επαγγελματική συμβουλευτική με την οπτική του φύλου

Χριστίνα Αθανασιάδου & Ευανθία Τάζογλου

Με τον όρο «επαγγελματική συμβουλευτική» αναφερόμαστε στη συμβουλευτική διαδικασία που έχει στόχο να βοηθήσει τους ανθρώπους στην αντιμετώπιση ζητημάτων και προβλημάτων τα οποία σχετίζονται με την επαγγελματική τους ανάπτυξη, την επαγγελματική τους επιλογή ή τα προβλήματα προσαρμογής στο επάγγελμα (Nathan & Hill, 2006). Στο πλαίσιο αυτού του είδους της συμβουλευτικής, ο παράγοντας φύλο αποτελεί αναμφισβήτητα μια σημαντική διάσταση. Η κοινωνικοποίηση ανδρών και γυναικών στην ταυτότητα του φύλου σύμφωνα με παραδοσιακά πρότυπα φαίνεται ότι επηρεάζει σημαντικά τόσο την αρχική επαγγελματική τους επιλογή όσο και την εξέλιξη της σταδιοδρομίας τους – κατευθύνοντας άνδρες και γυναίκες σε στερεότυπες ως προς το φύλο επιλογές σπουδών και επαγγέλματος.

1. Εισαγωγή

Για παράδειγμα, έρευνα στη Μεγάλη Βρετανία (Francis, 2002) σχετικά με τις επαγγελματικές φιλοδοξίες μαθητών-μαθητριών, ηλικίας 14-16 ετών, αποκάλυψε ότι οι επιλογές των κοριτσιών και των αγοριών εξακολουθούν να αντικατοπτρίζουν έναν κοινωνικό καταμερισμό με βάση το φύλο και, επομένως, κατά κάποιον τρόπο, δεν αναγνωρίζουν τις αλλαγές και τις σύγχρονες απαιτήσεις της αγοράς σε εργατικό δυναμικό. Είναι άλλωστε γνωστό ότι η ισότιμη και αυξημένη πλέον πρόσβαση των γυναικών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν αντικατοπτρίζεται σε όλους τους τομείς σπουδών ούτε έχει συνδυαστεί με την ισότιμη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας (Lyon, 1996. Αθανασιάδου, 2002).

Πολλές μελέτες επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι στο σύνολό τους οι γυναίκες αντιμετωπίζουν υψηλότερα επίπεδα ανεργίας, καταλαμβάνουν κατώτερες θέσεις στην επαγγελματική ιεραρχία, ακολουθούν παραδοσιακά «γυναικεία» επαγγέλματα, απασχολούνται περισσότερο σε θέσεις μερικής απασχόλησης και κυρίως αμείβονται λιγότερο από τους άνδρες συναδέλφους τους (Αθανασιάδου, Πετροπούλου & Μιμίκου, 2001. Fouad, Helledy & Metz, 2003). Με άλλα λόγια, οι γυναίκες, ανεξάρτητα από την εθνικότητα, την κοινωνική τους τάξη και το είδος ή το επίπεδο της εκπαίδευσής τους, εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν αντιφατικά μηνύματα και προσδοκίες σε σχέση με τον κοινωνικό τους ρόλο απέναντι στους τομείς της εργασίας και της οικογένειας.

Από την άλλη, παρότι οι οικογενειακοί ρόλοι παραμένουν προτεραιότητα στις ζωές των περισσότερων γυναικών, ειδικά οι νέες γυναίκες πτυχιούχοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης θεωρούν πλέον τη μισθωτή εργασία απαραίτη-

το και αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητάς τους (Hallett & Gilbert, 1997. Αθανασιάδου, 2002). Ταυτόχρονα, έχει βρεθεί ότι και οι άνδρες, σε μια προσπάθεια προσαρμογής στις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνικής και οικογενειακής δομής, σύμφωνα με την οποία και οι δύο σύζυγοι εργάζονται με πλήρες ωράριο, μετακινούνται σταδιακά από το ρόλο του αποκλειστικού «κουβαλητή», αφιερώνοντας περισσότερο χρόνο στα θέματα του σπιτιού και της οικογένειας (Crozier, 1990).

Η επαγγελματική συμβουλευτική, η οποία υιοθετεί έτσι κι αλλιώς μια ολιστική προσέγγιση στο ζήτημα της απασχόλησης, στοχεύοντας στη συμφιλίωση της εργασίας με άλλους ρόλους ζωής (Brown & Brooks, 1991. Herr & Cramer, 1992), μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο προς την κατεύθυνση των παραπάνω κοινωνικών αλλαγών – δηλαδή της ισότιμης συμμετοχής των δύο φύλων τόσο στο χώρο της εργασίας όσο και στο χώρο της οικογένειας. Μια τέτοια συμβουλευτική, με την οπτική του φύλου, λαμβάνει υπόψη της αφενός τις προσωπικές επιθυμίες και ικανότητες των ατόμων, αφετέρου το σύνολο των οικονομικών, πολιτισμικών και κοινωνικών συνθηκών, που επηρεάζουν άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά την ένταξη και την εξέλιξή τους στην αγορά εργασίας (Good, Gilbert & Scher, 1990. Herlihy & Corey, 2000). Ωστόσο, έχει διαπιστωθεί ότι οι κλασικές τουλάχιστον θεωρίες για την επαγγελματική ανάπτυξη, όπως και οι θεωρίες για την ανεργία, έχουν αγνοήσει τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, οι οποίες έχουν επηρεάσει δυσμενώς τη συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση (Fitzgerald & Betz, 1994. Farmer et al., 1997. Fryer, 1998, 1999, 2000. Fryer & Fagan, 2003).

Το παρόν άρθρο περιλαμβάνει μια ανασκόπηση της βι-

βλιογραφίας που αφορά τη συμφιλίωση της απασχόλησης με την οικογένεια, μια κριτική προσέγγιση των θεωριών για την επαγγελματική ανάπτυξη των γυναικών και μια σύντομη κριτική θεώρηση της κυρίαρχης οπτικής για την ανεργία και των επιπτώσεών της σε άνδρες και γυναίκες. Στην τελευταία ενότητα επισημαίνονται οι συνέπειες των ελλείψεων των θεωριών στην επαγγελματική συμβουλευτική των γυναικών, με στόχο την προώθηση της ισότητας στον τομέα της επαγγελματικής ανάπτυξης και τη σταδιακή συμφιλίωση της εργασίας με άλλους ρόλους ζωής και για τα δύο φύλα.

2. Η συμφιλίωση της εργασίας με την οικογένεια

Εδώ και πολλά χρόνια, αποτελέσματα ερευνών διεθνώς αποκαλύπτουν ότι από την εφηβική ηλικία ακόμη τα κορίτσια προχωρούν σε εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές οι οποίες θα τους επιτρέψουν να ανταποκρίνονται ταυτόχρονα σε παραδοσιακούς οικογενειακούς ρόλους (Gaskell, 1983. Wallace, 1987. Griffin, 1987. Chisholm, 1994). Μάλιστα, σε έρευνα που διεξήγαγε η Chisholm (1994), φαίνεται ότι η απόσταση ανάμεσα στις επαγγελματικές φιλοδοξίες των κοριτσιών και στις ρεαλιστικές προσδοκίες για τη ζωή και τον εαυτό τους μεγαλώνει ολοένα και περισσότερο καθώς αυτά ενηλικιώνονται.

Επιπλέον, μελέτες σε προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές αποδεικνύουν ότι τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες προσδοκούν ότι οι γυναίκες είναι αυτές που θα διαδραματίσουν σημαντικότερο ρόλο στην οικογένεια, ενώ οι άνδρες στην αγορά εργασίας (Covin & Brush, 1991. Davey, 1998). Οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα αφορούν κυρίως το θέμα της φροντίδας των παιδιών και την

επίδρασή του στην απασχόληση αποκλειστικά των γυναικών. Διαφορές ανάμεσα σε νέες και νέους πτυχιούχους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης παρατηρούνται, επίσης, σε σχέση με το μέγεθος ή το είδος της οικιακής δραστηριότητας και το αίσθημα της ευθύνης για τις οικιακές υποχρεώσεις σε διάφορα στάδια της οικογενειακής ζωής (Douthitt, 1989. Lennon & Rosenfield, 1994. South & Spitze, 1994. Perkins & Demeis, 1996). Συγκεκριμένα, οι νέοι άνδρες δεν αντιλαμβάνονται τα οικιακά καθήκοντα ως υποχρεωτικά ούτε αισθάνονται την ίδια ευθύνη με τις γυναίκες όταν γίνονται γονείς. Από την άλλη, η πλειονότητα των γυναικών, ιδιαίτερα όσες έχουν περιορισμένες επαγγελματικές προοπτικές ή οικονομικές δυνατότητες, πιστεύει ότι η παραπάνω κατάσταση είναι δίκαιη. Ωστόσο, ακόμη και όταν οι γυναίκες (συνήθως οι εργαζόμενες) επιθυμούν πιο προοδευτικά ή ισότιμα οικογενειακά σχήματα, δεν μπορούν να επιβάλουν μια τέτοια συμπεριφορά.

Από την άλλη, οι Spade και Reese (1991) αναφέρουν ότι δεν βρήκαν ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα σε φοιτητές και φοιτήτριες ως προς τις επαγγελματικές τους φιλοδοξίες και τις αποφάσεις τους για το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας. Σε γενικές γραμμές, τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν ότι η εργασία αποτελεί κεντρικό κομμάτι της ζωής τους και ότι τα σχέδιά τους για οικογένεια θα ακολουθήσουν την εδραίωση μιας σταθερής επαγγελματικής πορείας. Παρ' όλα αυτά, οι γυναίκες φοιτήτριες ασπάζονταν πολύ περισσότερο από τους άνδρες ένα οικογενειακό σχήμα στο οποίο οι δύο σύζυγοι (άνδρες και γυναίκες) θα είχαν ισότιμους και αλληλένδετους ρόλους. Παρόμοια, οι Hallett και Gilbert (1997) διερεύνησαν τις απόψεις φοιτητριών και συγκεκριμένα

τους τρόπους με τους οποίους σκοπεύουν στο μέλλον να συνδυάσουν συζυγικούς και γονεϊκούς με επαγγελματικούς ρόλους. Κατ' αρχάς, βρέθηκε ότι στο σύνολό τους αυτές οι γυναίκες ονειρεύονται και επιδιώκουν μια ζωή που θα περιλαμβάνει τόσο την καριέρα όσο και την οικογένεια· ωστόσο υπήρξαν διαφορές στους τρόπους με τους οποίους οι ίδιες οι γυναίκες δήλωσαν ότι σκοπεύουν να συμφιλώσουν επαγγελματικούς και οικογενειακούς ρόλους. Γενικότερα, οι γυναίκες που επιθυμούν πιο ισότιμα και συμμετοχικά οικογενειακά σχήματα (σε αντίθεση με όσες εμμένουν σε συντηρητικά ή παραδοσιακά μοντέλα οικογένειας) επιδεικνύουν μεγαλύτερη δέσμευση στην εργασία τους, έχουν υψηλότερη αυτοεκτίμηση, πιστεύουν ότι μπορούν να επηρεάσουν σημαντικά τη ζωή τους και έχουν πιο φιλελεύθερες απόψεις για τη ζωή και τους ανθρώπους γύρω τους.

Πάντως, οι περισσότερες από τις νέες γυναίκες που σχεδιάζουν να κάνουν οικογένεια δεν φαίνεται να αντιλαμβάνονται ή να γνωρίζουν τις δυσκολίες που εμπεριέχει ο συνδυασμός εργασιακών και οικογενειακών ρόλων (Hallett & Gilbert, 1997). Πιστεύεται ότι η πιο κρίσιμη περίοδος για τις γυναίκες, στην προσπάθειά τους να συμφιλώσουν την εργασία με την οικογένεια, είναι η περίοδος προσαρμογής στις ευθύνες της μητρότητας, τους πρώτους μήνες μετά τη γέννηση του παιδιού και μάλιστα του πρώτου παιδιού (Jackson, Tal & Sullivan, 2003). Άλλωστε, σύμφωνα με τις υπάρχουσες κοινωνικές προσδοκίες και πρότυπα, οι γυναίκες ως «ιδανικές μητέρες» υποτάσσουν τις προσωπικές τους επιθυμίες στις ανάγκες της οικογένειας και κυρίως της ανατροφής των παιδιών. Ωστόσο, πολλές έρευνες υποστηρίζουν ότι η εργασία της μητέρας έχει θετικές παρά αρνη-

τικές επιπτώσεις στα παιδιά και στους εφήβους (Jackson, Tal & Sullivan, 2003). Για παράδειγμα, έχει βρεθεί ότι παιδιά εργαζόμενων μητέρων επιδεικνύουν περισσότερη κοινωνικότητα, ανεξαρτησία, ανοχή, ευελιξία και λιγότερες στερεοτυπικές αντιλήψεις σε σχέση με τους ρόλους των δύο φύλων. Φαίνεται ότι οι παράγοντες που επηρεάζουν τα παιδιά των εργαζόμενων μητέρων είναι άλλοι, όπως η ποιότητα της φροντίδας, η φύση της εργασίας των γονέων ή οι στάσεις των δύο γονέων απέναντι στην εργασία της μητέρας, και όχι η εργασία αυτή καθαυτή.

Γενικότερα, σύμφωνα με τους Jackson, Tal και Sullivan (2003), η σύγχρονη έρευνα σε οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας έχει αποδείξει ότι όχι μόνο τα παιδιά αναπτύσσονται καλύτερα, αλλά και οι δύο γονείς αναφέρουν περισσότερα πλεονεκτήματα από το συνδυασμό των επαγγελματικών και των οικογενειακών ρόλων. Συγκεκριμένα, αναφέρονται τα εξής: (α) Οι εργαζόμενοι σύζυγοι και γονείς (άνδρες και γυναίκες) επιδεικνύουν περισσότερη αυτοεκτίμηση και ικανοποίηση από την εργασία, αλλά και από τη ζωή τους γενικότερα. (β) Οι εργαζόμενοι άνδρες αναφέρουν ότι όταν οι γυναίκες τους εργάζονται οι ίδιοι αισθάνονται λιγότερη πίεση ή άγχος για τα οικονομικά της οικογένειας και έχουν περισσότερες ευκαιρίες συμμετοχής στην οικογενειακή ζωή. (γ) Οι εργαζόμενες γυναίκες επιδεικνύουν μια πιο ανεξάρτητη ταυτότητα με πολλές κοινωνικές επαφές. (δ) Τέλος, η ισοτιμία στη σχέση του ζευγαριού συνδέεται μακροπρόθεσμα με έναν πιο επιτυχημένο και ευτυχισμένο γάμο.

Στην Ελλάδα, η συμμετοχή των ανδρών στις οικιακές εργασίες εξαρτάται από την εκπαίδευσή τους, το εισόδημά τους και την επαγγελματική απασχόληση της συζύγου

τους, ενώ περιορίζεται κυρίως σε εξωτερικές δουλειές, όπως είναι τα ψώνια (Μουσούρου, 1985). Πάντως, το υψηλό μορφωτικό επίπεδο του Έλληνα συζύγου και ιδιαίτερα το υψηλό εισόδημα ή η υψηλή κοινωνική του θέση συνδέονται στην Ελλάδα με πιο φιλελεύθερους τρόπους συμπεριφοράς, σε αντίθεση με άλλες χώρες. Γενικότερα, φαίνεται ότι η κατανομή των οικιακών δραστηριοτήτων ακολουθεί πιο σύγχρονα σχήματα σε ζευγάρια στα οποία οι γυναίκες εργάζονται και προτίθενται να συνεχίσουν μέχρι τη συνταξιοδότηση (Μαράτου-Αλιπράντη, 1995). Ένας άλλος τομέας στον οποίο οι Έλληνες άνδρες φαίνεται ότι ασκούν σημαντική εξουσία αφορά την απόφαση της γυναίκας για εξωοικογενειακή απασχόληση. Σύμφωνα με την Καβουνίδη (1989), παρόλο που άνδρες και γυναίκες θεωρούν ότι η απόφαση για αμειβόμενη εργασία της γυναίκας αποτελεί θέμα συναίνεσης ανάμεσα στο ζευγάρι, στην πραγματικότητα, αν δεν συμφωνήσει ο σύζυγος, η γυναίκα δεν πρέπει να εργαστεί, ενώ η έγκριση του συζύγου παραμένει ανοιχτό θέμα στη διάρκεια του έγγαμου βίου και εξαρτάται από τη δική του εκτίμηση των οικονομικών αναγκών της οικογένειας και του είδους της εργασίας που θα αναλάβει η γυναίκα.

Όλα τα παραπάνω προϋποθέτουν μια «ασύμμετρη» τοποθέτηση των δύο φύλων στο χώρο της οικογένειας και της εργασίας, γεγονός που δημιουργεί περισσότερες συγκρούσεις και προβλήματα στις γυναίκες οι οποίες προσπαθούν από μόνες τους να συμφιλιώσουν τους δύο τομείς. Φαίνεται ότι παράλληλα με την αναπαραγωγή της μισθωτής εργασίας αναπαράγεται και το συγκεκριμένο μοντέλο οικογενειακής ζωής, καθώς οι γυναίκες εμμένουν σε έναν ισχυρό οικιακό ρόλο, ο οποίος δεν πρέπει να παρε-

μποδίζεται από την απασχόλησή τους εκτός σπιτιού. Έτσι, οι περισσότερες γυναίκες σήμερα, ειδικά μετά το τέλος των πανεπιστημιακών τους σπουδών, αντιμετωπίζουν αντιφατικά μηνύματα σε σχέση με το σχεδιασμό της ζωής τους. Πράγματι, σε έρευνα που διεξήγαγε το Συμβουλευτικό Κέντρο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, διαπιστώθηκε ότι οι φοιτήτριες αντιλαμβάνονται διαφορετικά σε σχέση με τους φοιτητές την επαγγελματική τους εξέλιξη και αισθάνονται την αντιπαλότητα που υπάρχει ανάμεσα στις σπουδές, στην εργασία και στον παραδοσιακό τους ρόλο (Ιγγλέση, 1996). Η Ιγγλέση (1996) ισχυρίζεται ότι το ίδιο παρατηρείται και σε εργαζόμενες γυναίκες ηλικίας 30-35 ετών με ανώτερη μόρφωση, οι οποίες βιώνουν τις αντιφάσεις της κοινωνικής τους χειραφέτησης ενάντια σε παραδοσιακά πρότυπα. Επομένως, παρότι ο δρόμος για μια επιτυχημένη καριέρα φαίνεται ανοιχτός σε σύγκριση με προηγούμενα χρόνια, ο συνδυασμός της εργασίας με την οικογένεια δεν αποτελεί καθόλου εύκολη υπόθεση για τις γυναίκες.

Οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν ότι οι κλασικές θεωρίες επαγγελματικής ανάπτυξης έχουν αγνοήσει τις ανάγκες και τα προβλήματα κοινωνικών ομάδων που διαφέρουν από το πρότυπο του λευκού άνδρα της μεσαίας τάξης (Fitzgerald & Betz, 1994. Farmer et al., 1997. Κάντας & Χατζή, 1991). Ουσιαστικά, οι παραδοσιακές και εδραιωμένες ερμηνείες των επαγγελματικών θεωριών για τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι εντάσσονται και εξελίσσονται στην αγορά εργασίας αναπτύχθηκαν από άνδρες για άνδρες και, επομένως, θεωρούνται ακατάλληλες για τις γυναίκες. Οι θεωρίες αυτές υιοθετούν συνήθως μια απλου-

3. Θεωρίες επαγγελματικής ανάπτυξης

στευμένη προσέγγιση συνδυασμού προσωπικών χαρακτηριστικών και ενδιαφερόντων με την αγορά εργασίας, δίχως να λαμβάνουν υπόψη περιβαλλοντικούς παράγοντες, οι οποίοι φαίνεται ότι επηρεάζουν σημαντικά τη σταδιοδρομία των γυναικών.

Οι Fitzgerald και Betz (1994) ισχυρίζονται ότι οι πιο δεδομένες θεωρίες επαγγελματικής ανάπτυξης δεν μπορούν να εξηγήσουν γιατί ειδικά γυναίκες με πολλά εκπαιδευτικά προσόντα δεν ακολουθούν επαγγέλματα που ανταποκρίνονται στο υψηλό επίπεδο των ικανοτήτων τους. Οι εν λόγω ερευνητές κάνουν λόγο για διάφορους κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν τις επαγγελματικές επιλογές των γυναικών. Στους κοινωνικούς παράγοντες περιλαμβάνουν τις διακρίσεις φύλου, το «αδιάφορο» κοινωνικό περιβάλλον σε σχέση με την επαγγελματική εξέλιξη των γυναικών, το πρόβλημα της συμφιλίωσης της εργασίας με την οικογένεια, τα στερεότυπα σε σχέση με τα επαγγέλματα και τη σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο της εργασίας. Στους πολιτισμικούς παράγοντες περιλαμβάνουν τη διαφορετική κοινωνικοποίηση των δύο φύλων και τους περιορισμούς της μητρότητας.

Παρόμοια, η Vimrose (2001), σε μια ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, κατέγραψε τους παράγοντες που ενισχύουν αλλά και εκείνους που δυσχεραίνουν την επαγγελματική επιτυχία και εξέλιξη των γυναικών. Στους παράγοντες που ενισχύουν την επιτυχία των γυναικών συμπεριλαμβάνονται το υποστηρικτικό οικογενειακό περιβάλλον, τα υψηλά εκπαιδευτικά προσόντα, ο γάμος σε μεγαλύτερη ηλικία (ή καθόλου), ένα ή δύο παιδιά (ή κανένα) και η απόρριψη παραδοσιακών απόψεων για το ρόλο της γυναίκας. Επίσης, έχει βρεθεί ότι ορισμένα ατομικά χαρακτηριστικά,

όπως η αντίληψη της αυτεπάρκειας, σε συνδυασμό με την υψηλή αυτοεκτίμηση και τη δυνατότητα συνδυασμού πολλαπλών ρόλων, συμβάλλουν θετικά στην απασχόληση των γυναικών. Από την άλλη, στους παράγοντες που δυσχεραίνουν την επαγγελματική εξέλιξη των γυναικών συμπεριλαμβάνονται, μεταξύ των άλλων που αναφέρθηκαν πιο πάνω, η χαμηλή αυτοεικόνα, οι χαμηλές προσδοκίες επιτυχίας, η έλλειψη κατάλληλων προτύπων και οι προκαταλήψεις φύλου στο πλαίσιο της επαγγελματικής συμβουλευτικής.

Η Birnrose (2001) ισχυρίζεται ότι η επαγγελματική συμπεριφορά των γυναικών είναι ουσιαστικά πιο περίπλοκη από εκείνη των ανδρών και χαρακτηρίζεται συχνά από ευθύνες και υποχρεώσεις φροντίδας, οι οποίες συνεπάγονται και διαφορετικά μοντέλα απασχόλησης. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα, η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό είναι στενά συνδεδεμένη με τα γεγονότα του κύκλου ζωής και η απόφαση αν θα σταματήσει ή θα συνεχίσει να εργάζεται μια γυναίκα μετά το γάμο φαίνεται ότι είναι πολύ σημαντική για τη μετέπειτα επαγγελματική της πορεία (Συμεωνίδου, 1990). Σύμφωνα με τη Συμεωνίδου (1994), στη χώρα μας, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όσες γυναίκες διακόπτουν την εργασία τους εξαιτίας του γάμου ή της απόκτησης παιδιών συνήθως δεν επανεντάσσονται ποτέ στο εργατικό δυναμικό. Πιθανές ερμηνείες αυτού του φαινομένου έχουν να κάνουν με την ανελαστικότητα της ελληνικής αγοράς εργασίας, την έλλειψη κρατικών φορέων φύλαξης παιδιών και την απουσία προγραμμάτων συνεχόμενης κατάρτισης και εξειδίκευσης για μακροχρόνια άνεργες γυναίκες.

Οι Gutek και Larwood (1987) (αναφέρεται στη Σιδηροπούλου-Δημακάκου, 2002) ισχυρίστηκαν ότι η σταδιο-

δρομία των γυναικών διαφέρει από τη σταδιοδρομία των ανδρών κυρίως για τέσσερις λόγους: (α) Κατ' αρχάς, άνδρες και γυναίκες επιλέγουν επαγγέλματα ανάλογα με τις προσδοκίες τους για την «καταλληλότητα» των επαγγελμάτων ως προς το φύλο. (β) Συνήθως, οι γυναίκες είναι αυτές που προσαρμόζονται με μεγαλύτερη προθυμία στις ανάγκες σταδιοδρομίας των ανδρών. (γ) Ο γονεϊκός ρόλος ορίζεται διαφορετικά για άνδρες και γυναίκες – ειδικότερα, ο ρόλος της μητέρας απαιτεί περισσότερο χρόνο και προσπάθειες από ό,τι εκείνος του πατέρα. (δ) Τέλος, σε σύγκριση με τους άνδρες, οι γυναίκες αντιμετωπίζουν περισσότερα εμπόδια και δυσκολίες στην αγορά εργασίας, εξαιτίας των διακρίσεων και των προκαταλήψεων φύλου. Η Σιδηροπούλου-Δημακάκου (2002) υποστηρίζει ότι οι παραπάνω λόγοι δημιουργούν ταυτόχρονα την ανάγκη διατύπωσης μιας ειδικής θεωρίας για την επαγγελματική ανάπτυξη των γυναικών.

Ανάμεσα στις θεωρίες που έχουν εστιαστεί στη διαφορετική συμπεριφορά και τις ανάγκες επαγγελματικής εξέλιξης των γυναικών είναι και η θεωρία για την αυτεπάρκεια των Hackett και Betz (1981). Οι Hackett και Betz (1981) ισχυρίστηκαν ότι οι γυναίκες διαθέτουν χαμηλές προσδοκίες αυτεπάρκειας για διάφορες επαγγελματικές περιοχές, ειδικότερα για όσες ανδροκρατούνται και γι' αυτόν το λόγο κυρίως δεν μπορούν να πραγματοποιήσουν τις ικανότητες και τα ταλέντα τους σχετικά με τις επαγγελματικές τους επιδιώξεις. Αντίστοιχα, η Farmer (1997) πρότεινε το θεωρητικό πλαίσιο της κοινωνικής μάθησης ως καταλληλότερο για την επαγγελματική υποστήριξη των γυναικών, καθώς εστιάζεται στις διαδικασίες κοινωνικοποίησης και απόκτησης της ταυτότητας του φύλου, περιλαμβάνοντας ταυτό-

χρονα την έννοια της αυτεπάρκειας. Άλλες ερευνήτριες προτείνουν ως καταλληλότερο πλαίσιο την εξελικτική θεωρία του Super, αλλά και ένα «πολιτισμικά κατάλληλο» μοντέλο συμβουλευτικής, το οποίο ενσωματώνει τις ιδιαιτερότητες της επαγγελματικής εξέλιξης των γυναικών (Fouad, Helledy & Metz, 2003).

Από την άλλη, η Crozier (1999) διερεύνησε τις επιπτώσεις των χαρακτηριστικών της γυναικείας ταυτότητας – η οποία σύμφωνα με πολλές ερευνήτριες βασίζεται στην εμπειρία των σχέσεων και της σύνδεσης (Miller, 1986. Gilligan, 1993)– στην επαγγελματική επιλογή και εξέλιξη, στο συνδυασμό πολλαπλών ρόλων, στη λήψη επαγγελματικών αποφάσεων και στον προσδιορισμό της επαγγελματικής επιτυχίας. Συμπέρανε τελικά ότι η μελέτη της γυναικείας επαγγελματικής συμπεριφοράς μέσα σ' ένα πλαίσιο σχέσεων συμβάλλει σημαντικά στη θεωρία για την επαγγελματική ανάπτυξη και καθιστά δυνατή την εφαρμογή της στις ζωές των γυναικών.

Τέλος, σημαντική είναι και η συμβολή της φεμινιστικής οπτικής στη θεωρία της επαγγελματικής συμβουλευτικής. Τα γραπτά των φεμινιστριών προσφέρουν έναν εναλλακτικό τρόπο αντίληψης και αντιμετώπισης των δυσκολιών που συναντούν οι γυναίκες, δίνοντας έμφαση στις κοινωνικές δομές, οι οποίες διαμόρφωσαν και περιόρισαν την επαγγελματική εξέλιξη και τις εργασιακές εμπειρίες των γυναικών (Herlihy & Corey, 2000). Η φεμινιστική οπτική στη συμβουλευτική αποτελεί κυρίως μια φιλοσοφία παρά μια συγκροτημένη θεωρητική προσέγγιση (Chester & Bretherton, 2001), η οποία προσφέρει, ωστόσο, το πλαίσιο για μια κριτική αντιμετώπιση της έρευνας και της θεωρίας για την επαγγελματική ανάπτυξη.

4. Η εμπειρία και οι επιπτώσεις της ανεργίας

Παρόμοια με τις θεωρίες επαγγελματικής ανάπτυξης, η θεμελίωση των κύριων θεωρητικών προσεγγίσεων περί ανεργίας (για μια αναλυτική παρουσίαση των θεωριών αυτών, βλ. Τάζογλου & Δεληγιάννη, υπό δημοσίευση) και η συντριπτική πλειονότητα των ερευνών για την κοινωνική και την ψυχολογική επίδραση της ανεργίας (Fryer & Payne, 1986. McKee-Ryan et al., 2005. Murphy & Athanassou, 1999. Winefield, 2003) έχουν σαφώς ανδροκεντρικό χαρακτήρα – τόσο ως προς την εμπειρική τους εστίαση όσο και ως προς τις υποθέσεις και τις αξίες τους.

Συνολικά, ο παράγοντας φύλο έχει μελετηθεί ελάχιστα ενώ, ειδικότερα, η θεωρητική και ερευνητική ενασχόληση με τη διαπραγμάτευση της έννοιας της εργασίας και της ανεργίας, όχι μόνο από τους άνδρες αλλά και από τις γυναίκες, είναι ελλιπέστατη. Άλλωστε, στην πλειονότητά τους οι θεωρητικές αναφορές και οι ερευνητικές μελέτες για την ανεργία βασίζονται, σχεδόν αποκλειστικά, σε δείγματα ανδρών, ενώ είναι σαφής η απουσία επικέντρωσης σε άνεργες γυναίκες (Fryer, 1998, 1999, 2000. Fryer & Fagan, 2003). Όπως επισημαίνει ο Marshall (1984, σελ. 237), «οι γυναίκες παρουσιάζονται στη βιβλιογραφία (περί ανεργίας) μόνο ως φευγαλέες σκιές». Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακόμα και όταν εμφανίζονται στις έρευνες γυναίκες, πρόκειται για τις «συζύγους» ή τις «μητέρες» άνεργων ανδρών, όπου περιγράφεται η επίδραση της ανδρικής ανεργίας στη γυναίκα-σύζυγο και στην οικογένεια. Στις ελάχιστες, επίσης, περιπτώσεις που γυναίκες έχουν συμπεριληφθεί σε ερευνητικά δείγματα, δεν γίνεται καμιά προσπάθεια να διερευνηθούν η δική τους οπτική, οι αντιλήψεις και η υποκειμενική τους εμπειρία, ώστε να διευρυνθεί η σχετική επιστημονική γνώση. Επομένως, δεν είναι υπερβολή να υποστη-

ρίξει κανείς ότι η γνώση που έχει αποκτηθεί για την ανεργία και τις επιπτώσεις της αποτελεί, ουσιαστικά, γνώση για την ανδρική ανεργία.

Κατά τον ίδιο τρόπο, η στερεότυπη διάκριση των σφαιρών δραστηριοποίησης των δύο φύλων, με τον «άνδρα-κουβαλητή» ως πρωταγωνιστή στη δημόσια, παραγωγική διαδικασία-μισθωτή εργασία και τη γυναίκα ως «εξαρτημένο από αυτόν μέλος» στην ιδιωτική σφαίρα-άμισθη οικιακή εργασία, οδηγεί στο να συνδέεται άμεσα η ανεργία (σε αναλογία με την εργασία) με το ανδρικό φύλο και να κατασκευάζεται ως, πρωταρχικώς, ανδρικό πρόβλημα με σαφή διαφοροποίηση μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η άποψη περί διαφοροποίησης – ως προς την εμπειρία της ανεργίας – υποστηρίζεται θεωρητικά, καθώς η πρόσφατη έρευνα για την έννοια της μισθωτής εργασίας έχει αποδείξει ότι οι συνθήκες, οι προσδοκίες, οι αντιλήψεις και οι εμπειρίες των γυναικών είναι διαφορετικές σε μεγάλο βαθμό από τις αντίστοιχες των ανδρών (Gregson, Simonsen, & Vaiou, 1999. Kyriazis, 1998. Tazoglou, 1999). Ο προβληματισμός, όμως, εντοπίζεται στην αιτιολόγηση της διαφοροποίησης αυτής, η οποία τοποθετείται σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αναπαραγωγής παραδοσιακών έμφυλων αντιλήψεων.

Ειδικότερα, η συγκεκριμένη άποψη εστιάζεται στο ότι η κοινωνικοψυχολογική επίδραση της ανεργίας στις γυναίκες είναι λιγότερο αρνητική από ό,τι στους άνδρες. Υποστηρίζεται ότι οι γυναίκες αξιολογούν την εργασία ως κάτι λιγότερο σημαντικό, δεν έχουν την ίδια δέσμευση σε αυτή συγκριτικά με τους άνδρες και, ως εκ τούτου, αντιμετωπίζουν την ανεργία με λιγότερο αρνητικές επιπτώσεις. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ένα μεγάλο μέρος της γυ-

ναικείας ανεργίας εμπεριέχει το στοιχείο της επιλογής, καθώς αρκετές γυναίκες (πρωτίστως οι έγγαμες) μένουν εκτός αγοράς εργασίας «εθελοντικά», θέτοντας περιορισμούς στην απασχόλησή τους λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων (Hakim, 1996). Ταυτόχρονα, ένα άλλο στοιχείο που προβάλλεται για να ερμηνεύσει την έμφυλη διαφοροποίηση της ανεργίας είναι οι περιορισμένες οικονομικές υποχρεώσεις που θεωρείται ότι έχουν οι γυναίκες συγκριτικά με τους άνδρες και, επομένως, η απαλλαγή τους από την πραγματική επίδραση της έλλειψης χρημάτων, αλλά και από το άγχος για την αδυναμία συντήρησης των εξαρτώμενων από αυτές μελών (McKee-Ryan et al., 2005). Η άποψη αυτή, ουσιαστικά, προϋποθέτει ότι οι γυναίκες αποτελούν δευτερεύοντες φορείς εισοδήματος στο νοικοκυριό και ένας «άνδρας-κουβαλητής» υπάρχει πάντα δίπλα στις (άνεργες) γυναίκες (Lee & Owens, 2002). Υποστηρίζεται, επίσης, ότι οι «οικιακοί» ρόλοι των γυναικών (ως συζύγων, μητέρων και νοικοκυρών) αποτελούν εναλλακτικές πηγές ικανοποίησης, αυτοπραγμάτωσης και αναγνώρισης, οι οποίες λειτουργούν αποτρεπτικά στην εκδήλωση ψυχολογικής δυσφορίας (Artazcoz et al., 2004).

Από την άλλη, ο Isaksson και οι συνεργάτες του (2004) μελετώντας τη σημασία που αποδίδουν τα εργαζόμενα και τα άνεργα άτομα στη μισθωτή εργασία, με ιδιαίτερη έμφαση στον προσδιορισμό πιθανών διαφορών λόγω φύλου, υποστηρίζουν ότι δεν παρουσιάζεται καμιά έμφυλη διαφοροποίηση ως προς την εργασιακή δέσμευση ανδρών και γυναικών, τόσο των εργαζομένων όσο και των ανέργων. Αντιθέτως, τα δύο φύλα επιδεικνύουν την ίδια υψηλή εκτίμηση στην έννοια της εργασίας και στο σημαντικό ρόλο που παίζει στη ζωή τους. Σε συμφωνία, οι Russell και

Barbieri (2000) επισημαίνουν ότι δεν βρήκαν καμιά γενική διαφορά στην επίδραση της ανεργίας μεταξύ ανδρών και γυναικών σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, ανατρέποντας σχετικές υποθέσεις και διαπιστώσεις. Φαίνεται, επίσης, ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για «ομοιογένεια» της γυναικείας ανεργίας, καθώς γυναίκες διαφορετικού επιπέδου μόρφωσης, κοινωνικής τάξης αλλά και οικογενειακής κατάστασης παρουσιάζουν ποικιλία αντιδράσεων στην κατάσταση της ανεργίας (Callaghan, 1998. Fornham & Lewis, 1986. Warren, 2000).

Επομένως, γίνεται αντιληπτό ότι η ανάλυση των εννοιών της μισθωτής εργασίας και της ανεργίας και η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους οι γυναίκες τις διαχειρίζονται μέσα σε κάθε κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό πλαίσιο (Gallie et al., 1994) δεν συνιστούν απλές υποθέσεις και συμβατικές συνεπαγωγές προσωπικών επιθυμιών, δεσμεύσεων ή εργασιακής επάρκειας. Αντιθέτως, η αναγνώριση της σημασίας ενός σύνθετου συνόλου πολιτισμικών και κοινωνικών διαπραγματεύσεων –όπως είναι οι υποκειμενικές εμπειρίες (Ezzy, 2000), οι κοινωνικές κατασκευές (Drewery, 1998), οι έμφυλες κουλτούρες (Duncan & Pfau-Effinger, 2000), τα οικονομικά και πολιτικά συστήματα της αγοράς εργασίας (Cousins, 2000) και οι μορφές άσκησης πολιτικής (Gallie & Paugam, 2000)— κρίνεται αναγκαία για τη διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης, κριτικής θεωρητικής προσέγγισης που θα μπορεί να προσφέρει αξιόπιστη γνώση και ερμηνεία για τις συνέπειες της ανεργίας στα δύο φύλα και, ιδιαίτερα, στις γυναίκες.

5. Συνέπειες στην άσκηση της επαγγελματικής συμβουλευτικής

Σύμφωνα με τα παραπάνω, προκύπτει ότι η συμβουλευτική υποστήριξη της σταδιοδρομίας τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών προϋποθέτει διαφορετικά θεωρητικά μοντέλα και πρακτικές από αυτές που εφαρμόζονται μέχρι σήμερα σε ευρεία κλίμακα και από διάφορους φορείς στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Σύμφωνα με τη Francis (2002), το φύλο, και όχι η ικανότητα, εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στις επαγγελματικές επιλογές μαθητών και μαθητριών της Μεγάλης Βρετανίας, άρα και στη μελλοντική επαγγελματική και προσωπική τους εξέλιξη. Η ίδια ερευνήτρια επισημαίνει, επίσης, ότι η επαγγελματική καθοδήγηση των μαθητών-μαθητριών γίνεται αποκλειστικά από εκπαιδευτικούς και όχι από ειδικούς σε θέματα επαγγελματικής συμβουλευτικής. Παρόμοια στην Ελλάδα, παρά τις σημαντικές προσπάθειες του Υπουργείου Παιδείας τα τελευταία χρόνια για την αναβάθμιση του Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού (ΣΕΠ), σύμφωνα με τον Σαμοΐλη (2001), ο θεσμός χαρακτηρίζεται από ελλιπή πληροφόρηση και καθοδήγηση των μαθητών-μαθητριών, ενώ ο καθηγητής του ΣΕΠ αποδεικνύεται ως ο τελευταίος παράγοντας που μπορεί να επηρεάσει την επιλογή σπουδών και επαγγέλματος.

Επομένως, κατάλληλα εκπαιδευμένοι σύμβουλοι θα πρέπει να τονίζουν εξ αρχής σε άνδρες και γυναίκες τη σπουδαιότητα του συνδυασμού των διαφορετικών ρόλων, εντάσσοντας μέσα σε αυτούς και τον εργασιακό. Άλλωστε ο εργασιακός ρόλος δεν είναι πλέον ένας απομονωμένος ρόλος, αλλά συνδέεται δυναμικά με τους υπόλοιπους ρόλους ζωής ενός ατόμου. Όπως ισχυρίστηκε η Crozier (1990), μια τέτοια αντίληψη αντιπροσωπεύει καλύτερα πια την πραγματικότητα στις ζωές των περισσότερων γυναι-

κών, ενώ προσφέρει στους άνδρες εναλλακτικές περιοχές προσωπικής ανάπτυξης και ικανοποίησης από τη ζωή τους.

Από την άλλη, η Bimrose (2001) αναφέρει ότι οι θεωρίες επαγγελματικής ανάπτυξης, για να είναι αποτελεσματικές και εφαρμόσιμες σε ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων που ζητούν τέτοιου είδους υπηρεσίες, θα πρέπει να συμπεριλάβουν τις ιδιαιτερότητες της κοινωνικής τάξης, της εθνικότητας, της ηλικίας, της σεξουαλικότητας και του φύλου και να αναγνωρίσουν τη σημασία του περιβάλλοντος στις ζωές των ατόμων. Σύμφωνα με τις Good, Gilbert και Scher (1990), η επαγγελματική συμβουλευτική που απευθύνεται ειδικά σε γυναίκες θα πρέπει να εξετάζει τα προβλήματα των γυναικών μέσα στο όλο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο που τις περιβάλλει, να λαμβάνει υπόψη τον παράγοντα φύλο σε θέματα συμβουλευτικής ή/και ψυχικής υγείας και, τέλος, να δείχνει ενεργό ενδιαφέρον για τις διακρίσεις φύλου, στοχεύοντας σε μια κοινωνική αλλαγή με στόχο την προώθηση της ισότητας ανάμεσά τους. Ανάλογα, η Farmer (1997) υποστηρίζει ότι ένα πρόγραμμα επαγγελματικής εκπαίδευσης προσαρμοσμένο στις ανάγκες των γυναικών θα πρέπει να υιοθετεί μια ολιστική προσέγγιση στη συμβουλευτική διαδικασία, να αναπτύσσει το αίσθημα της αυτοπάρκειας, να ενισχύει τις επαγγελματικές φιλοδοξίες των γυναικών, να μειώνει το «αδιάφορο» κοινωνικό και εκπαιδευτικό περιβάλλον και, τέλος, να αφυπνίζει τις γυναίκες σε σχέση με τα περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης.

Σε μια διεξοδική επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, οι Jackson, Tal και Sullivan (2003) περιγράφουν τις αρνητικές συνέπειες στην άσκηση της επαγγελματικής συμβουλευτικής που προκύπτουν κυρίως από: (α) την άγνοια των σύγχρονων ερευνών ή/και την παραπληροφόρηση

των συμβούλων σε σχέση με τις γυναίκες εργαζόμενες και τις θετικές επιπτώσεις της εργασίας τους έξω από το σπίτι, (β) την έλλειψη της απαραίτητης προσοχής στο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο και στις προκαταλήψεις φύλου, οι οποίες περιορίζουν σημαντικά τις γυναίκες εργαζόμενες, (γ) την κυρίαρχη ιδεολογία και τα στερεότυπα για την «ιδανική γυναίκα-μητέρα» και τον «ιδανικό άνδρα-εργαζόμενο», τα οποία όχι μόνο ενισχύουν αισθήματα ενοχής στις γυναίκες, αλλά προκαλούν σημαντικές διαφορές στη μισθοδοσία ανδρών και γυναικών και έναν καταμερισμό της εργασίας με γνώμονα πάντα το φύλο. Οι παραπάνω ερευνητές υπενθυμίζουν ότι οι σύμβουλοι έχουν την υποχρέωση να γνωρίζουν αλλά και να αμφισβητούν τις προκαταλήψεις τους, οι οποίες αφορούν συνήθως την υποτίμηση της επιρροής εξωτερικών παραγόντων και συνθηκών στη διαμόρφωση μιας συμπεριφοράς και την επίδειξη προσοχής μόνο στις πληροφορίες εκείνες που επιβεβαιώνουν τις προσδοκίες ή τις προκαταλήψεις τους σε θέματα φύλου.

Τέλος, για όσες γυναίκες εισάγονται αργά στην αγορά εργασίας ή επανέρχονται μετά από κάποια χρόνια διακοπής, οι Herr και Cramer (1992) προτείνουν τα εξής: (α) ενίσχυση των θετικών συναισθημάτων για τον εαυτό και πίστη στην ικανότητα της γυναίκας να τα καταφέρει, (β) ολοκληρωμένη πληροφόρηση και προετοιμασία της γυναίκας για την αντιμετώπιση της άνισης μεταχείρισης και των διακρίσεων στην αγορά εργασίας, (γ) διερεύνηση ενδεχόμενων αλλαγών στον τρόπο ζωής της, (δ) εξειδικευμένες παρεμβάσεις, όπως ομάδες αυτογνωσίας και διεκδικητικής συμπεριφοράς, (ε) διερεύνηση των επιπρόσθετων εκπαιδευτικών της αναγκών, (στ) παραπομπή σε υπηρεσίες τοποθέτησης στην αγορά εργασίας, (ζ) συνεχή αξιολόγηση

και υποστήριξη της γυναίκας μετά την ένταξή της στην αγορά εργασίας, και (η) υποστήριξη από μέντορες για κάθε εκπαιδευτική ή επαγγελματική της μετάβαση. Οι παραπάνω προτάσεις θεωρούμε ότι είναι κατάλληλες όσο και απαραίτητες για κάθε δραστηριότητα ή ολοκληρωμένο πρόγραμμα επαγγελματικής υποστήριξης που απευθύνεται σε γυναίκες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασιάδου, Χ. (2002). *Νέες γυναίκες με πανεπιστημιακή μόρφωση και η συμφιλίωση της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας στο σχεδιασμό της ενήλικης ζωής*. Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Τμήμα Ψυχολογίας ΑΠΘ.
- Αθανασιάδου, Χ., Πετροπούλου, Σ., & Μιμίκου, Γ. (2001). *Οι συνθήκες της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα: 1980-2000*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
- Artazcoz, L., Benach, J., Borrell, C., & Cortez, I. (2004). Unemployment and mental health: Understanding the interactions among gender, family roles and social class. *American Journal of Public Health, 94* (1), 82-88.
- Bimrose, J. (2001). Girls and women: challenges for career guidance practice. *British Journal of Guidance & Counselling, 29* (1), 79-94.
- Brown, D., & Brooks, L. (1991). *Career counseling techniques*. Boston: Allyn and Bacon.
- Callaghan, G. (1998). The interaction of gender, class and place in women's experience: A discussion based in focus group research. *Sociological Research Online, 3* (3), <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/3/3/8.html>.
- Charles, N. (1993). *Gender divisions and social change*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

- Chester, A., & Bretherton, D. (2001). What makes feminist counseling feminist? *Feminism & Psychology, 11* (4), 527-545.
- Chisholm, L. (1994). Κορίτσια εφηβικής ηλικίας και σχολείο: Φύλο, νεότητα και διαδικασίες μετάβασης (μετάφραση Β. Δεληγιάννη). Στο Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (Επιμ. Έκδ.), *Εκπαίδευση και Φύλο. Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός* (σελ. 285-310). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Cousins, C. (2000). Women and employment in Southern Europe: The implications of recent policy and labour market directions. *South European Society and Politics, 5*(1), 97-122.
- Covin, T. J., & Brush, C. C. (1991). An examination of male and female attitudes toward career and family issues. *Sex Roles, 25*(7/8), 393-413.
- Crozier, S. D. (1990). Life roles of Canadian teachers: The importance of work. *International Journal for the Advancement of Counselling, 13*, 227-239.
- Crozier, S. D. (1999). Women's career development in a "relational context". *International Journal for the Advancement of Counselling, 21*, 231-247.
- Davey, R. H. (1998). Young women's expected and preferred patterns of employment and child care. *Sex Roles, 38* (1/2), 95-102.
- Douthitt, A. R. (1989). The division of labor within the home: Have gender roles changed? *Sex Roles, 20* (11/12), 693-704.
- Drewery, W. J. (1998). Unemployment: What kind of problem is it? *Journal of Community and Applied Social Psychology, 8* (2), 101-118.
- Duncan, S., & Pfau-Effinger, B. (2000). *Gender, economy and culture in the European Union*. London: Routledge.
- Ezzy, D. (2000). Fate and agency in job loss narratives. *Qualitative Sociology, 23* (1), 121-154.
- Farmer, H. S. (1997). Career counseling for the next decade and

- the twenty-first century. In H.S. Farmer et al. (Eds), *Diversity & women's career development. From adolescence to adulthood* (pp. 271-292). London: Sage Publications.
- Farmer, H. S. et al. (Eds) (1997). *Diversity & women's career development. From adolescence to adulthood*. London: Sage Publications.
- Fitzgerald, L. F., & Betz, N. E. (1994). Career development in cultural context: the role of gender, race, class and sexual orientation. In M. L. Savickas & R. W. Lent. (Eds), *Convergence in career development theories: Implications for science and practice* (pp. 103-117). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Fornham, A., & Lewis, A. (1986). *The economic mind: The social psychology of economic behaviour*. New York: St. Martins Press.
- Fouad, N. A., Helledy, K. I., & Metz, A. J. (2003). Effective strategies for career counseling with women. In M. Kopala & M. A. Keitel (Eds), *Handbook of counseling women* (pp. 131-151). London: Sage.
- Francis, B. (2002). Is the future really female? The impact and implications of gender for 14-16 year olds' career choices. *Journal of Education and Work*, 15 (1), 75-88.
- Fryer, D. (1998). Mental health consequences of economic insecurity, relative poverty and social exclusion: Community psychology perspectives on recession. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 8 (2), 75-180.
- Fryer, D. (1999). For better or for worse? Interventions and mental health consequences of unemployment. *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 72, 34-37.
- Fryer, D. (2000). Unemployment and mental health: Hazards and challenges of psychology in the community. In K. Isaksson et al. (Eds), *Health effects of the new labour market* (pp. 11-23). New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers.

- Fryer, D., & Fagan, R. (2003). Towards a community psychological perspective on unemployment and mental health research. *American Journal of Community Psychology*, 32 (1/2), 89-96.
- Fryer, D., & Payne, R. (1986). Being unemployed: a review of the literature on the psychological experience of unemployment. In C. L. Cooper & I. T. Robertson (Eds). *International Review of Industrial and Organizational Psychology Vol. 1* (pp. 235-278). Chichester, UK: Wiley & Sons.
- Gallie, D., & Pauqam, S. (2000). *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Gallie, D., Marsh, C., & Vogler, C. (1994). *Social change and the experience of unemployment*. Oxford: Oxford University Press.
- Gaskell, J. (1983). The reproduction of family life: Perspectives of male and female adolescents. *British Journal of Sociology of Education*, 4 (1), 19-38.
- Gilligan, C. (1993). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Good, G. E., Gilbert, L. A., & Scher, M. (1990). Gender aware therapy: A synthesis of feminist therapy and knowledge about gender. *Journal of Counseling and Development*, 68 (4), 376-380.
- Gregson, N., Simonsen, K., & Vaiou, D. (1999). The meaning of work: some arguments for the importance of culture within formulations of work in Europe. *European Urban and Regional Studies*, 6 (3), 197-214.
- Griffin, C. (1987). Young women and the transition from school to un/employment: a cultural analysis. In G. Weiner & M. Arnot (Eds), *Gender under scrutiny: New inquiries in education* (pp. 213-221). London: Hutchinson and Open University Press.

- Hackett, G., & Betz, N. E. (1981). A self-efficacy approach to the career development of women. *Journal of Vocational Behavior, 18*, 326-339.
- Hallett, M. B., & Gilbert, L. A. (1997). Variables differentiating university women considering role-sharing and conventional dual-career marriages. *Journal of Vocational Behavior, 50*, 308-322.
- Hakim, C. (1995). Five feminist myths about women's employment. *British Journal of Sociology, 46* (3), 429-455.
- Herlihy, B., & Corey, G. (2000). Feminist therapy. In G. Corey (Ed.), *Theory and practice of counseling and psychotherapy* (pp. 340-381). Belmont, CA: Wadsworth.
- Herr, E. L., & Cramer, S.H. (1992). *Career guidance and counseling through the lifespan. Systemic Approaches (4th edition)*. New York: Harper Collins.
- Ιγγλέση, Χ. (1996). *Γυναικείες σπουδές και ταυτότητες φύλου: Ένα παράδειγμα από τη σκοπιά της ψυχολογίας*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Isaksson, K., Johansson, G., Bellaagh, K., & Sjoberg, A. (2004). Work values among the unemployed: Changes over time and some gender differences. *Scandinavian Journal of Psychology, 45*, 207-214.
- Jackson, M. A., Tal, A. I., & Sullivan, T. R. (2003). Hidden biases in counseling women: Balancing work and family concerns. In M. Kopala & M. A. Keitel (Eds), *Handbook of counseling women* (pp. 152-172). London: Sage.
- Καβουνίδη, Τ. (1989). Ο έλεγχος της εργασίας της γυναίκας. *Σύγχρονα Θέματα, 40*, 71-80.
- Κάντας, Α., & Χαντζή, Α. (1991). *Ψυχολογία της εργασίας: Θεωρίες επαγγελματικής ανάπτυξης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Kyriazis, N. (1998). Women's employment and gender relations in Greece: Forces of modernization and tradition. *European Urban and Regional Studies, 5* (1), 65-75.

- Lee, C., & Glynn Owens, R. (2002). Men, work and gender. *Australian Psychologist*, 37 (1), 13-19.
- Lennon, M. C., & Rosenfield, R. (1994). Relative fairness and the division of housework: The importance of options. *American Journal of Sociology*, 100 (2), 506-531.
- Lyon, E. S. (1996). Success with qualifications: Comparative perspectives on women graduates in the labour market. *Higher Education*, 31, 301-323.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (1995). *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Marshall, G. (1984). On the sociology of women's unemployment, its neglect and significance. *Sociological Review*, 32, 234-259.
- McKee-Ryan, F., Song, Z., & Kinicki, A. J. (2005). Psychological and physical well-being during unemployment: A meta-analytic study. *Journal of Applied Psychology*, 90 (1), 53-76.
- Miller, J. B. (1986). *Toward a new psychology of women*. Boston: Beacon Press.
- Μουσούρου, Λ. (1985). *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Εστία.
- Murphy, G., & Athanasou, J. (1999). The effect of unemployment on mental health. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 72, 83-99.
- Perkins, H. W., & Demeis, K. D. (1996). Gender and family effects on the 'second-sift' domestic activity of college-educated young adults. *Gender & Society*, 10 (1), 78-93.
- Pernice, R. (1996). Methodological issues in unemployment research: Quantitative and/or qualitative approaches? *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 69, 339-349.
- Russell, H., & Barbieri, P. (2000). Gender and the experience of unemployment. In D. Gallie & S. Pauqam (Eds) *Welfare*

- regimes and the experience of unemployment in Europe* (pp. 307-333). Oxford: Oxford University Press.
- Σαμοΐλης, Π. (2001). Παράγοντες που επηρεάζουν τους υποψήφιους των γενικών εξετάσεων για την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση στην επιλογή σπουδών. *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού*, 56-57, 151-172.
- Σιδηροπούλου-Δημακάκου, Δ. (2002). Επαγγελματική αξιολόγηση και συμβουλευτική των γυναικών. Στο Μ. Ι. Κασσωτάκης (Επιμ. Έκδ.), *Συμβουλευτική και επαγγελματικός προσανατολισμός: Θεωρία και πράξη* (σελ. 623-634). Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- South, J. S., & Spitze, G. (1994). Housework in marital and non-marital households. *American Sociological Review*, 59, 327-347.
- Spade, Z. J., & Reese, A. C. (1991). We've come a long way, maybe: College students' plans for work and family. *Sex Roles*, 24(5/6), 309-321.
- Συμεωνίδου, Χ. (1990). *Απασχόληση και γονιμότητα των γυναικών στην περιοχή της πρωτεύουσας*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Συμεωνίδου, Χ. (1994). Η ασυμβατότητα της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των γυναικών. *Δίπλη*, 7, 113-130.
- Tazoglou, E. (1999). *"I feel as I am through a wall": quantitative and qualitative evidence on the experience of unemployment of Greek graduates*. Unpublished MSc dissertation, Volume I & II, University of Stirling, Scotland.
- Τάζογλου, Ε., & Δεληγιάννη-Κουϊμπζή, Β. (υπό δημοσίευση). Ανεργία και Πολιτική Ψυχολογία. Στο Γ. Γαλάνης (Επιμ. Έκδ.), *Πολιτική Ψυχολογία*. Αθήνα.
- Wallace, C. (1987). From girls and boys to women and men: the social reproduction of gender. In M. Arnot & G. Weiner (Eds), *Gender and the Politics of Schooling* (pp. 237-252). London: Unwin Hyman & Open University Press.

- Warren, T. (2000). Women in low status part-time jobs: A class and gender analysis. *Sociological Research Online*, 4(4), <http://www.socresonline.org.uk/4/4/warren.html>
- Winefield, A. (2003). Unemployment, underemployment, occupational stress and psychological well-being. *Australian Journal of Management*, 27, 1-12.

Διαπολιτισμική/πολυπολιτισμική προσέγγιση στη συμβουλευτική: λαμβάνοντας υπόψη τον παράγοντα φύλο

Αναστασία Ψάλτη

Το επιστημονικό πεδίο της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής αριθμεί ήδη περισσότερα από 25 χρόνια ζωής. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, με τις ραγδαίες αλλαγές στην πληθυσμιακή σύνθεση των περισσότερων χωρών, η έννοια της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής έχει αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικών συζητήσεων και ερευνών σε ολόκληρο τον κόσμο, πέρα από τις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών. Εξαίρεση δεν αποτελεί ούτε η Ελλάδα, η οποία από τη δεκαετία του 1990 αρχίζει να δέχεται ένα μεγάλο αριθμό μεταναστών (νόμιμων και παράνομων) και προσφύγων, οι οποίοι σήμερα – σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία – φτάνουν το 7% του συνολικού πληθυσμού της (ΙΜΕΠΟ, 2004).

Μέχρι πρόσφατα, ο όρος «διαπολιτισμική ή πολυπολι-

τισμική συμβουλευτική» (multicultural/cross-cultural/intercultural counseling) χρησιμοποιούνταν στη βιβλιογραφία για να περιγράψει τη συμβουλευτική που απευθυνόταν σε συγκεκριμένες φυλετικές ή εθνικές ομάδες, καθώς ο όρος «κουλτούρα ή πολιτισμός» (culture) θεωρούνταν συνώνυμος των όρων «φυλή» (race) ή «εθνότητα» (ethnicity) (Hansen, Gama, & Harkins, 2002). Άλλες διαστάσεις της ταυτότητας, όπως είναι το φύλο, η θρησκεία, η κοινωνική τάξη, η αναπηρία, ο σεξουαλικός προσανατολισμός και η ηλικία, αγνοούνταν παντελώς. Τελευταία καταβάλλεται προσπάθεια να διευρυνθεί ο ορισμός του πολιτισμού έτσι ώστε να αντικατοπτρίζει την πολυπλοκότητα των ανθρώπων και να μην αφορά μόνο ορισμένες πολιτισμικές ομάδες. Με τη διεύρυνση αυτή επιχειρείται η ανάδειξη της έννοιας του πολιτισμού σε κεντρική εννοιολογική κατασκευή του επιστημονικού πεδίου της συμβουλευτικής ψυχολογίας κι όχι η διατήρησή της σε τομέα εξειδίκευσης που ισχύει μέχρι σήμερα.

Σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται μια πρώτη προσπάθεια σύνδεσης φύλου και πολιτισμού στο πλαίσιο της συμβουλευτικής και συγκεκριμένα της παροχής υπηρεσιών διαπολιτισμικής συμβουλευτικής στο ελληνικό σχολείο. Οι στόχοι του κεφαλαίου περιλαμβάνουν: (α) την αποσαφήνιση των εννοιών «φύλο», «πολιτισμός», «φυλή», «εθνότητα» και «διαπολιτισμικότητα/πολυπολιτισμικότητα», (β) την καταγραφή της παρουσίας των δύο εννοιών στη βιβλιογραφία της συμβουλευτικής και των πρόσφατων τάσεων της σύνδεσης των δύο εννοιών, (γ) την παρουσίαση της προσπάθειας διεύρυνσης του ορισμού της διαπολιτισμικής/πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής και των επιπτώσεων αυτής της διεύρυνσης στην παροχή υπηρεσιών συμβουλευτικής,

και (ε) τη διατύπωση προτάσεων για την παροχή αποτελεσματικής διαπολιτισμικής συμβουλευτικής σε κορίτσια στο πλαίσιο του σχολείου.

Πριν προχωρήσουμε στη διερεύνηση της σύνδεσης φύλου και πολιτισμού στο χώρο της συμβουλευτικής, κρίνεται σκόπιμο να αποσαφηνιστούν οι βασικές έννοιες που θα χρησιμοποιηθούν στο κεφάλαιο.

Το *φύλο* (gender) έχει χαρακτηριστεί ως «το πιο παρεξηγημένο θέμα της εποχής μας» (Ettner, 1996 στο Hansen et al., 2002). Από τη μια υπάρχουν τα βιολογικά προσδιορισμένα χαρακτηριστικά του φύλου (γενετικά όργανα, ορμόνες) και από την άλλη μια σειρά από χαρακτηριστικά και συμπεριφορές που κοινωνικά έχουν συνδεθεί με το αρσενικό ή με το θηλυκό, βάσει των οποίων οι άνθρωποι ταξινομούνται σε άνδρες και γυναίκες και ενισχύονται ώστε να επιτελέσουν διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους (Αθανασιάδου, 2002. Hansen et al., 2002. Quina & Bronstein, 2003).

Η έννοια του *πολιτισμού* (culture), επίσης, είναι μια έννοια με πολλές σημασίες. Συχνά «χρησιμοποιείται με έναν τρόπο απλοϊκό, γενικευτικό και περιγραφικό και παραπέμπει σε ορατές διαφοροποιήσεις των μειονοτικών ομάδων: παραδόσεις και έθιμα, προϊόντα (λαϊκής) τέχνης, μύθοι, τρόποι ζωής, μουσική, φαγητό, ενδυμασία κ.λπ.» (Ανδρούσου, Ασκούνη, Μάγος, Χρηστίδου-Λιοναράκη, 2001, σελ. 86). Με αυτό τον τρόπο ο πολιτισμός γίνεται αντιληπτός ως κάτι στατικό, ενώ δεν λαμβάνονται υπόψη οι ποικίλες αλλαγές που υφίσταται η έννοια μέσα στο χρόνο. Σήμερα ολοένα και περισσότεροι ακαδημαϊκοί και ερευνη-

1. Βασικές έννοιες

τές τονίζουν την ανάγκη για ένα διευρυμένο ορισμό της έννοιας του πολιτισμού, ο οποίος να αντανακλά την πραγματικότητα των περισσότερων κοινωνικών συστημάτων (Hansen et al., 2002). Ένας τέτοιος ορισμός είναι αυτός που θεωρεί τον πολιτισμό «ένα ενιαίο πρότυπο ανθρώπινης συμπεριφοράς που περιλαμβάνει σκέψεις, επικοινωνίες, πράξεις, έθιμα, πεποιθήσεις, αξίες και θεσμούς μιας φυλετικής, εθνικής, θρησκευτικής ή κοινωνικής ομάδας» (Cross, Bazron, Dennis, & Isaacs, 1989).

Με βάση τον παραπάνω ορισμό, γίνεται φανερό ότι η έννοια του πολιτισμού δεν είναι ταυτόσημη με τις έννοιες της *φυλής* (race) και της *εθνότητας* (ethnicity). Η φυλή έχει οριστεί ως μια βιολογική έννοια, η οποία περιλαμβάνει μια σειρά από αμετάβλητα σωματικά, νοητικά και συμπεριφορικά χαρακτηριστικά (Harley Jolivet, McCormick & Tice, 2002). Παρά το βιολογικό της χαρακτήρα, η φυλή παραμένει μια σημαντική ψυχολογική και πολιτική έννοια (Helms & Richardson, 1997), καθώς αυτό που οι άνθρωποι πιστεύουν για τις φυλές έχει πολύ σοβαρές κοινωνικές συνέπειες (Atkinson, Morten, & Sue, 1989). Η εθνότητα, επίσης, είναι μια έννοια που θεωρείται συχνά ταυτόσημη με την έννοια της φυλής. Ωστόσο, οι δύο έννοιες διαφέρουν, μια και η εθνότητα αναφέρεται σε τμήμα της ευρύτερης κοινωνίας, τα μέλη του οποίου θεωρείται ότι έχουν κοινή καταγωγή και μοιράζονται σημαντικά στοιχεία ενός κοινού πολιτισμού. Επιπρόσθετα, τα μέλη αυτά συμμετέχουν σε κοινές δραστηριότητες στις οποίες η κοινή καταγωγή και το πολιτισμικό υπόβαθρο είναι σημαντικά συστατικά (Sue, Carter, Casas, Fouad, Ivey, Jensen, LaFromboise, Manese, Ponterotto, Vazquez-Nuttall, 1998).

Όπως προκύπτει από τους πιο πάνω ορισμούς, το φύλο, η φυλή και η εθνότητα αποτελούν κοινωνικές κατασκευές και όχι βιολογικά προσδιορισμένα χαρακτηριστικά. Όπως τονίζει και η Weber (1998), αυτό σημαίνει ότι

η φυλή, ..., το φύλο ... είναι έννοιες που εξαρτώνται από το γενικό πλαίσιο στο οποίο χρησιμοποιούνται. Αν και εξακολουθούν να υπάρχουν με την πάροδο του χρόνου, οι ιεραρχίες βάσει της φυλής, ..., του φύλου ... δεν είναι ποτέ στατικές και αμετάβλητες, αλλά υφίστανται αλλαγές ως τμήμα των νέων οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών διαδικασιών, τάσεων και γεγονότων. Η σημασία τους διαφοροποιείται όχι μόνο από ιστορική περίοδο σε ιστορική περίοδο, αλλά ακόμη και από έθνος σε έθνος και από περιοχή σε περιοχή κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου (σελ. 16).

Τέλος, μεγάλη σύγχυση προκαλεί και η χρήση των όρων «πολυπολιτισμικός» (multicultural στις ΗΠΑ) και «διαπολιτισμικός» (cross-cultural στις ΗΠΑ και intercultural στην Ευρώπη) τόσο στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία – της οποίας αποτελούν και δημιουργήματα – όσο και στην ελληνική. Σε αυτό το κεφάλαιο, οι όροι «πολυπολιτισμικός» και «διαπολιτισμικός» χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι, καθώς αυτή φαίνεται να είναι η επικρατούσα τάση στη διεθνή βιβλιογραφία (Pedersen, Draguns, Lonner, Trimble, 2002). Ο όρος αναφέρεται στη συμβολή τριών ή περισσότερων πολιτισμών που συνυπάρχουν αλλά δεν έχουν ενταχθεί σε μια ενιαία κοινότητα (Oakland, 2005) και περιλαμβάνει, εκτός από τη φυλή και την εθνότητα, διαστάσεις όπως η σεξουαλική ταυτότητα, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, οι σωματικές και νοητικές ικανότητες

ή αναπηρίες, το μέγεθος, η ηλικία και η θρησκεία (Quina & Bronstein, 2003).

2. Το φύλο και ο πολιτισμός στο επιστημονικό πεδίο της συμβουλευτικής

Το επιστημονικό πεδίο της συμβουλευτικής – και γενικότερα της ψυχικής υγείας – έχει συχνά κατηγορηθεί ότι παίζει κυρίαρχο ρόλο στη δημιουργία αλλά και στη διατήρηση φυλετικών στερεοτύπων και σεξιστικών αντιλήψεων. Ο Harley και οι συνεργάτες του (2002) αναφέρουν ότι οι παραδοσιακές θεωρίες της συμβουλευτικής προέκυψαν από ένα δυτικού τύπου πολιτισμικό περιβάλλον, όπου η φυλή θεωρείται ταυτόσημη με τη Λευκή φυλή και το φύλο με τον άνδρα. Ωστόσο, στη συντριπτική πλειονότητά τους οι άνθρωποι στον κόσμο κατοικούν εκτός Ευρώπης και Βόρειας Αμερικής, σε κοινωνίες μη δυτικού τύπου. Η πίστη στην παγκοσμιότητα των συμβουλευτικών θεωριών και η διαιώνισή της δεν αντανακλά την κοινωνική πραγματικότητα, με συνέπεια να είναι πολύ περιορισμένος ο αριθμός των κατάλληλων συμβουλευτικών τεχνικών που μπορούν να χρησιμοποιηθούν με πολιτισμικά ποικίλους πληθυσμούς.

Τελευταία ασκείται σκληρή κριτική και στη βιβλιογραφία της συμβουλευτικής, καθώς φαίνεται να απουσιάζουν από τη βιβλιογραφία της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής η διάσταση του φύλου και από τη βιβλιογραφία της φεμινιστικής συμβουλευτικής η διάσταση του πολιτισμού (Hansen et al., 2002). Οι Madden και Hyde (1998) γράφουν ότι στα βιβλία της συμβουλευτικής «όταν γίνεται αναφορά σε γυναίκες, αυτές είναι συνήθως Λευκές· όταν γίνεται λόγος για εθνικές μειονότητες, εννοούν συνήθως τους άνδρες» (σελ. 5).

Τη δεκαετία του 1990 ο τομέας της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής γνώρισε μεγάλη άνθηση, με αποτέλεσμα η διαπολιτισμική προσέγγιση στη συμβουλευτική να χαρακτηριστεί ως η «τέταρτη δύναμη» – οι άλλες τρεις είναι η ψυχοδυναμική, η συμπεριφορική και η ανθρωπιστική προσέγγιση – στον τομέα της ψυχολογίας (Pedersen, 1991). Ωστόσο, ακόμη μέχρι σήμερα, στην πλειονότητά τους οι σύμβουλοι θεωρούν ότι η διαπολιτισμική συμβουλευτική αφορά άτομα που ανήκουν σε εθνικές και φυλετικές μειονότητες. Αν εξετάσει κανείς τα βιβλία και τα άρθρα που πραγματεύονται πολυπολιτισμικά θέματα, θα διαπιστώσει ότι τα περισσότερα από αυτά αναφέρονται σε συγκεκριμένες πολιτισμικές μειονοτικές ομάδες (π.χ. στις ΗΠΑ, σε Αφροαμερικανούς, Ασιάτες Αμερικανούς, Λατινοαμερικανούς και Ινδιάνους της Αμερικής), ενώ παρουσιάζουν ελάχιστα ή και καθόλου το ζήτημα του φύλου.

Οι ελάχιστες αναφορές στις γυναίκες εμφανίζονται σε κεφάλαια σχετικά με τη ανατροφή των παιδιών, τους ρόλους των δύο φύλων ή τις πρακτικές ανατροφής των παιδιών, είναι δηλαδή καθαρά στερεοτυπικές και η γυναικεία εμπειρία απουσιάζει ή παρουσιάζεται διαστρεβλωμένη μέσα από ένα ανδρικό πρίσμα. Υπάρχουν, βέβαια, και αναφορές στην κοινωνικοποίηση των δύο φύλων σε διάφορες πατριαρχικές κοινωνίες στις οποίες οι κόρες έχουν μικρότερη αξία από τους γιους και οι γυναίκες πρέπει να είναι υποτακτικές. Ωστόσο, σε αυτές τις περιπτώσεις δεν λαμβάνονται υπόψη οι αλλαγές που υφίστανται οι αξίες και οι πρακτικές κοινωνικοποίησης διαφόρων πολιτισμικά διαφορετικών ομάδων ανάλογα με το βαθμό επιπολιτισμού*

* Επιπολιτισμός (acculturation): «η πολιτιστική αλλαγή που εμ-

3. Κριτική της βιβλιογραφίας της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής

τους και εξαιτίας των αλλαγών που συντελούνται στην ευρύτερη κοινωνία (Arredondo et al., 1993).

Ουσιαστικά, δηλαδή, αυτό που ισχύει στο χώρο της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής φαίνεται να είναι μια επανάληψη εκείνου που ιστορικά ισχύει για τα πεδία της ψυχολογίας και της ψυμβουλευτικής: όλα τα ισχύοντα μοντέλα που χρησιμοποιούνται στην πράξη έχουν σχεδιαστεί από άνδρες, παρόλο που πρόκειται για άνδρες οι οποίοι ανήκουν σε πολιτισμικές μειονότητες.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα μοντέλα διαμόρφωσης της φυλετικής/πολιτισμικής ταυτότητας, που αποτελούν βασικές θεωρητικές κατασκευές του πεδίου της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής (Atkinson, Morten & Sue, 1989. Cross, 1971. Helms, 1984. Sue & Sue, 1999). Στα μοντέλα αυτά η διάσταση του φύλου απουσιάζει ή, στην καλύτερη περίπτωση, θεωρείται ένας από τους παράγοντες που αλληλεπιδρούν με την κοσμοθεωρία του ατόμου (το πώς δηλαδή αντιλαμβάνεται τη σχέση του με τον κόσμο – Kluckhohn & Strodtbeck, 1961), χωρίς να εξετάζεται τι σημαίνει να είναι κανείς άνδρας ή γυναίκα σε μια δεδομένη πολιτισμική ομάδα. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Weber (1998), το πολυδιάστατο της ταυτότητας και η στενή αλληλεπίδραση της φυλής με την κοινωνική τάξη, το φύλο και το σεξουαλικό προσανατολισμό γίνονται ακόμη πιο εμφανή σε εκείνους που βιώνουν την ανισότητα σε περισσότερα από ένα επίπεδα (π.χ. μια ανάπηρη μετανάστρια από την Ουκρανία ή ένας ομοφυλόφιλος Πακιστανός πρόσφυγας).

φανίζεται μετά τη συνάντηση δύο ή περισσότερων αυτόνομων πολιτιστικών συστημάτων» (Γεώργας & Παπαστυλιανού, 1993, σελ. 19)

Στην Ελλάδα, θέματα διαπολιτισμικής συμβουλευτικής κάνουν δειλά την εμφάνισή τους στη βιβλιογραφία μόλις την τελευταία δεκαετία (Γιωτσίδη & Σταλίκας, 2004. Κρίβας, 1998, 1999. Παλαιολόγου, 1999. Σιδηροπούλου-Δημακάκου, 2000, 2003). Πουθενά, ωστόσο, δεν θίγεται και το ζήτημα του φύλου ούτε εξετάζονται οι εμπειρίες γυναικών που ανήκουν σε μειονοτικές πολιτισμικές ομάδες. Εξαίρεση αποτελούν κάποιες προσκεκλημένες ομιλίες και μια θεματική συνεδρία σχετικά με τη διαπολιτισμική συμβουλευτική και τις γυναίκες στο πλαίσιο του 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου Συμβουλευτικής Ψυχολογίας που πραγματοποιήθηκε το Νοέμβριο του 2003 στην Αθήνα.

Τονίζεται, λοιπόν, η ανάγκη να επικεντρωθεί η βιβλιογραφία της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής στην επισήμανση και την περιγραφή των ατομικών διαφορών των γυναικών τόσο μέσα στην ίδια πολιτισμική ομάδα όσο και μεταξύ πολιτισμικών ομάδων, στην αλληλεπίδραση πολιτισμού και φύλου κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης και στην επίδραση που ασκούν ο σεξισμός και ο ρατσισμός (και κάθε άλλος -ισμός) στην ταυτότητα, την αυτοεκτίμηση και την ενδυνάμωση κάθε ανθρώπου (Arredondo et al., 1993).

Σκληρή κριτική ασκείται και στη φεμινιστική ψυχολογία και συμβουλευτική, αλλά και στις γυναικείες σπουδές, καθώς η φεμινιστική προσέγγιση έχει συχνά χαρακτηριστεί ως «Λευκή υπόθεση» που ελάχιστα αφορά τις έγχρωμες γυναίκες ή τις γυναίκες από άλλες πολιτισμικές ομάδες (Bowman & King, 2003). Το επίκεντρο της φεμινιστικής προσέγγισης είναι η παγκόσμια εμπειρία των γυναικών, μόνο που με τον όρο «παγκόσμια» εννοείται η εμπειρία της

4. Κριτική της βιβλιογραφίας της φεμινιστικής συμβουλευτικής

«Λευκής» γυναίκας (Reid & Kelly, 1994). Ωστόσο, η «παγκόσμια γυναίκα» έχει χαρακτηριστεί ως μύθος από πολλές ερευνήτριες (Comas-Díaz & Greene, 1994 στο: Constantine, 2002. Espin, 1995 & Mays & Comas-Díaz, 1998 στο: Gloria, 2001), ένας μύθος που διαιωνίζεται εξαιτίας των βασικών υποθέσεων της φεμινιστικής προσέγγισης η οποία θεωρεί ότι: (α) όλες οι γυναίκες προσδιορίζουν τον εαυτό τους πρώτα ως γυναίκα και έπειτα βάσει της φυλής ή της εθνότητας, (β) η καταπίεση των γυναικών είναι η πιο βασική ή η κυρίαρχη μορφή καταπίεσης, και (γ) οι γυναίκες μοιράζονται πολύ περισσότερα μεταξύ τους – το φύλο τους – από ό,τι μοιράζονται οι έγχρωμες γυναίκες με τους έγχρωμους άνδρες – τη φυλή ή την εθνότητα.

Με τον τρόπο αυτό, όμως, οι γυναίκες που προέρχονται από διαφορετικές (της Λευκής) πολιτισμικές ομάδες δεν εμφανίζονται ως τέτοιες στο πεδίο της ψυχικής υγείας. Αντιμετωπίζονται είτε ως γυναίκες είτε ως άτομα από μειονοτικές ομάδες (Comas-Díaz & Greene, 1994 στο: Constantine, 2001). Αγνοούνται, δηλαδή, οι κοινωνικές, περιβαλλοντικές και πολιτισμικές πραγματικότητες και ταυτότητες αυτών των γυναικών (Gloria, 2001). Όπως χαρακτηριστικά παρατηρούν οι Santos de Barona και Reid (1992 στο: Gloria, 2001):

Οι γυναίκες των εθνικών (πολιτισμικά διαφορετικών) ομάδων βρίσκονται σε ένα διπλό αδιέξοδο: δηλαδή, η επιλογή τους να ασχοληθούν με τα γυναικεία θέματα αντιμετωπίζεται από τους άνδρες της ίδιας πολιτισμικής ομάδας ως ασυμβίβαστη με τη δουλειά τους στα θέματα των μειονοτήτων (πολιτισμικά διαφορετικών). Από την άλλη, η επιλογή να στραφούν σε θέματα πολιτισμικά μπορεί να θεωρηθεί από τις Λευκές γυναίκες άρνηση της γυναικείας τους υπόστασης (σελ. 97).

Στις μόνες περιπτώσεις που οι έγχρωμες ή πολιτισμικά διαφορετικές γυναίκες κάνουν την εμφάνισή τους στη βιβλιογραφία είναι όταν διερευνώνται εκδηλώσεις «μη τυπικής ή επικρατούσας» συμπεριφοράς, όπως είναι η λήψη επιδομάτων πρόνοιας, η νεανική εγκυμοσύνη, η έλλειψη στέγης και η εγκληματικότητα (Hansen et al., 2002). Με άλλα λόγια, το μοντέλο που φαίνεται να κυριαρχεί στη βιβλιογραφία όσον αφορά τη μελέτη των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών είναι ένα μοντέλο ελλείμματος και παρέκκλισης (Reid & Kelly, 1994).

Ωστόσο, η γυναικεία εμπειρία κατασκευάζεται με διαφορετικό τρόπο για τις πολιτισμικά διαφορετικές γυναίκες από ό,τι για τις Λευκές γυναίκες, διαφορετικά για τις διάφορες υποομάδες των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών και διαφορετικά για τις γυναίκες που ανήκουν ακόμα και στην ίδια πολιτισμική ομάδα (Gloria, 2001). Οι έρευνες δείχνουν ότι οι πολιτισμικά διαφορετικές γυναίκες φαίνεται πως σκέφτονται με όρους πολλαπλών ταυτοτήτων, καθώς τόσο το φύλο όσο και ο πολιτισμός έχουν κεντρική σημασία για την έννοια του εαυτού (Bowman & King, 2003. Jackson, 2001). Οι πολιτισμικά διαφορετικές γυναίκες έχουν να αντιμετωπίσουν ταυτόχρονα ρατσισμό και σεξισμό στη ζωή τους, γεγονός που ωθεί πολλές από αυτές να αναπτύξουν και να είναι σε θέση να χρησιμοποιούν μια σειρά από «προσαρμοστικές» και επινοητικές στρατηγικές, οι οποίες δεν απαντώνται ούτε στις Λευκές γυναίκες ούτε στους άνδρες της ίδιας πολιτισμικής ομάδας (Hansen et al., 2002).

Στην Ελλάδα κατά την τελευταία δεκαετία τα ζητήματα του φύλου έχουν αποτελέσει αντικείμενο συζητήσεων (επιστημονικών και μη) και ερευνών, ενώ έχει δημοσιευτεί μια πληθώρα άρθρων και βιβλίων για τη φεμινιστική προσέγ-

γηση στο χώρο της ψυχολογίας και της συμβουλευτικής (ενδεικτικά: Αθανασιάδου, 2002. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 2000. Δεληγιάννη & Ζιώγου, 1997. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή & Σακκά, 2005). Ωστόσο, και στην ελληνική φεμινιστική βιβλιογραφία είναι αισθητή η απουσία των γυναικών που ανήκουν σε διαφορετικές (από την κυρίαρχη) πολιτισμικές ομάδες, με ελάχιστες εξαιρέσεις (Deliyanni, Psalti, Sakka & Ziogou, 1995).

Καθίσταται αναγκαίο, επομένως, να ενταχθούν στη φεμινιστική προσέγγιση (και βιβλιογραφία) οι εμπειρίες και οι προσεγγίσεις των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών, ώστε να μην παραβλέπεται το γεγονός ότι ο σεξισμός αλληλεπιδρά και με τις άλλες μορφές καταπίεσης και προνομίων που βιώνει κάθε άνθρωπος και διαμορφώνει την ταυτότητα και τις εμπειρίες του (Greene & Sanchez-Hucles, 1997 στο: Harley et al., 2002). Η φεμινιστική προσέγγιση, παρά τις ελλείψεις και τις παραβλέψεις της, είναι, σύμφωνα με την Espin (1994 στο: Hansen et al., 2002), η κατάλληλη προσέγγιση για την ικανοποίηση των αναγκών και την αντιμετώπιση των προβλημάτων των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών, καθώς αναγνωρίζει την επίδραση που έχουν οι κοινωνικές δυνάμεις στην ψυχική υγεία του ανθρώπου. Επιπλέον, υποστηρίζεται η ανάγκη αναφοράς και στις Λευκές γυναίκες (ή γυναίκες της κυρίαρχης ομάδας) στις μελέτες του φύλου και του πολιτισμού, καθώς οι επιπτώσεις που έχει κάποιος όταν ανήκει στην κυρίαρχη ομάδα και είναι και γυναίκα δεν θα πρέπει να παραβλεφθούν (Reid & Kelly, 1994).

Παρά την κριτική που έχουν δεχθεί τόσο η βιβλιογραφία της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής όσο και η βιβλιογραφία της φεμινιστικής συμβουλευτικής εξαιτίας της απουσίας των γυναικών από την πρώτη και των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών από τη δεύτερη, παρατηρείται τελευταία μια τάση σύνδεσης του φύλου και του πολιτισμού στη γενικότερη βιβλιογραφία της συμβουλευτικής (Hansen et al., 2002). Ο όρος «φύλο» εμφανίζεται ολοένα και συχνότερα στους θεματικούς πίνακες βιβλίων διαπολιτισμικής συμβουλευτικής, ενώ στη φεμινιστική βιβλιογραφία κάνουν συχνά την εμφάνισή τους άρθρα στα οποία γίνεται προσπάθεια να ενταχθούν στη φεμινιστική ψυχολογική σκέψη οι φωνές των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών. Ακολουθούν μερικά ενδεικτικά παραδείγματα.

Ήδη από το 1991 οι Lee και Richardson (στο: Arredondo et al., 1993) περιλαμβάνουν στον τόμο που επιμελήθηκαν με τίτλο *Multicultural Issues in Counseling: New Approaches to Diversity* (Πολυπολιτισμικά Ζητήματα στη Συμβουλευτική: Νέες Προσεγγίσεις στην Ποικιλομορφία) μια σειρά από κεφάλαια στα οποία καταβάλλεται προσπάθεια από τους συγγραφείς τους να παρουσιάσουν συγκεκριμένες έννοιες και πρακτικές που συνδέονται με γυναίκες και κορίτσια από ποικίλες πολιτισμικές ομάδες. Στόχος αυτής της προσπάθειας ήταν να βοηθήσει τον αναγνώστη να ξεχωρίσει τους παράγοντες του φύλου, του πολιτισμού και της ιστορίας και ταυτόχρονα να αναγνωρίσει τις αλληλεπιδράσεις των συγκεκριμένων παραγόντων και τις επιπτώσεις τους πάνω στα άτομα.

Η Arredondo και οι συνεργάτες της (1993) δημοσιεύουν ένα άρθρο με τίτλο «The woman factor in multicultural counseling» (Ο Παράγοντας Γυναίκα στην Πολυπολιτισμική

5. Προσπάθειες σύνδεσης φύλου και πολιτισμού στη βιβλιογραφία της συμβουλευτικής

Συμβουλευτική), στο οποίο διερευνούν τις αναφορές στο φύλο στη βιβλιογραφία της πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής, με απώτερο στόχο να προτείνουν τη διεύρυνση του ορισμού της πολυπολιτισμικότητας έτσι ώστε να μην αφορά μόνο τις πολιτισμικά διαφορετικές ομάδες, αλλά να αναγνωρίζει και να σέβεται την πολυπλοκότητα όλων των ανθρώπων. Την ίδια χρονιά το περιοδικό *Psychology of Women Quarterly* (στο: Hansen et al., 2002) αφιερώνει ολόκληρο το τεύχος 17(4) στη μελέτη του φύλου και του πολιτισμού.

Το 1994 οι Russo και Dabul (στο: Hansen et al., 2002) συζητούν για τη δυναμική αλληλεπίδραση ανάμεσα στην πολιτισμική ποικιλομορφία, το φεμινισμό και την ψυχολογία στο κεφάλαιο με τίτλο «Feminism and psychology: A dynamic interaction» (Φεμινισμός και Ψυχολογία: Μια Δυναμική Αλληλεπίδραση) που έγραψαν για έναν επιμελημένο τόμο και καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η πολιτισμική ποικιλομορφία παίζει κεντρικό ρόλο στην κατανόηση της ζωής των γυναικών. Την ίδια χρονιά οι Comas-Díaz και Greene (στο: Constantine, 2001) εκδίδουν το πιο περιεκτικό βιβλίο μέχρι τότε, που στρέφεται στη σύνδεση φύλου και πολιτισμού. Το βιβλίο έχει τίτλο *Women of color: Integrating ethnic and gender identities in psychotherapy* (Έγχρωμες Γυναίκες: Εντάσσοντας Εθνικές Ταυτότητες και Ταυτότητες Φύλου στην Ψυχοθεραπεία) και επικεντρώνεται στην κατάδειξη της ένταξης της πολιτισμικής σχετικότητας και της ευαισθητοποίησης απέναντι στο φύλο στην ψυχοθεραπεία με διάφορες ομάδες γυναικών.

Το 1995 δημιουργείται μια ομάδα εργασίας από το τμήμα Ψυχολογίας της Γυναίκας του Αμερικανικού Ψυχολογικού Συλλόγου (Τμήμα 35), η οποία εργάζεται για την ένταξη της εμπειρίας των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών

στη φεμινιστική προσέγγιση της ψυχολογίας. Η προσπάθεια αυτή έχει ως αποτέλεσμα τη δημοσίευση ενός τόμου με τίτλο *Bringing cultural diversity to feminist psychology* (Φέρνοντας την Πολιτισμική Ποικιλομορφία στη Φεμινιστική Ψυχολογία) μέσα από τον οποίο μεταδίδεται το μήνυμα ότι ο όρος «πολιτισμός» αφορά και τις γυναίκες (Λευκές και έγχρωμες) (Landrine, 1995 στο: Hansen et al., 2002).

Το 1998 η Weber προτείνει ένα εννοιολογικό πλαίσιο για την κατανόηση της φυλής, της κοινωνικής τάξης, του φύλου και της σεξουαλικότητας, ενώ ένα χρόνο αργότερα η Lee (1999) συμπεριλαμβάνει στο βιβλίο της *Introduction to Multicultural Counseling* (Εισαγωγή στην Πολυπολιτισμική Συμβουλευτική) κεφάλαια σχετικά με τη συμβουλευτική γυναικών, τη συμβουλευτική ανδρών και τη συμβουλευτική ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών.

Στη δεύτερη έκδοση του *Handbook of Multicultural Counseling* (Εγχειρίδιο Πολυπολιτισμικής Συμβουλευτικής) οι Ponterotto, Casas, Suzuki και Alexander (2001) παρουσιάζουν την πολυπολιτισμική συμβουλευτική μέσα από την οπτική των ταυτοτήτων και όχι μέσα από τη μελέτη συγκεκριμένων πολιτισμικών ομάδων. Παρόλο που δεν συμπεριλαμβάνονται όλες οι διαστάσεις της ταυτότητας (π.χ. αναπηρία ή κοινωνική τάξη), η έννοια της πολυπολιτισμικότητας αρχίζει να αντιμετωπίζεται στην πολυπλοκότητά της και όχι μονοδιάστατα, όπως γινόταν μέχρι εκείνη τη στιγμή. Αυτή η πρακτική ακολουθείται και στα πιο πρόσφατα βιβλία σχετικά με την πολυπολιτισμική συμβουλευτική, όπως σε εκείνο του Pedersen και των συνεργατών του (2002) με τίτλο *Counseling Across Cultures* (Συμβουλευτική στους Διάφορους Πολιτισμούς) και του Pope-Davis και των συνεργατών του (2003) με τίτλο *Handbook of multicultural*

competencies in counseling & psychology (Εγχειρίδιο Πολυπολιτισμικής Επάρκειας στη Συμβουλευτική και την Ψυχολογία). Στα βιβλία αυτά όχι μόνο υπάρχει ξεχωριστό κεφάλαιο για τη σύνδεση φύλου και πολιτισμού στο πλαίσιο της συμβουλευτικής, αλλά γίνεται και παρουσίαση ενός διευρυμένου ορισμού της πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής, ο οποίος περιλαμβάνει τις πολλαπλές ταυτότητες του κάθε ανθρώπου.

Ανάλογη είναι η προσπάθεια που γίνεται με τη δημοσίευση του ειδικού τεύχους του *Journal Of Multicultural Counseling & Development* (2002, τεύχος 30) (Περιοδικό της Πολυπολιτισμικής Συμβουλευτικής και Ανάπτυξης), όπου τα προσκεκλημένα άρθρα προωθούν γνώσεις και απόψεις σχετικά με τη διασταύρωση παραγόντων όπως η φυλή, η εθνότητα, το φύλο και η κοινωνική τάξη στον τομέα της ψυχικής υγείας.

Τέλος, η σύνδεση φύλου και πολιτισμού απασχολεί και τη βιβλιογραφία που αφορά τη διδασκαλία της Ψυχολογίας, με αποτέλεσμα να εκδίδονται βιβλία όπως εκείνο των Bronstein και Quina (2003) με τίτλο *Teaching gender & multicultural awareness* (Διδάσκοντας για το Φύλο και την Πολυπολιτισμική Ενημερότητα).

6. Διεύρυνση της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής – νέος ορισμός

Η σύντομη (ενδεικτική) επισκόπηση της βιβλιογραφίας που προηγήθηκε δείχνει ότι την τελευταία δεκαετία στο επιστημονικό πεδίο της συμβουλευτικής καταβάλλονται συστηματικές προσπάθειες έτσι ώστε όλες οι διαστάσεις του εαυτού – και όχι μόνο αυτές που είναι άμεσα εμφανείς (π.χ. φύλο ή φυλή) – να λαμβάνονται υπόψη κατά τη συμβουλευτική διαδικασία (Coleman & Pope-Davis, 2001).

Από τη μια, στο πεδίο της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής έχει ξεκινήσει διάλογος με στόχο τη διεύρυνση του όρου «διαπολιτισμικός/πολυπολιτισμικός» (βλέπε *Βασικές Έννοιες*). Η παροχή υπηρεσιών συμβουλευτικής σε ποικίλες ομάδες απαιτεί την υιοθέτηση ενός πολιτικοκοινωνικού προσανατολισμού (Helms & Richardson, 1997) και αποτελεί μια δυναμική, εφ' όρου ζωής διαδικασία (Coleman, 1997. Pope-Davis & Dings, 1995 στο: Bowman & King, 2003). Από την άλλη, στο πεδίο της φεμινιστικής ψυχολογίας καταβάλλονται προσπάθειες για την ενσωμάτωση της ποικιλομορφίας στην παραδοσιακή φεμινιστική ατζέντα ώστε να πάψει να θεωρείται «ελιτίστικο κίνημα των Λευκών γυναικών» (Bowman & King, 2003).

Επιπλέον, έχει ξεκινήσει ένας διάλογος για τη σύνδεση φεμινισμού και διαπολιτισμικότητας με στόχο την κατάλληλη προετοιμασία συμβούλων που θα είναι σε θέση να εργαστούν αποτελεσματικά μέσα σε οποιοδήποτε πολυπολιτισμικό περιβάλλον. Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, στην οποία γίνεται προσπάθεια σύνδεσης φύλου και πολιτισμού, φέρνει στην επιφάνεια μια σειρά από θέματα – σύμφωνα με την Arredondo και τους συνεργάτες της (1993)– που απασχολούν τις γυναίκες ανεξάρτητα από την προέλευσή τους. Τα θέματα αυτά περιλαμβάνουν την υποταγή και την καταπίεση (οικονομική, κοινωνική, φυλετική, σεξουαλική) των γυναικών, την προσπάθειά τους για επιβίωση, την αποδυνάμωσή τους λόγω των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν μαζί με συναισθήματα ενοχής, ντροπής, θυμού, απώλειας, τον αγώνα τους για προσωπική αυτονομία και για διαμόρφωση της ταυτότητάς τους, την πολλαπλότητα των ρόλων και των ταυτοτήτων που αναλαμβάνουν εκούσια και –πολλές φορές– ακούσια και πολλά άλλα. Όπως

τονίζεται, οι γυναίκες γεννιούνται και μεγαλώνουν μέσα σε προκαθορισμένα κοινωνικά σχήματα, τα οποία θέτουν μια σειρά από προσδοκίες και κανόνες για το ποια είναι η προτιμώμενη συμπεριφορά, αλλά και περιορισμούς στη δυνατότητα των γυναικών να ασκούν δύναμη και εξουσία στο περιβάλλον τους. Αυτές οι προσδοκίες αλληλεπιδρούν με παράγοντες όπως το φύλο, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, την ηλικία, το σεξουαλικό προσανατολισμό και τη σωματική ικανότητα/αναπηρία και διαμορφώνουν μια μοναδική πραγματικότητα για την κάθε γυναίκα.

Η βασική παραδοχή αυτής της προσπάθειας είναι ότι από μόνα τους η φυλή ή η εθνότητα, η κοινωνική τάξη ή το φύλο δεν αρκούν για να εξηγήσουν τη συμπεριφορά ενός ανθρώπου (Coleman & Pope-Davis, 2001). Ο συνδυασμός και η αλληλεπίδραση όλων αυτών των παραγόντων προσδιορίζουν το κάθε άτομο και διαμορφώνουν το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ζει και κινείται. Το πλαίσιο αυτό, με τη σειρά του, καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται τα μέλη της δικής του ομάδας, καθώς και τα μέλη των άλλων κοινωνικών ομάδων (Bowman & King, 2003).

Προτείνεται, λοιπόν, η διεύρυνση της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής ως εξής (Arredondo et al., 1993): Η διαπολιτισμική συμβουλευτική θα πρέπει να γίνει πιο ολιστική, δηλαδή να περιλαμβάνει όλες τις διαστάσεις της ταυτότητας ενός ανθρώπου: την ιδιότητα μέλους συγκεκριμένης πολιτισμικής ομάδας, τα ιστορικά φαινόμενα, τις κοινωνικοπολιτισμικές δυνάμεις και το πολιτισμικό πλαίσιο (για περισσότερες πληροφορίες για τις διαστάσεις της ταυτότητας, βλ. Arredondo & Glauner, 1992). Έτσι, η διαπολιτισμική συμβουλευτική ορίζεται ως «μια διαδικασία που

βασίζεται στην αυτοεπίγνωση, τη γνώση σχετικά με τη διαμόρφωση της πολιτισμικής ταυτότητας και τις ατομικές δυναμικές της διαφοράς και της ισχύος, οι οποίες θεωρούν τα άτομα ως ολότητες μέσα στο πλαίσιο όπου αυτά ζουν και/ή έχουν κοινωνικοποιηθεί» (Arredondo et al., 1993, σελ. 6). Επίσης, η διαπολιτισμική συμβουλευτική λαμβάνει υπόψη ότι ο πολιτισμός ενός ανθρώπου περιλαμβάνει διαστάσεις όπως το φύλο, τη θρησκεία, το σεξουαλικό προσανατολισμό, τη φυλή και την κοινωνική τάξη. Τέλος, η διαπολιτισμική συμβουλευτική σέβεται τη σημασία που έχει το πολιτισμικό πλαίσιο και οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στη συμβουλευτική σχέση, παρόλο που πρόκειται για παράγοντες οι οποίοι δεν μπορούν να ελεγχθούν.

Ένα βασικό ζήτημα που προκύπτει εδώ είναι το θέμα του ηθικού σχετικισμού (moral relativism). Συγκεκριμένα, διατυπώνεται συχνά το ερώτημα κατά πόσο οι ηθικές αρχές είναι παγκόσμιες ή ανάλογες με την πολιτισμική προέλευση: επιπλέον, είναι σε θέση ένας άνθρωπος που προέρχεται από μια συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα να κατανοήσει και να κρίνει με ενσυναίσθηση, δικαιοσύνη και εγκυρότητα τα έθιμα μιας άλλης πολιτισμικής ομάδας (Hansen et al., 2002); Συχνά η διαπολιτισμική προσέγγιση έχει κατηγορηθεί ότι προωθεί έναν πολιτισμικό σχετικισμό βάσει του οποίου όλες οι αξίες, οι πρακτικές και οι παραδόσεις είναι σωστές, καθώς αποτελούν βασικά στοιχεία του πολιτισμού συγκεκριμένων ομάδων, και ότι άτομα που προέρχονται από άλλες πολιτισμικές ομάδες δεν έχουν το δικαίωμα να κρίνουν τις συγκεκριμένες αξίες και πρακτικές μέσα από το δικό τους πολιτισμικό πρίσμα.

Ειδικά στην περίπτωση των γυναικών και των κοριτσιών υπάρχει μια σειρά από παραδοσιακές πρακτικές με τις συ-

νακόλουθές τους αξίες που έχουν εγείρει πληθώρα αντιδράσεων, συζητήσεων και προβληματισμών παγκοσμίως. Τέτοιες είναι η πώληση των κοριτσιών για γάμο ή πορνεία, η ανδρική κυριαρχία και η επακόλουθη κακοποίηση των συζύγων (γυναικών), η πολυγαμία, ο περιορισμός της ατομικής ελευθερίας, η απάνθρωπη μεταχείριση και τα βασανιστήρια και ο ακρωτηριασμός των γυναικείων γεννητικών οργάνων. Πρόκειται για πρακτικές που βασίζονται σε παραδόσεις αιώνων και αποτελούν σημαντικό συστατικό στοιχείο του πολιτισμού συγκεκριμένων ομάδων, αλλά δεν παύουν να είναι ηθικά λανθασμένες, καθώς βασίζονται στην απαξίωση των γυναικών και στη συνεχιζόμενη παραδοχή της κατωτερότητάς τους έναντι των ανδρών, σε πεποιθήσεις σχετικά με την ανεπάρκεια των γυναικών να παίρνουν αποφάσεις για τη ζωή τους, λόγω της συναισθηματικής τους αστάθειας, και στη δαιμονοποίηση της γυναικείας σεξουαλικότητας. Οι πρακτικές αυτές έχουν σοβαρές επιπτώσεις στην αντίληψη του εαυτού, καθώς αποτελούν κατάφωρες παραβιάσεις των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων για ελευθερία και αξιοπρέπεια. Υποστηρίζεται, λοιπόν, ότι η πολιτισμική σχετικότητα δεν αποτελεί επ' ουδενί εγγύηση ή άλλοθι για να θεωρηθούν συγκεκριμένες παραδόσεις, πρακτικές και παραδοχές σωστές όταν παραβιάζουν τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα και τις ευρύτερες πανανθρώπινες αξίες (Hansen et al., 2002).

7. Από τη θεωρία στην πράξη

Με τη διεύρυνση της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής, οι σύμβουλοι έρχονται αντιμέτωποι με νέα δεδομένα, τα οποία πρέπει να λάβουν υπόψη κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους, και συγκεκριμένα με την κοινωνική κα-

ταπίεση που υφίστανται οι γυναίκες με τη μορφή τόσο του σεξισμού όσο και του ρατσισμού (Chae, 2001/2002). Ήδη από το 1996 ο Σύλλογος για τη Διαπολιτισμική Συμβουλευτική και Ανάπτυξη (Association for Multicultural Counseling and Development) διαμόρφωσε και διένειμε τα στοιχεία της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής Επάρκειας (Multicultural Counseling Competencies) που περιλαμβάνουν τη γνώση, τις στάσεις και τις δεξιότητες οι οποίες θεωρούνται απαραίτητες για συμβούλους που εργάζονται με πολιτισμικά ποικίλους πληθυσμούς (Arredondo, Tororek, Brown et al., 1996). Μαζί με αυτά τα στοιχεία, ο Hansen και οι συνεργάτες του (2002) τονίζουν ότι οι σύμβουλοι θα πρέπει να συμπεριλαμβάνουν στην άσκηση της συμβουλευτικής και τον παράγοντα φύλο, αποφεύγοντας τη στερεοτυπική αντιμετώπιση των συμβουλευόμενων, κατανοώντας ότι τα στερεότυπα των ρόλων των φύλων είναι διάχυτα σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής, καθώς ενισχύονται μέσω της κοινωνικοποίησης, και κατά συνέπεια δημιουργούν εμπόδια στην πλήρη ανάπτυξη τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών, και έχοντας επίγνωση του πώς λειτουργούν η μεταβίβαση και η αντιμεταβίβαση σε σχέση με τον πολιτισμό και το φύλο.

Επιπλέον, προτείνουν τα ακόλουθα:

1. Οι σύμβουλοι πρέπει να μπορούν να βοηθούν συμβουλευόμενους/συμβουλευόμενες από όλα τα πολιτισμικά υπόβαθρα ώστε να αποκτήσουν επίγνωση των προσωπικών φυλετικών/εθνικών τους ταυτοτήτων, καθώς και της ταυτότητας του φύλου και της δύναμης που συνδέεται με αυτές τις ταυτότητες.
2. Οι σύμβουλοι πρέπει να μπορούν να βοηθούν συμ-

βουλευόμενους/συμβουλευόμενες από όλα τα εθνικά/πολιτισμικά υπόβαθρα να αξιολογούν τις πολλαπλές τους ταυτότητες.

3. Οι σύμβουλοι πρέπει να γίνονται φορείς αλλαγής και να προσπαθούν να μειώσουν τα εμπόδια που θέτουν ο ρατσισμός, ο σεξισμός, ο «ταξισμός» και άλλοι -ισμοί και τα οποία περιορίζουν την πλήρη ανάπτυξη των ανθρώπων.
4. Οι σύμβουλοι πρέπει να κατανοούν την έννοια του «προνομίου των Λευκών», καθώς και άλλων προκαταλήψεων που πιθανόν να έχουν απέναντι σε ομάδες με ελάχιστη πρόσβαση στην παροχή υπηρεσιών.
5. Οι σύμβουλοι πρέπει να αναγνωρίζουν ότι το φύλο είναι μια κοινωνική κατασκευή και βασίζεται σε υποτιθέμενες διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών.
6. Οι σύμβουλοι χρειάζεται να κάνουν χρήση των ιστορικών και πολιτισμικών πλαισίων στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν διαφορετικούς πολιτισμούς και χρειάζεται να αναγνωρίζουν την ετερογένεια όλων των ομάδων.
7. Οι σύμβουλοι πρέπει να έχουν επίγνωση των διαφόρων προσβλητικών παραδόσεων, των υποκείμενων ιδεολογικών τους υποθέσεων και των κοινωνικοψυχολογικών τους επιπτώσεων. Πρέπει, επίσης, να γνωρίζουν τις κοινωνικοψυχολογικές επιπτώσεις που πιθανόν να έχει στους/στις συμβουλευόμενους/συμβουλευόμενες η αντίκρουση αυτών των παραδόσεων.
8. Οι σύμβουλοι πρέπει να είναι σε θέση να προσδιορίζουν, να δημιουργούν και να εφαρμόζουν τεχνικές που είναι κατάλληλες για συμβουλευόμενους/συμβουλευόμενες από διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες.

9. Οι σύμβουλοι πρέπει να ορίσουν τους τομείς της πολυπολιτισμικής/διαπολιτισμικής συμβουλευτικής, αναπλαισιώνοντας τη γλώσσα και φροντίζοντας να μην «ετικετοποιούν» άνδρες ή γυναίκες από καμιά πολιτισμική ομάδα.
10. Οι σύμβουλοι πρέπει να αναγνωρίζουν ότι το εκπαιδευτικό μοντέλο του επιστήμονα-επαγγελματία που χρησιμοποιείται από τα περισσότερα προγράμματα εκπαίδευσης συμβούλων δεν είναι επαρκές και χρειάζεται να επεκταθεί για να συμπεριλάβει κι έναν τρίτο ρόλο για το σύμβουλο: αυτόν του συνηγόρου (Hansen et al., 2002).

Με λίγα λόγια, προτείνεται η ενσωμάτωση και του φύλου και του πολιτισμού στη συμβουλευτική έτσι ώστε αυτή να έχει στόχο την *ενδυνάμωση* (empowerment) των συμβουλευόμενων και κυρίως εκείνων που υφίστανται κάθε μορφή καταπίεσης, ώστε να μπορέσουν να κατανοήσουν τις σχέσεις κυριαρχίας-υποταγής στη ζωή τους και να αναπτύξουν τις απαραίτητες δεξιότητες για να αποκτήσουν μερικό έλεγχο της ζωής και της μοίρας τους (Mc Whirter, 1994 στο: Hansen et al., 2002).

Όλα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω αφορούν τη γενική περιοχή της πολυπολιτισμικής/διαπολιτισμικής συμβουλευτικής, έτσι όπως έχει διαμορφωθεί πρόσφατα κάτω από την πίεση των νέων δημογραφικών και ερευνητικών δεδομένων. Στη συνέχεια, γίνεται προσπάθεια να φανεί πώς μπορεί να εφαρμοστεί η διευρυμένη πολυπολιτισμική/διαπολιτισμική συμβουλευτική στο χώρο του σχο-

**8. Διαπολιτισμική
συμβουλευτική
και μαθήτριες**

λείου, δίνοντας έμφαση στη διάσταση του φύλου. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις που ακολουθούν:

f Ε 1: , »., ΑΕ ΟΕ Ε ¶ ΦΕ Ο° , † Ø †ΑΕ Ε
 ΑΕ °ΑΟ ΑΟ ΑΕ Ο Ε ΑΕ Ε ΟΕ. » Ø œ Ø
 ΟΕ °æ † Ø Ε °ΑΟ ΑΕ Ø ø Ε ΑΕ Ο° Ø ø Α Α-
 Α Α ΑΟ Ø .

f Ε 2: , ., ΑΕ ΟΕ Ε ϕ ϕΕ Ο° , † ΑΟ Α
 ø † 'Α ° Ø " (.†. Α œ Ø ΑΟ ,
 ° Ø Α Α Α ΟΕ, ° ΑΟ ΟΕ °æ °Α)
 Α Α Α ° ΑΟ ø † ΟΕ ° ø Ε ø
 Ε .

f Ε 3: , /., ΑΕ ΟΕ Ε ;ø Α ø, Ø †Ε° -
 ΑΟ Ε Α ø Ε, ΟΕ Ε ΟΕ Α Α Ø Ø ΑΟ
 Α Α Ø ° Ε Ø Ø Ε .

Πρόκειται για τυπικά παραδείγματα ζητημάτων που φέρνουν νεαρές μαθήτριες στη συμβουλευτική, όπως: σχολική επίδοση και κοινωνική απόσυρση, παραδοσιακές αντιλήψεις για τα φύλα και γυναικεία σεξουαλικότητα και ο έλεγχός της. Ο/Η σύμβουλος καλείται να αντιμετωπίσει αυτά τα ζητήματα μέσα από την οπτική του φύλου, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες ανάγκες και τα χαρακτηριστικά των κοριτσιών, αλλά και τους περιορισμούς που υφίστανται στο χώρο της εκπαίδευσης, καθώς και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος, λόγω του φύλου τους.

Τι συμβαίνει, όμως, αν στις παραπάνω περιπτώσεις προστεθούν οι ακόλουθες πληροφορίες;

f Ε 1: , »., ΑΕ ΟΕ Ε ¶ ΟΕ ø † Ø Α
 † ΟΕ Α Ε Α Α, † Ø †ΑΕ Ε ΑΕ °ΑΟ ΑΟ -

$\mathbb{R} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{R} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{C} \setminus \mathbb{Z} \gg \emptyset \subseteq \emptyset \quad \mathbb{Q} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z}$
 $\mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z}$
f $\mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} : , , \mathbb{R} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Q} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{C} \setminus \mathbb{Z} \quad \emptyset \quad \emptyset \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z}$
 $\emptyset \quad \mathbb{Z} \quad \emptyset \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z}$
 $\mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z}$
 $\mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z}$
f $\mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} : , / , \mathbb{R} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Q} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z}$
 $\mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z}$
 $\mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z} \quad \mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z}$

Τι επίδραση μπορούν να έχουν οι επιπλέον πληροφορίες για το σύμβουλο και την αντιμετώπιση των συγκεκριμένων μαθητριών; Ποια είναι η επίδραση που τυχόν θα έχουν οι πρόσθετες αυτές πληροφορίες για το σημείο εκκίνησης της συμβουλευτικής; Πώς μπορεί να εφαρμοστεί εδώ διαπολιτισμική συμβουλευτική;

Στην Περίπτωση 1 ο/η σύμβουλος θα πρέπει να λάβει υπόψη του την επίδραση και της πολιτισμικής ταυτότητας, αλλά και της ταυτότητας του φύλου της Μ., στη σχολική επίδοση και στη συμπεριφορά και να ιεραρχήσει τις επιδράσεις αυτές στην αντίληψη της Μ. για τον εαυτό της. Επιπλέον, θα πρέπει να διερευνήσει τις προσδοκίες της από το σχολείο και την εκπαίδευσή της, τις σχέσεις της με τους συνομηλίκους και τους εκπαιδευτικούς μέσα από το πρίσμα και του φύλου της και της πολιτισμικής της προέλευσης και να λάβει υπόψη ζητήματα ρατσισμού και σεξισμού που τυχόν εκδηλώνονται στο σχολείο και έχουν –πιθανόν– ως «θύμα» τους τη Μ. Τέλος, οφείλει να εκτιμήσει και την επίδραση του ευρύτερου κοινωνικοπολιτικού πλαισίου (εκπαιδευτική πολιτική για τα παιδιά των μεταναστών, αντι-

λήψεις για τα παιδιά των μεταναστών και προσδοκίες εκπαιδευτικών από αυτά, απόψεις και στάσεις της ευρύτερης κοινωνίας απέναντι στους Αλβανούς κ.λπ.) τόσο στη Μ. όσο και στο σχολείο της.

Στις Περιπτώσεις 2 και 3 ο σύμβουλος θα πρέπει να αποφασίσει πού θα δοθεί το βάρος κατά τη συμβουλευτική διαδικασία: στις κοινωνικά προσδιορισμένες ή στις πολιτισμικά προσδιορισμένες αντιλήψεις και προσδοκίες για τους ρόλους των δύο φύλων; Η ενασχόληση με δραστηριότητες που θεωρούνται «αγορίστικες» ή η δημόσια εκδήλωση της σεξουαλικότητας είναι κατακριτέες από την ευρύτερη κοινωνική ομάδα και περιθωριοποιούν τα κορίτσια, αν και ίσως σε μικρότερο βαθμό τα τελευταία χρόνια. Όταν, όμως, οι συμπεριφορές αυτές ιδωθούν μέσα στο πλαίσιο των αντιλήψεων και των προσδοκιών της συγκεκριμένης πολιτισμικής ομάδας στην οποία ανήκουν, τα κορίτσια έρχονται αντιμέτωπα με άλλη μια μορφή καταπίεσης, συχνά ισχυρότερη. Τα πράγματα δυσκολεύουν ακόμη περισσότερο όταν υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στις κοινωνικά προσδιορισμένες και τις πολιτισμικά προσδιορισμένες αντιλήψεις για τα φύλα, καθώς τα κορίτσια βρίσκονται σε ένα διπλό αδιέξοδο, όπου ό,τι κι αν διαλέξουν θα τις φέρει αντιμέτωπες με την άλλη πλευρά. Αυτό το «διπλό αδιέξοδο» καλείται ο σύμβουλος να λάβει υπόψη και να βοηθήσει τις συμβουλευόμενες να αντιμετωπίσουν.

9. Προτάσεις

Διαπιστώνεται, λοιπόν, όσον αφορά την παροχή υπηρεσιών διαπολιτισμικής συμβουλευτικής στα κορίτσια, ότι ο σύμβουλος οφείλει να λαμβάνει υπόψη και την ταυτότητα του φύλου και τα θέματα που τα κορίτσια φέρνουν

στη συμβουλευτική, αλλά και την ποικιλομορφία και τη μοναδικότητά τους εξαιτίας των ατομικών τους διαφορών.

Ο σύμβουλος (α) αποφεύγει τη στερεοτυπική μεταχείριση, και (β) κατανοεί πόσο διάχυτα είναι τα στερεότυπα του φύλου, πώς ενισχύονται από την κοινωνικοποίηση και τι εμπόδια δημιουργούν στην ανάπτυξη αγοριών και κοριτσιών.

Πέρα από την εφαρμογή της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής με κορίτσια στο χώρο του σχολείου, οι ερευνητικές προσπάθειες, η ακαδημαϊκή κοινότητα και οι επαγγελματίες σύμβουλοι και ψυχολόγοι οφείλουν να στραφούν προς μια περισσότερο ολιστική θεώρηση του κάθε ατόμου που γίνεται αποδέκτης των υπηρεσιών της συμβουλευτικής (Constantine, 2002) και να μην παραβλέπουν τις πολιτικές επιπτώσεις του φύλου και του πολιτισμού στη θεωρία και την πράξη της συμβουλευτικής (Hansen et al., 2002).

Πρέπει να ζήσεις στη χώρα κάποιου άλλου για να καταλάβεις...*

α ΑΟ Ε ΑΟ Ε .
 α ΑΟ Ε ° ΑΟ ΟΕ ΕΛ ο ο † ο ΕΕ 1 Ε -
 ο ο † ο Ε Ε.
 α ΑΟ Ε ο °Ε : ' ο 1Ε°Ε ΑΟ
 Ε †ε Ε Ε Ε°α ο † ο ο ° ο Ε ΑΟ Ε Ε°ο ο
 Ε°α ο .

**10. Αντί
 επιλόγου...**

* Γράφτηκε από τη μαθήτριά της 3ης τάξης του γυμνασίου Newton North [Newton, MA, ΗΠΑ], Noy Chou, που ήρθε από την Καμπότζη [Απόδοση στα Ελληνικά από τα Αγγλικά: Αναστασία Ψάλτη]

"Ο Ε Λ^οαε Ο ± Ο ο, Ο Ε °Ο °ΑΟ Ε ° -
 β ο .

f Ο Ε αε Ο Λ λ^αε Ε ° Ο ο ο ΟΕ Ε °Ε Ε Ο
 α ΑΟ Ε ο ο Ο ΑΟ °Ε Ε Ε ± Ο α -
 Ο α Λ ο Λ α .

α ΑΟ Ε Ο °Ε Ε °Ο Ε ΑΟ Λ
 Λ ο °Ε Ε Ε Ε Ο Ο °ΑΟ Ε ΑΛ Ε ο Ο
 Ε Ο Ο Ε .

"Ο Ε ° Ο, Ο Ε ο : ° °Ε Ε Ε Ε Ο, Ε Ε
 Ο° Λ ΟΕ Ε Ο Ε °.

f Ο Ε αε Ο Λ λ^αε Ε ° Ο ο ο ΟΕ Ε °Ε Ε Ο
 α ΑΟ Ε ° Ο Ε Ε Ε 1 Ε.

Ε Ε λ^ε Λ Ε Ε ο °ΑΟ Ο α ο -
 ΑΟ ο ΑΟ Ε λ^ε, α α ο ΑΟ
 Ε.

f Ο Ε αε Ο Λ λ^αε Ε ° Ο ο ο ΟΕ Ε °Ε Ε Ο
 α ΑΟ Ε ΑΟ Ε Λ λ^ε Λ.

α ΑΟ Ε Ο α ο ° Ο Ο, α ο ± Ο ° Ο -
 Ε.

~ ο Ε Ε Ε ο, Ε ° Ο ο ο °Ε-
 Ε Ε.

"Ο Ε ο ± α ο Ε Ο α ο ο Ε ± Ο ,
 Λ Ε Ο °Ε °ΑΟ ο α Λ Ε ο Ο Ε Ε Ε ο .

¶° Ο °Ε Ε Ε ΟΕ Ε Ο Ο ο .

~ °Ε Ε Λ Ο Ε ο °Ο ° Λ Ο: °ϕ Λ °Ε-
 °Ε Ε °Ο ± Ο °Ε Ε ο Ε ΟΕ . Ο -
 °Ε Ο Ο ^a Ε Ε.

f Ø Æ ce Ø £ læ Æ ° Ø ø ø ØÆ Æ °Æ Æ Ø
 æ ΑΘ Æ Æ £ Æ Ø Ø °ΑΘ Æ £ Ø Ø
 CE Ø .
 ç °Æ Æ Æ Æ ø .
 i Æce ø, Æ CE Ø Ø Æ °Ø Æ £ -
 ce Ø Æ Æce ø .
 ~ ø : °¶ ΑΘ , ° Ø ø, ΑΘ ø;
 ... Æ ..
 f Ø Æ ce Ø £ læ Æ ° Ø ø ø £ æ Æ ØÆ Æ
 °Æ Æ Ø
 æ ΑΘ Æ Æ °ΑΘ Ø Æ ø ce ø °ΑΘ Æ ° Ø-
 Æ °Ø Æ £ CE Ø Ø ° Ø ce ø .
 "Ø Æ °Æ Æ Ø , £ Ø Æ ° a Ø ø, Æ
 CE Ø , ØÆ ΑΘ Æ .
 f Ø Æ ce Ø £ læ Æ ° Ø ø ø ØÆ Æ Øæ Ø ΑΘ

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασιάδου, Χ. (2002). *Νέες Γυναίκες με Πανεπιστημιακή Μόρφωση και η Συμφιλίωση της Ιδιωτικής και της Δημόσιας Σφαίρας στο Σχεδιασμό της Ενήλικης Ζωής*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ψυχολογίας.

Ανδρούσου, Α., Ασκούνη, Ν., Μάγος, Κ., & Χρηστίδου-Λιοναράκη, Σ. (2001). *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές Διαφορές και Κοινωνικές Ανισότητες. Τόμος Β΄: Εθνοπολιτισμικές Διαφορές και Εκπαίδευση*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Arrredondo, P., & Glauner, T. (1992). *Personal Dimensions of Identity Model*. Boston, MA: Empowerment Workshops.

- Arredondo, P., Psalti, A., & Cella, K. (1993). The woman factor in multicultural counseling. *Counseling and Human Development, 25*, 1-8.
- Arredondo, P., Toporek, R., Brown, S., Jones, J., Locke, D. C., Sanchez, J., & Stadler, H. (1996). *Operationalization of the multicultural counseling competencies*. Washington, DC: Association for Multicultural Counseling and Development.
- Atkinson, D. R., Morten, G., & Sue, D. W. (1989). *Counseling American Minorities. A Cross Cultural Perspective (3rd edition)*. Dubuque, IA: Wm. C. Brown Publishers.
- Bowman, S. L., King, K. D. (2003). Gender, Feminism, and Multicultural Competencies. In D. B. Pope-Davis, H. L. K. Coleman, W. Ming Liu, and R. L. Toporek (Eds), *Handbook of Multicultural Competencies in Counseling and Psychotherapy* (pp. 59-71). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Bronstein, P., & Quina, K. (Eds) (2003). *Teaching Gender and Multicultural Awareness. Resources for the Psychology Classroom*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Chae, M. H. (2001/2002). Gender and ethnicity in identity formation. *The New Jersey Journal of Professional Counseling, 56*, 17-23.
- Constantine, M. G. (2001). The intersection of race, ethnicity, gender, and social class in counseling: Examining selves in cultural contexts. *Journal of Multicultural Counseling and Development, 30* (4), 210-215.
- Coleman, H. L. K., Pope-Davis, D. B. (2001). Integrating Multicultural Counseling theory. An introduction. In D. B. Pope-Davis and H. L. K. Coleman (Eds), *The Intersection of Race, Class and Gender in Multicultural Counseling* (pp. ix-xiv). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Cross, W. E., Jr. (1971). The Negro-to-Black conversion experience: Towards a psychology of Black liberation. *Black World, 20*, 13-27.

- Cross, T. L., Bazron, B. J., Dennis, K. W. & Isaacs, M. R. (1989). *Toward a Culturally Competent System of Care*. Washington, DC: Child and Adolescent Service System Program Technical Assistance Center.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (Επιμ. Έκδ.). *Ταυτότητες Φύλου στην Εφηβεία και το Σχολικό Πλαίσιο*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Deliyanni, K., Psalti, A., Sakka, D., & Ziogou, S. (1995). Educated repatriated women from the former USSR and their careers. *New Era in Education*, 76 (2), 34-41.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β., & Ζιώγου, Σ. (Επ. Έκδ.) (1997). *Φύλο και Σχολική Πράξη*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β., & Σακκά, Δ. (2005). *Μεγαλώνοντας ως Αγόρι: Διερεύνηση της Ανάπτυξης της Ανδρικής Ταυτότητας στην Εφηβική Ηλικία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γεώργας, Δ., & Παπασυλιανού, Α. (1993). *Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα: Ψυχολογικές Διεργασίες Προσαρμογής*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.
- Γιωσιόδη, Β., & Σταλίκας, Α. (2004). Η διαπολιτισμική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία σε πρόσφυγες: Ψυχοκοινωνικές ανάγκες και πολιτισμικές διαφορές. *Ψυχολογία* 11 (1), 34-52.
- Gloria, A. M. (2001). The cultural construction of Latinas. Practice implications of multiple realities and identities. In D. B. Pope-Davis and H. L. K. Coleman (Eds), *The Intersection of Race, Class and Gender in Multicultural Counseling* (pp. 3-24). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hansen, L. S., Gama, E. M. P., & Harkins, A. K. (2002). Revisiting gender issues in Multicultural Counseling. In P. B. Pedersen, J. G. Draguns, W. J. Lonner, and J. E. Trimble (Eds), *Counseling Across Cultures* (5th edition) (pp. 163-184). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Harley, D. A., Jolivet, K., McCormick, K., & Tice, K. (2002).

- Race, class, and gender: A constellation of positionalities with implications for counseling. *Journal of Multicultural Counseling and Development*, 30 (4), 216-238.
- Helms, J. E. (1984). Toward a theoretical explanation of the effects of race on counseling: A Black and White model. *The Counseling Psychologist*, 12, 153-165.
- Helms, J. E., & Richardson, T. Q. (1997). How "Multiculturalism" obscures race and culture as differential aspects of counseling competency. In D. B. Pope-Davis and H. L. K. Coleman (Eds), *Multicultural counseling competencies: Assessment, education and training, and supervision* (pp. 60-79). Thousand Oaks, CA: Sage.
- IMEΠΟ (2004). *Στατιστικά Δεδομένα για τους Μετανάστες στην Ελλάδα*. www.imepo.gr/documents/IMEPO_Report_Greek_revised_Final1.pdf [πρόσβαση: 18.4.2006].
- Jackson, L. R. (2001). The intersection of race and gender in African American women's experiences of self and other at a predominantly White women's college. In D. B. Pope-Davis and H. L. K. Coleman (Eds), *The Intersection of Race, Class and Gender in Multicultural Counseling* (pp. 49-70). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kluckhohn, F. R., Strodbeck, F. L. (1961). *Variations in Value Orientations*. Evanston, IL: Row, Patterson.
- Κρίβας, Σ. (1998). Διαπολιτισμική Συμβουλευτική-Προσανατολισμός: Μια αναγκαιότητα για την ελληνική κοινωνία – Μια πρόκληση για το θεσμό Συμβουλευτική-Προσανατολισμός. *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού*, 46-47.
- Κρίβας, Σ. (1999). Αξίες και ανάπτυξη για τη σταδιοδρομία μέσω της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής: Η συγκρότηση ενός μοντέλου. *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού*, 50-51, 58-65.
- Lee, W. (1999). *Introduction to Multicultural Counseling*. Philadelphia: Taylor & Francis.

- Madden, M. E., & Hyde, J. S. (1998). Integrating gender and ethnicity into psychology courses. *Psychology of Women Quarterly*, 22, 1-12.
- Oakland, T. (2005). Commentary #1: What is Multicultural School Psychology? In C. L. Frisby and C. R. Reynolds (Eds), *Comprehensive Handbook of Multicultural School Psychology* (pp.3-13). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Παλαιολόγου, Ν. (1999). Ανάγκες συμβουλευτικής μαθητών με διαπολιτισμικά χαρακτηριστικά στο ελληνικό δημοτικό σχολείο. *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού*, 50-51, 66-72.
- Pedersen, P. B. (1991). Introduction to the special issue on multiculturalism as a fourth force in counseling. *Journal of Counseling and Development*, 70, 4.
- Pedersen, P. B., Draguns, J. G., Lonner, W. J., & Trimble, J. E. (Eds) (2002). *Counseling Across Cultures* (5th edition). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Ponterotto, J. G., Casas, J. M, Suzuki, L. A., & Alexander, C. M. (Eds) (2001). *Handbook of Multicultural Counseling* (2nd edition). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Pope-Davis, D. B., Coleman, H. L. K., Ming Liu, W., & Toporek, R. L. (Eds) (2003). *Handbook of Multicultural Competencies in Counseling and Psychotherapy*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Quina, K., & Bronstein, P. (2003). Introduction. Gender and multiculturalism in psychology: Transformations and new directions. In P. Bronstein and K. Quina (Eds), *Teaching Gender and Multicultural Awareness. Resources for the Psychology Classroom* (pp. 3-11). Washington, DC: American Psychological Association.
- Reid, P. T., & Kelly, E. (1994). Research on women of color: From ignorance to awareness. *Psychology of Women Quarterly*, 18, 477-486.
- Σιδηροπούλου-Δημακάκου, Δ. (2000). Η συμβουλευτική στη νέα χιλιετία. *Νέα Παιδεία*, 94, 66-74.

- Σιδηροπούλου-Δημακάκου, Δ. (2003). Επαγγελματική συμβουλευτική και πολιτισμική διαφορετικότητα. *Ψυχολογία*, 10 (2-3), 399-413.
- Sue, D.W., & Sue, D. (1999). *Counseling the culturally different: Theory and practice* (3rd edition). New York: John Wiley.
- Sue, D. W., Carter, R. T., Casas, J. M., Fouad, N. A., Ivey, A. E., Jensen, M., LaFromboise, T., Manese, J. E., Ponterotto, J. G., Vazquez-Nuttall, E. (1998). *Multicultural Counseling Competencies. Individual and Organizational Development*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Weber, L. (1998). A conceptual framework for understanding race, class, gender, and sexuality. *Psychology of Women Quarterly*, 22, 13-32.

ΜΕΡΟΣ 3ο

**Η συμβουλευτική κοριτσιών
και νεαρών γυναικών σε ειδικά
ψυχοκοινωνικά θέματα**

Νέες γυναίκες, ταυτότητα, σώμα και φαγητό: φεμινιστικές θεωρίες για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής

Ευρυνόμη Αυδή

Οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αποτελούν ένα σημαντικό ζήτημα υγείας που αφορά κυρίως νεαρές γυναίκες στις δυτικές κοινωνίες. Στα σύγχρονα εγχειρίδια της ψυχιατρικής διακρίνονται η νευρογενής (ή ψυχογενής) ανορεξία και η νευρογενής βουλιμία, ενώ τα τελευταία χρόνια αναγνωρίζεται η σημασία συμπεριφορών που άπτονται της ανορεξίας και της βουλιμίας, οι οποίες ονομάζονται «διαταραχές στην πρόσληψη τροφής μη προσδιοριζόμενες αλλιώς». Αυτές οι διαταραχές περιλαμβάνουν, μεταξύ των άλλων, τη συστηματική χρήση καθαρτικών και διουρητικών ή την πρόκληση εμετού μετά την πρόσληψη μικρής ποσότητας τροφής, τη μάσηση, επανειλημμένα, μεγάλης ποσότητας τροφής χωρίς κατάποση και τη διαταραχή υπερφαγίας, στην οποία το άτομο εμφανίζει επανει-

λημμένα επεισόδια υπερφαγίας, κατά τα οποία καταναλώνει υπερβολικές ποσότητες τροφής σε μικρό χρονικό διάστημα (APA, 1994. WHO, 1992).

Στην πλειονότητά τους τα άτομα που παρουσιάζουν διαταραχές στην πρόσληψη τροφής είναι νεαρές γυναίκες, ανεξάρτητα από την εθνικότητα και την κοινωνικοοικονομική τους τάξη. Η νευρογενής ανορεξία έχει χαρακτηριστεί ως μια από τις συχνότερες χρόνιες ασθένειες στις έφηβες (Touyz & Beaumont, 2001), ενώ η συχνότητα εμφάνισης της ανορεξίας και της βουλιμίας αυξάνεται τόσο σε ομάδες Λευκών, νέων γυναικών μεσοαστικής τάξης, αλλά όλο και περισσότερο και σε άλλες εθνικές και κοινωνικοοικονομικές ομάδες (Dolan, Lacey & Evans, 1990. Rhea, 1999. Wardle et al., 1993. Nasser, 2000). Υπολογίζεται ότι το 90-95% των ατόμων που διαγιγνώσκονται με ανορεξία και βουλιμία είναι γυναίκες (Hughes, 1991) και επομένως, αν λάβουμε υπόψη τη μεγάλη συχνότητα και άλλων διαταραγμένων πρακτικών πρόσληψης τροφής στις γυναίκες που δεν πληρούν τα κριτήρια για κλινική διάγνωση (Malson, 2000), το θέμα του φύλου στις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αποκτά τεράστια σημασία όσον αφορά την κατανόηση και την αντιμετώπισή τους. Έχει υποστηριχθεί ότι οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής είναι αναπόφευκτα έμφυλες κατηγορίες, όχι μόνο επειδή εμφανίζονται στη συντριπτική πλειονότητά τους σε νέες γυναίκες, αλλά και επειδή έχουν οριστέι εξαρχής σε συνάρτηση με αναπαραστάσεις γύρω από τη θηλυκότητα. «Η ανορεξία χωρίς αμφιβολία λέει κάτι για το τι σημαίνει να είσαι γυναίκα στον πολιτισμό του όψιμου 20ού αιώνα» (Malson, 1998, σελ. 6). Το τι μπορεί να αποκαλύπτουν οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής για την ταυ-

τότητα, την υποκειμενικότητα και τη θέση των γυναικών αποτελεί το θέμα του κεφαλαίου αυτού.

Αρχικά θα περιγράψω τα βασικά χαρακτηριστικά της ανορεξίας και της βουλιμίας και έπειτα θα παρουσιάσω τις βασικές αιτιολογικές υποθέσεις για την ανάπτυξή τους, εστιάζοντας στο ζήτημα του φύλου και σε θεωρίες που τις συνδέουν με τη θηλυκή ταυτότητα. Θα αντλήσω κυρίως από τις φεμινιστικές ψυχοδυναμικές θεωρίες, που συνδέουν το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, και κυρίως τα συστήματα λόγου και τις πρακτικές σε σχέση με το φύλο, με την ψυχική ανάπτυξη και λειτουργία. Τέλος, θα αναφερθώ σε πρόσφατες μεταδομικές φεμινιστικές αναλύσεις που εξετάζουν κριτικά την αυτονόητη σύνδεση ανάμεσα στις δυσκολίες σε σχέση με το φαγητό και το σώμα με τη θηλυκότητα, και αμφισβητούν τη χρησιμότητα της διάκρισης ανάμεσα σε παθολογικές και φυσιολογικές πρακτικές πρόσληψης τροφής και ελέγχου του σώματος.

Περιγραφές νεαρών κοριτσιών τα οποία «φθίνουν», αρνούμενα να φάνε, υπάρχουν από τον Μεσαίωνα στη δυτική Ευρώπη· είναι οι λεγόμενες «άγιες ανορεκτικές» ή τα «κορίτσια που νηστεύουν». Πρόσφατες ιστορικές αναλύσεις του φαινομένου αυτού, το οποίο εξαπλώθηκε κατά το 13ο έως και το 16ο αιώνα κυρίως στην Ιταλία, υποστηρίζουν ότι η άρνηση θρέψης σε εκείνο το ιστορικό πλαίσιο συνδεόταν με τον ασκητισμό, τη θρησκευτική ευλάβεια και την αγνότητα, και ανήκε στη σφαίρα της θρησκείας και όχι της ιατρικής (Brumberg, 1988. Tait, 1993). Η άρνηση της τροφής μελετήθηκε για πρώτη φορά από την ιατρική σκοπιά στα τέλη του 19ου αιώνα. Στα πρώτα ιατρικά κείμενα

1. Νευρογενής ανορεξία

για το φαινόμενο, ο Charles Lasègue (1873) και ο William Gull (1874) πρότειναν τους όρους «υστερική ανορεξία» και «νευρογενής ανορεξία», αντίστοιχα. Στα πρώιμα αυτά ιατρικά κείμενα, η νευρογενής ανορεξία περιγράφεται ως μια συνθήκη που παρουσιάζεται σε νεαρές γυναίκες, χαρακτηρίζεται από την άρνηση τροφής, τη σημαντική απώλεια βάρους και την αμηνόρροια και δεν έχει οργανική αιτιολογία (Malson, 2000). Η σταδιακή ιατροκοποίηση της «ασκητικής δίαιτας» επιτελέσθηκε μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτικών αλλαγών, που συνδέονται με την άνοδο της επιστημονικής ιατρικής (Herworth & Griffin, 1990).

Σήμερα η ψυχογενής ανορεξία ορίζεται σε σχέση με την άρνηση του ατόμου να διατηρήσει το βάρος του στο ελάχιστο φυσιολογικό, σε συνδυασμό με τον έντονο φόβο του πάχους, τη διαστρεβλωμένη εικόνα για το σχήμα και το βάρος του σώματος, και την αμηνόρροια (APA, 1994. WHO, 1992). Η απώλεια του βάρους συνήθως επιτυγχάνεται μέσω υπερβολικής δίαιτας, αλλά επίσης χρησιμοποιούνται συμπεριφορές κάθαρσης (δηλαδή πρόκληση εμετού, κατάχρηση καθαρτικών και διουρητικών) και η υπερβολική σωματική άσκηση. Ο όρος «ανορεξία» δεν αποδίδει με ακρίβεια τα χαρακτηριστικά της διαταραχής αυτής, καθώς οι περισσότερες γυναίκες με αυτή τη διάγνωση δεν έχουν χάσει την όρεξή τους ή το ενδιαφέρον τους για το φαγητό. Η ασιτία και η κατάχρηση καθαρτικών έχουν σημαντικές οργανικές συνέπειες, όπως είναι η χαμηλή αρτηριακή πίεση, η μείωση της μάζας των οστών, η βραδυκαρδία, η υποθερμία, η ξηροδερμία, η ευθραυστότητα των νυχιών, σοβαρές μεταβολικές διαταραχές, αναιμία, και, σε ακραίες περιπτώσεις, το κώμα. Το 10% περίπου των ατόμων με ανορεξία υποσιτίζεται σε τέτοιο βαθμό ώστε καταλήγει στο θάνατο. Η

ανορεξία ξεκινά συνήθως νωρίς στην εφηβεία, εμφανίζεται περίπου στο 1% του πληθυσμού, πολλές φορές ακολουθεί μια περίοδο δίαιτας και συχνά εμφανίζεται μετά από κάποιο ψυχοπιεστικό γεγονός, συνήθως ένα γεγονός απώλειας (Szmulker & Treasure, 1998). Είναι ενδιαφέρον ότι στις πρώιμες κλινικές περιγραφές της ανορεξίας, όπως και σε περιγραφές γυναικών με ανορεξία σε μη δυτικές κοινωνίες (Nasser, 2000), δεν υπάρχει αναφορά σε ένα από τα βασικά συμπτώματα της διαταραχής όπως ορίζεται στη σύγχρονη ψυχιατρική, δηλαδή στο φόβο του πάχους και τη διαταραχή στην αντίληψη της εικόνας του σώματος. Αυτή η διαφορά στη συμπτωματολογία καταδεικνύει την τεράστια σημασία του κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου στην εκδήλωση της ανορεξίας, καθώς ο φόβος του πάχους είναι εναρμονισμένος με την «κουλτούρα του λεπτού σώματος» που είναι χαρακτηριστική της σύγχρονης δυτικής κοινωνίας (Szmulker & Treasure, 1998).

Η νευρογενής βουλιμία για πρώτη φορά περιγράφηκε ως μια «επικίνδυνη εκδοχή της ανορεξίας» από τον Βρετανό ψυχίατρο Russell (1979) και αναγνωρίστηκε ως διαφορετική διαγνωστική κατηγορία με την έκδοση του DSM-IV (APA, 1994). Παρότι η βουλιμία εμφανίστηκε στη δεκαετία του 1970, ο επιπολασμός της σύντομα ξεπέρασε αυτόν της ανορεξίας και φαίνεται ότι αυτή η αύξηση στη διάγνωση αντανακλά μια υπαρκτή κατακόρυφη αύξηση των περιστατικών βουλιμίας. Σήμερα παραμένει μια συζήτηση στη βιβλιογραφία όσον αφορά το εάν η ανορεξία και η βουλιμία αποτελούν δύο εκφάνσεις του ίδιου φαινομένου ή όχι, δεδομένου ότι ένα σημαντικό ποσοστό γυναικών που

2. Νευρογενής βουλιμία

εμφανίζουν ανορεξία (υπολογίζεται στο 50%) μετά από κάποιο χρονικό διάστημα παρουσιάζουν βουλιμία (Gilbert & Thompson 1996. Gleaves, Brown & Warren, 2004).

Το βασικό χαρακτηριστικό της βουλιμίας είναι τα επεισόδια υπερφαγίας, κατά τα οποία το άτομο καταναλώνει σε μικρό χρονικό διάστημα υπερβολική ποσότητα φαγητού, και τα οποία ακολουθούνται από κάθαρση (πρόκληση εμετού ή κατάχρηση καθαρτικών). Τα επεισόδια υπερφαγίας συνοδεύονται από συναισθήματα απώλειας ελέγχου, ντροπής και ενοχής. Αν και πολλές γυναίκες έχουν επεισόδια υπερφαγίας και αρκετές πειραματίζονται με την πρόκληση εμετού, η κλινική διάγνωση για τη βουλιμία προϋποθέτει τα επεισόδια υπερφαγίας και κάθαρσης να συμβαίνουν τουλάχιστον δύο φορές την εβδομάδα για τουλάχιστον τρεις μήνες, ενώ σε άλλη περίπτωση ορίζεται ως διαταραχή στην πρόσληψη τροφής μη προσδιοριζόμενη αλλιώς (APA, 1994). Όπως και στην ανορεξία, οι γυναίκες με διάγνωση βουλιμίας παρουσιάζουν έντονη ενασχόληση με το σχήμα και το βάρος του σώματος, η αυτοεκτίμησή τους εξαρτάται από αυτό, ενώ το βάρος τους συνήθως είναι φυσιολογικό, αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι αρκετές είχαν αυξημένο βάρος πριν την έναρξη της διαταραχής. Η βουλιμία τυπικά ξεκινά στην εφηβεία, παρουσιάζεται στο 1%-3% του πληθυσμού και σε αρκετά υψηλότερα ποσοστά σε κάποιες ομάδες, όπως είναι τα μοντέλα, οι αθλήτριες και οι φοιτήτριες. Οι συχνοί εμετοί μπορεί να προκαλέσουν σημαντικές σωματικές δυσλειτουργίες, όπως ηλεκτρολυτικές ανωμαλίες, φθορά στην αδαμαντίνη των δοντιών, διόγκωση των σιελογόνων αδένων, αλλά και απορύθμιση του συστήματος που ελέγχει την όρεξη (Szmulker & Treasure, 1998).

Όσον αφορά τη θεραπεία, φαίνεται ότι μακροπρόθεσμα η θεραπευτική αποτελεσματικότητα στις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής είναι περιορισμένη και υπολογίζεται περίπου στο 30%-40% (Bergh et al., 2002. Richards et al., 2000). Πολλές γυναίκες, εξάλλου, αντιδρούν στη διάγνωση και στη θεραπεία, επειδή θεωρούν ότι δεν έχουν πρόβλημα ή επειδή δεν επιθυμούν να αλλάξουν. Η πρόγνωση για τη θεραπεία δεν είναι καλή όταν συντρέχουν οι εξής λόγοι: μεγαλύτερη ηλικία έναρξης, μεγαλύτερη διάρκεια των συμπτωμάτων, προηγούμενες ψυχιατρικές νοσηλείες, φτωχή προνοσηρή λειτουργικότητα, παρουσία κάποιας διαταραχής προσωπικότητας και κακές ενδοοικογενειακές σχέσεις (Szmulker & Treasure, 1998).

Οι περισσότεροι από τους θεωρητικούς συμφωνούν ότι η αιτιολογία των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής είναι πολυπαρογοντική, καθώς βιολογικοί, ψυχολογικοί και κοινωνικοί παράγοντες συμβάλλουν στην ανάπτυξη και στη διατήρησή τους. Οι περισσότερες ψυχολογικές θεωρήσεις, αν και έχουν ενσωματώσει υποθέσεις που τονίζουν τη σημασία του κοινωνικού φύλου, διατηρούν παρ' όλα αυτά μια ενδοατομική έμφαση. Το κεφάλαιο αυτό θα εστιαστεί στις φεμινιστικές ερμηνείες για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής, οι οποίες έχουν επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από την ψυχοδυναμική θεωρία, κυρίως της σχολής των αντικειμενότροπων σχέσεων, και πιο πρόσφατα από τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό και το μεταδομισμό. Οι περισσότερες θεωρίες εστιάζονται στην ανορεξία αλλά παρόμοια επιχειρήματα θεωρείται ότι ισχύουν και στην περίπτωση της βουλιμίας. Θα αναφέρομαι χωρι-

3. Θεωρίες αιτιοπαθογένειας

στά στην ανορεξία ή στη βουλιμία μόνο όπου οι υποθέσεις διαφοροποιούνται.

Αρχικά, θα συνοψίσω τις βασικές ψυχοδυναμικές υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής, οι οποίες αποτελούν τη βάση επάνω στην οποία αναπτύχθηκαν οι φεμινιστικές ψυχοδυναμικές προσεγγίσεις. Μια βασική ψυχοδυναμική θέση είναι ότι τα συμπτώματα αποτελούν τη συμβολική αναπαράσταση μιας ψυχικής σύγκρουσης και έτσι η σχέση με το φαγητό στις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής μπορεί να αναπαριστά μια σειρά από εσωτερικές συγκρούσεις. Διάφορα ζητήματα έχουν προταθεί κατά καιρούς όσον αφορά την κεντρική σύγκρουση που υπολανθάνει· για παράδειγμα, η σεξουαλικότητα, ο έλεγχος, η επιθετικότητα, η εξάρτηση και η δύναμη (Dare & Crowther, 1998). Υπάρχουν διάφορες ψυχοδυναμικές ερμηνείες που συνδέουν τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής με το φόβο της σεξουαλικότητας, της σεξουαλικής ωριμότητας και της γονιμότητας, και η καταστολή των σεξουαλικών αισθημάτων συνδέεται με τον περιοριστικό τύπο της ανορεξίας και της βουλιμίας και ενισχύεται από τις ορμονικές αλλαγές που ακολουθούν την ασιτία. Μια άλλη ψυχοδυναμική ερμηνεία συνδέει τη συμπτωματολογία με δυσκολίες σχετικές με τον έλεγχο, που μπορεί, για παράδειγμα, να αφορά τις ορμές, τις επιθυμίες και τις ανάγκες. Η ανορεξία χαρακτηρίζεται από απόλυτο, άκαμπτο και βάνουσο έλεγχο, ενώ η βουλιμία από την προσπάθεια για έλεγχο και την απώλεια του ελέγχου, που συνοδεύεται από έντονη ντροπή και ενοχή. Οι γυναίκες με διαταραχές στην πρόσληψη τροφής συχνά θεωρούν τον εαυτό τους αηδιαστικά αδηφάγο και ο στοματικός αισθησιασμός θεωρείται κάτι

επικίνδυνο και επαίσχυντο, ενώ η ίδια η όρεξη (για φαγητό και για άλλες αισθησιακές λειτουργίες) βιώνεται ως αποκρουστική και επικίνδυνη. Επίσης, ειδικά η ανορεξία μπορεί να χρησιμοποιείται για τον έλεγχο των στενών σχέσεων. Μια άλλη ψυχοδυναμική υπόθεση εστιάζεται σε δυσκολίες στη διαχείριση της επιθετικότητας. Η ανορεξία έχει περιγραφεί ως έκφραση της γυναικείας βίας ενάντια στον εαυτό, ενάντια στο σώμα (το οποίο μπορεί να αντιπροσωπεύει και το σώμα της μητέρας) και ενάντια στην ενήλικη θηλυκή σεξουαλικότητα και δημιουργικότητα, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την αναπαραγωγική διαδικασία. Υποστηρίζεται, επίσης, ότι πολλές νέες γυναίκες που παρουσιάζουν ανορεξία και βουλιμία βιώνουν έντονες συγκρούσεις ανάμεσα στην εξάρτηση και στην αυτονομία. Το ζήτημα της διαφοροποίησης αποτελεί βασικό στοιχείο και πολλών φεμινιστικών υποθέσεων για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής, οι οποίες προτείνουν ότι δυσκολίες στην πρώιμη σχέση μάνας-κόρης οδηγούν σε δυσκολίες στη διαφοροποίηση, στην οργάνωση του εαυτού και στην εδραίωση μιας σταθερής ταυτότητας, και ότι αυτό εκφράζεται μέσα από τα συμπτώματα. Τέλος, πρόσφατα ψυχοδυναμικά μοντέλα εστιάζονται στη δυσκολία της αυτορρύθμισης που χαρακτηρίζει τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής σε σωματικό και συναισθηματικό επίπεδο και υποστηρίζουν ότι τα συμπτώματα διευκολύνουν τη διάσχιση από ανυπόφορα συναισθήματα, σκέψεις και σωματικές αισθήσεις και ότι έτσι χρησιμοποιούνται για να διατηρηθεί η σχέση ανάμεσα στο σωματικό και στο ψυχικό επίπεδο, ώστε να διατηρεί η νέα γυναίκα την εικόνα ενός εαυτού «αγνού» χωρίς επιθυμίες, ανάγκες, (αρνητικά) συναισθήματα ή σκέψεις (Dare & Crowther, 1998).

4. Φεμινιστικά
μοντέλα για τις
διαταραχές
στην πρόσληψη
τροφής

Σύμφωνα με την οπτική του φύλου, υπάρχει μια πληθώρα κοινωνικών πιέσεων που αφορούν κυρίως τις γυναίκες και οι οποίες προάγουν πρακτικές όπως είναι η χρόνια δίαιτα, οι συμπεριφορές υπερφαγίας και κάθαρσης και η υπερβολική ενασχόληση με το σώμα και την εμφάνιση. Με βάση αυτή την κοινή παραδοχή, έχουν διατυπωθεί μια σειρά από φεμινιστικές ερμηνείες για τη διαταραγμένη σχέση των γυναικών με το σώμα τους και το φαγητό, μερικές από τις οποίες εστιάζονται κυρίως στο κοινωνικό πλαίσιο και στην «κουλτούρα του λεπτού σώματος» και κάποιες στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των νέων γυναικών και σε συγκρούσεις γύρω από τη θηλυκή ταυτότητα (Gilbert & Thompson, 1996. Herpworth & Griffin, 1995).

Η «κουλτούρα του λεπτού σώματος»

Αρκετές μελέτες τοποθετούν τη ρίζα της προβληματικής σχέσης των γυναικών με το σώμα τους στη λεγόμενη «κουλτούρα του λεπτού σώματος», που περιλαμβάνει, πρώτον, την εξιδανίκευση του υπερβολικά αδύνατου γυναικείου σώματος και την ταύτισή του με την ομορφιά, τον αυτοέλεγχο, τις κοινωνικές δεξιότητες, την επαγγελματική επιτυχία και τη νεότητα, και, δεύτερον, τη μεγάλη πληθώρα διαιτητικών προϊόντων και πρακτικών στην κοινωνία μας (Bordo, 1993). Έχει υποστηριχθεί ότι αυτή η ιδεολογία είναι μισογυνιστική, καθώς το στίγμα του πάχους και η πίεση για ένα λεπτό σώμα αναφέρονται κυρίως στις γυναίκες (Rothblum, 1994). Τις τελευταίες δεκαετίες παρά την οικονομική και πολιτική χειραφέτηση των γυναικών, ή μάλλον λόγω αυτής, οι πιέσεις που ασκούνται στις γυναίκες για να συμμορφωθούν σε ένα ολοένα και πιο λεπτό, ιδα-

νικό σώμα έχουν αυξηθεί (Wolf, 1991). Όντως, έρευνες δείχνουν επανειλημμένα ότι στην πλειονότητά τους τα κορίτσια και οι γυναίκες περιορίζουν την ποσότητα και το είδος της τροφής που καταναλώνουν (Grunewald, 1985. Unsworth & Shattock, 1993), επιθυμούν να είναι πιο αδύνατες (Huon & Brown, 1983. Rothblum, 1994), φοβούνται ότι θα παχύνουν (Chernin, 1985. Wolf, 1994) και έχουν διαστρεβλωμένη εικόνα του σώματός τους (Heilburn & Friedberg, 1990). Έχει βρεθεί ότι στις ΗΠΑ και στη Μεγάλη Βρετανία το 95% των γυναικών έχουν κάνει δίαιτα κάποια στιγμή στη ζωή τους (Ogden, 1992), ενώ το 40% των γυναικών κάνουν δίαιτα σε κάθε χρονική στιγμή (Horn & Anderson, 1993). Σε μια μεγάλη δημοσκόπηση με 33.000 γυναίκες, που διεξήγαγε το περιοδικό *Glamour* στις ΗΠΑ το 1984, το 75% απάντησαν ότι αισθάνονται υπέρβαρες, αν και μόνο το 25% ήταν όντως υπέρβαρες. Τα μέρη του σώματος για τα οποία εξέφραζαν τη μεγαλύτερη δυσαρέσκεια ήταν οι μηροί, οι γοφοί και η κοιλιά· αξίζει να σημειωθεί ότι αυτά είναι τα μέρη του σώματος στα οποία εστιάζονται και οι γυναίκες με ανορεξία (Gordon, 2000). Επιπλέον, οι περισσότερες γυναίκες απάντησαν ότι δεν περνά μέρα χωρίς να σκεφτούν το βάρος τους, ενώ πολλές επέλεξαν το να χάσουν 5-10 κιλά ως τον πιο σημαντικό τους στόχο, σημαντικότερο από την επιτυχία στην εργασία ή στις στενές σχέσεις (Malson, 2000). Η δίαιτα και η δυσαρέσκεια με το σώμα θεωρούνται τόσο διαδεδομένες στις γυναίκες στη Δύση, ώστε έχει υποστηριχθεί ότι αποτελούν τη νόρμα για τις γυναίκες (Polivy & Herman, 1985). Αυτά τα στοιχεία είναι σημαντικά, καθώς έρευνες καταδεικνύουν συστηματικά θετική συσχέτιση ανάμεσα στη δυσαρέσκεια με το σώμα και την παρουσία ανορεξίας και βουλιμίας (Rosen, 1990).

Έχει υποστηριχθεί ότι οι σύγχρονες απεικονίσεις της γυναικείας ομορφιάς δημιουργούν ιδανικά τα οποία είναι αδύνατον να φτάσουν οι γυναίκες και λειτουργούν έτσι ώστε να υποτάσσουν τις γυναίκες μέσα από τον έλεγχο και τον περιορισμό του σώματος (Grogan, 2000). Από αυτή την οπτική, ο έλεγχος του σώματος και η έμφαση στην εμφάνιση αποτελούν ένα μηχανισμό μέσα από τον οποίο η πατριαρχική κοινωνία υποτάσσει τις γυναίκες, και έχει παρομοιαστεί με άλλες πρακτικές ελέγχου, όπως το δέσιμο των ποδιών στην Κίνα και ο ακρωτηριασμός των γυναικείων γεννητικών οργάνων, που έχουν ως κοινό ότι εστιάζονται στο συμβολικό και κυριολεκτικό έλεγχο του γυναικείου σώματος και της γυναικείας σεξουαλικότητας (Nicholson & Ussher, 1992). Με άλλα λόγια, τα κίνητρα για την προαγωγή της «κουλτούρας του λεπτού σώματος» θεωρείται ότι είναι οικονομικά αλλά αφορούν και την εξουσία, με την έννοια ότι η πίεση για το λεπτό σώμα αποτελεί έναν τρόπο υποταγής των γυναικών και αποσιώπησης των διεκδικήσεών τους (Wolf, 1991). Επιπλέον, η ενασχόληση με την εμφάνιση και το σώμα και η βιομηχανία που τη στηρίζει (όπως οι διαφημίσεις, η βιομηχανία της μόδας και των καλλυντικών, η βιομηχανία των διαιτητικών προϊόντων και πρακτικών αδυνατίσματος) λειτουργούν ώστε να αντικειμενοποιούν το γυναικείο κορμί, με συνέπεια πολλές γυναίκες να αισθάνονται αποξενωμένες από το σώμα τους (Bartky, 1990). Εδώ εμπλέκεται η οπτική ότι η εξουσία λειτουργεί προάγοντας συγκεκριμένους τύπους υποκειμενικότητας (Foucault, 1980) και υποστηρίζεται ότι οι γυναίκες εσωτερικεύουν το «βλέμμα» που επιτρέπει και αντικειμενοποιεί το γυναικείο σώμα και υιοθετούν μια στάση αυτοεπιτήρησης και αξιολόγησης του εαυτού και του σώματός

τους. Αυτή η αυτοεπιτήρηση οδηγεί σε συναισθήματα ντροπής, άγχους, κατάθλιψης και σε προσπάθειες συμμόρφωσης με τα πολιτισμικά ιδανικά, συνθήκη που ενθαρρύνει την ανάπτυξη των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής (Gordon, 2000. Lock et al., 2005). Επίσης, η «κουλτούρα του λεπτού σώματος» προάγει μια πολύ στενή, δυτικόμορφη εκδοχή της ομορφιάς, την οποία επιβάλλει σε παγκόσμιο επίπεδο (Grogan, 2000).

Έχει υποστηριχθεί, επίσης, ότι η έμφαση στον αυτοέλεγχο, όπως εκφράζεται μέσα από τον έλεγχο του κορμιού και των αισθησιακών επιθυμιών, αποτελεί συνέχεια του ηθικού προστάγματος για τη γυναικεία αγνότητα, και ότι με αυτή την έννοια ο αυστηρός έλεγχος της λήψης τροφής αποτελεί ένα κεντρικό στοιχείο της απεικόνισης της ιδανικής θηλυκότητας (Lawrence, 1979). Το φαγητό συχνά αναπαρίσταται σαν πειρασμός και έτσι το να «ενδώσει» κανείς στο να φάει μπορεί να πάρει διαστάσεις ηθικής διαφθοράς (Gordon, 2000). Με άλλα λόγια, η επιτήρηση του εαυτού που προάγεται μέσα από την απόκτηση ενός λεπτού και, φαινομενικά, υγιούς σώματος έχει προσλάβει στον πολιτισμό μας ηθικές διαστάσεις, καθώς το πάχος συνδέεται στερεοτυπικά με ηθικά μεμπτά χαρακτηριστικά, όπως είναι η μειωμένη ευφυΐα, η οκνηρία, η ατημελησία και η έλλειψη θέλησης (Burns & Gavey, 2004). Αυτές οι αναπαραστάσεις είναι ιδιαίτερα διαδομένες και η δυσaréσκεια με το σώμα εμφανίζεται σε ολοένα και νεαρότερα κορίτσια: για παράδειγμα, κορίτσια 9 ετών στην Αυστραλία επιλέγουν συστηματικά φιγούρες πιο αδύνατες από τις ίδιες ως το ιδανικό σώμα (Tiggerman & Pennington, 1990), ενώ κορίτσια 8 ετών στη Μεγάλη Βρετανία εκφράζουν δυσaréσκεια για το σώ-

μα τους και ανησυχία για το βάρος τους (Grogan & Wainwright, 1996).

Τέλος, το λεπτό σώμα ταυτίζεται στον πολιτισμό μας με την υγεία, παρότι αυτή η σύνδεση δεν είναι ακριβής (Burns & Gavey, 2004). για παράδειγμα, υπάρχουν ενδείξεις ότι οι πρακτικές απώλειας βάρους είναι επιβαρυντικές για την υγεία (Berg, 1999. McFarlane, Polivy & McCabe, 1999) και στην πλειονότητα των περιπτώσεων είναι αναποτελεσματικές (Ernsberger & Koletsky, 1999). Επιπλέον, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι η δίαιτα αποτελεί σημαντικό παράγοντα επικινδυνότητας για την ανάπτυξη διαταραγμένων πρακτικών πρόσληψης τροφής, ανορεξίας και βουλιμίας (Austin, 1999. Hsu, 1997). Παρ' όλα αυτά, η εμμονή της δυτικής κουλτούρας στην αισθητική του λεπτού σώματος, κυρίως όσον αφορά τις γυναίκες, εμπλέκεται και με πολιτικές υγείας που εστιάζονται στην απώλεια βάρους, και μαζί νομιμοποιούν την «επιδημία της δίαιτας» και τροφοδοτούν πρακτικές αυτοελέγχου όπως είναι η ανορεξία και η βουλιμία (Austin, 2001. Burns & Gavey, 2004).

Παρόλο που το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο αδιαμφισβήτητα παίζει κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις που εστιάζονται αποκλειστικά σε αυτό δυσκολεύονται να εξηγήσουν γιατί μόνο κάποιες γυναίκες αναπτύσσουν συμπτώματα, ενώ όλες οι γυναίκες στις δυτικές κοινωνίες υφίστανται, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, παρόμοιες πιέσεις. Σε αυτό το σημείο εισάγονται οι λόγοι σχετικά με τη θηλυκή ταυτότητα, που συνδέουν την ανορεξία και τη βουλιμία με την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των κοριτσιών στο πλαίσιο της παραδοσιακής πυρηνικής οικογένειας.

Η ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των κοριτσιών και η θηλυκή ταυτότητα

Υπάρχει μια σειρά ερμηνειών που βασίζονται στην παραδοχή ότι οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής καθρεφτίζουν και μεγεθύνουν συγκρούσεις και αντιφάσεις σχετικές με τη γυναικεία ταυτότητα, όπως η υστερία και η νευρασθένεια κατά το 19ο αιώνα (Showalter, 1990. Malson, 2000). Ειδικότερα, η ανορεξία και η βουλιμία περιγράφονται σε συνάρτηση με δυσκολίες στο σχηματισμό της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας, οι οποίες με τη σειρά τους συνδέονται με τις σημαντικές κοινωνικές αλλαγές των τελευταίων δεκαετιών και τις αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν τις πολιτισμικές προσδοκίες για τις γυναίκες και το ρόλο τους στη σύγχρονη δυτική κοινωνία.

Παρακάτω θα παρουσιάσω συνοπτικά τη φεμινιστική ψυχοδυναμική προσέγγιση για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των κοριτσιών, στην οποία βασίζονται πολλές φεμινιστικές ερμηνείες για την ανάπτυξη της ανορεξίας και της βουλιμίας. Η φεμινιστική ψυχοδυναμική οπτική επικεντρώνεται στη σχέση μητέρας-κόρης και στον καίριο ρόλο που παίζει η σχέση αυτή στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των αγοριών και των κοριτσιών. Η πρωταρχική σχέση με τη μητέρα, σε αυτό το πλαίσιο, ερμηνεύεται σε συνάρτηση με τις ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες της πατριαρχίας, όπως το γεγονός ότι η σχέση μητέρας-βρέφους παρουσιάζεται ως σχέση ολοκληρωτικής βιολογικής απορρόφησης παρότι έχει δομηθεί από ήδη υπάρχοντες κοινωνικούς περιορισμούς (Chodorow, 1989). Ειδικότερα, υποστηρίζεται ότι η μητέρα σχετίζεται από την αρχή με την κόρη της διαφορετικά από ό,τι με το γιο της, λόγω των συνειδητών και

ασυνείδητων αναπαραστάσεων που έχει για τους άνδρες και τις γυναίκες, κυρίως όσον αφορά τη διάσταση της διαφορετικότητας, και έτσι η γυναίκα μεγαλώνει την κόρη της για να γίνει όπως η ίδια, ενώ μεγαλώνει το γιο της για να γίνει άλλος, να γίνει αγόρι και μετά άνδρας. Αυτή η διαφορά στην πρώιμη σχέση της μητέρας με τα κορίτσια και τα αγόρια οδηγεί στη διαφορετική ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη, όπου –λόγω της μεγαλύτερης ταύτισης της μητέρας με την κόρη της– τυπικά τα κορίτσια είναι πιο προσανατολισμένα στις σχέσεις και μπορεί να δυσκολεύονται με το σχηματισμό προσωπικών ορίων, με τη διαφοροποίηση, με την αναγνώριση και την άρθρωση των αναγκών τους, σε αντίθεση με τη δυσκολία στην εγγύτητα που τυπικά χαρακτηρίζει τα αγόρια. Η αυτοεκτίμηση, η αυτοαξία και η αυτοεικόνα των γυναικών καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την προσδοκία να βοηθούν και να υποστηρίζουν άλλους, κάτι που απαιτεί να υποτάσσονται οι δικές τους ανάγκες στις ανάγκες των άλλων (Chodorow, 1978).

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι αυτή η οπτική δεν θεωρεί τη διαφορά στη μητρική φροντίδα με βάση το φύλο αναπόφευκτη, αλλά την προσεγγίζει ως συνέπεια κοινωνικών δομών και σχέσεων που συνδέονται με την πατριαρχία, και κυρίως με τη σχεδόν αποκλειστική ενασχόληση των γυναικών με το μέγαλωμα των παιδιών, ειδικά στην πρώιμη φάση της ανάπτυξής τους (Chodorow, 1989). Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί η απουσία ερμηνειών που εξετάζουν το ρόλο του πατέρα στην ανάπτυξη των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής, κάτι που πιθανόν αντανακλά την έμφαση της θεωρίας των αντικεμενότροπων σχέσεων στην προοιδιακόφεια φάση της ανάπτυξης. Αυτή η έλλειψη περιορίζει την επεξηγηματική ισχύ των θεωρήσεων αυτών, κυρίως δε-

δομένου ότι υπάρχουν ενδείξεις για το ρόλο της σεξουαλικής κακοποίησης στην ανάπτυξη της ανορεξίας και της βουλιμίας (Herpworth & Griffin, 1995), αν και η ισχύς αυτής της συσχέτισης παραμένει αμφιλεγόμενη στη βιβλιογραφία (Kearney-Cook & Striegel-Moore, 1994).

Υπό αυτό το πρίσμα, η δυναμική της ανορεξίας και της βουλιμίας συνδέεται στενά με θέματα που αφορούν τους ρόλους των δύο φύλων, τη διαφοροποίηση και τη συγκρότηση της ταυτότητας, ζητήματα τα οποία αναζωπυρώνονται με ένταση την περίοδο της εφηβείας. Για παράδειγμα, η αίσθηση αναποτελεσματικότητας και ο εστιασμός σε εξωτερικές προσδοκίες, που χαρακτηρίζουν πολλές ανορεκτικές γυναίκες, θεωρείται ότι αποτελούν μια ακραία εκδοχή του συνηθισμένου αναπτυξιακού σχήματος για τα κορίτσια (Wardle & Marsland, 1990). Αυτό το σύμπλεγμα της εξωτερικά προσανατολισμένης συμπεριφοράς και της επιτυχίας που αποσκοπεί να ευχαριστήσει τους άλλους έχει εξιδανικευτεί στην εικόνα της «σούπερ-γυναίκας», που αποτελεί τη σύγχρονη εκδοχή του «καλού κοριτσιού» και είναι χαρακτηριστική της ανορεξίας. Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες που αναπτύσσουν βουλιμία δυσκολεύονται να απαρτιώσουν τη φιλοδοξία τους με μια πιο παραδοσιακά θηλυκή ταυτότητα που στηρίζεται στο να ευχαριστεί τους άλλους, να συμμορφώνεται και να μη διεκδικεί. Η βουλιμική συμπτωματολογία αποτελεί μια απόπειρα να λυθεί αυτό το δίλημμα, με τη δημιουργία μιαςσχάσης μέσα στον εαυτό, που χωρίζεται σε ένα «φλοιό» τελειότητας, επιτυχίας και αποτελεσματικότητας και έναν αδύναμο κρυφό εαυτό (Gordon, 2000).

Με βάση την έννοια της θηλυκής ταυτότητας έχουν προταθεί διάφορες υποθέσεις που εστιάζονται σε μια σειρά από

βασικά ζητήματα, και ειδικότερα στον έλεγχο, σε συγκρούσεις γύρω από την επιτυχία και στον αυτοκαθορισμό (Gilbert & Thompson, 1996). Θα αναφερθούμε σε αυτές τις υποθέσεις με τη σειρά, πριν περάσουμε σε νεότερες θεωρήσεις που αντλούν από το μεταδομισμό και τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό.

α) Το βάρος ως έλεγχος και δύναμη

Ο έλεγχος του βάρους έχει θεωρηθεί ότι αποτελεί έκφραση της ανάγκης των γυναικών για έλεγχο, καθώς αισθάνονται ότι δεν έχουν τον έλεγχο σε πολλές πτυχές της ζωής τους (Bruch, 1978. Lawrence, 1979. Orbach, 1978). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της υπόθεσης είναι τα έργα της Bruch (1978) και της Orbach (1978, 1993), που εστιάζονται στις πιέσεις της ανδροκρατούμενης κοινωνίας επάνω στις γυναίκες. Κατά την Bruch (1978), για πολλά νεαρά κορίτσια η δίαιτα είναι ένας τρόπος να επιτύχουν μια αίσθηση δύναμης και αυτονομίας. Η ανάγκη τους για έλεγχο και δύναμη παίρνει τη συγκεκριμένη μορφή μέσα σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο που εξιδανικεύει το λεπτό σώμα και τον αυτοέλεγχο, καθώς μέσα από την ανορεκτική συμπτωματολογία η νεαρή γυναίκα παίρνει κοινωνική και προσωπική ενίσχυση (Bruch, 1978). Επιπλέον, σύμφωνα με την Orbach (1978), η άρνηση τροφής αποτελεί μια απόπειρα άσκησης ελέγχου μέσω της απάρνησης των αναγκών της νέας γυναίκας για φροντίδα, όπως συμβολίζεται μέσα από τη θρέψη, που αντανακλά την άρνησή της να δεχτεί τον πολιτισμικά καθορισμένο ρόλο της. Στη θεωρία της Orbach, οι γυναίκες που παρουσιάζουν διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αναπαρίστανται συγχρόνως ως θύματα και ως επαναστάτριες στην προσπάθειά τους να βρουν μια

ικανοποιητική θηλυκή ταυτότητα σε ένα αντιφατικό πολιτισμικό πλαίσιο (Herworth & Griffin, 1995). Και πάλι, η μορφή των συμπτωμάτων σχετίζεται με το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο, το οποίο σημασιοδοτεί θετικά τον αυτοέλεγχο και την αυτοσυγκράτηση και συνεπώς το ελεγχόμενο σώμα συμβολίζει τον έλεγχο του νου επάνω στο κορμί και έτσι συνδέεται με την αίσθηση ισχύος (Gordon, 2000). Η απεικόνιση του σώματος ως ανεξέλεγκτου και ατίθασου αφορά κυρίως το γυναικείο σώμα και αποτελεί μια κεντρική αναπαράσταση στον κυρίαρχο πατριαρχικό λόγο για τη θηλυκότητα, όπως θα συζητηθεί παρακάτω (Bordo, 1993. Ussher, 2005).

Μια άλλη διάσταση των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής, ως προσπάθειας επανάκτησης ελέγχου και δύναμης, εκφράζεται στην υπόθεση ότι η ανορεξία αποτελεί μια αντίδραση στην πορνογραφική απεικόνιση του γυναικείου σώματος και στην αντικειμενοποίηση των γυναικών. Αυτή η υπόθεση βασίζεται σε δεδομένα για την υπαρκτή σεξουαλική βία κατά των γυναικών αλλά και στην παρατήρηση ότι, και σε συμβολικό επίπεδο, ο πολιτισμός μας είναι γεμάτος από σεξουαλικοποιημένες και αντικειμενικοποιητικές απεικονίσεις των γυναικών. Ο τρόπος που απεικονίζονται οι γυναίκες τις καθιστά σεξουαλικά αντικείμενα της ανδρικής «ματιάς», συχνά αποκόβοντας μέρη του γυναικείου σώματος και χρησιμοποιώντας τα ως σεξουαλικά σύμβολα (Nicholson & Ussher, 1992). Έτσι, η ανορεκτική γυναίκα αντιστέκεται, με αυτοκαταστροφικό τρόπο, σε αυτή τη μορφή σεξουαλικής βίας μέσα από την απόκτηση ανδρόγυνου ανορεκτικού σώματος (Wolf, 1991).

β) Άγχη σχετικά με την επιτυχία

Μια δεύτερη υπόθεση τονίζει τη σύγκρουση ανάμεσα σε διαφορετικές πιέσεις που υφίστανται οι γυναίκες για επιτυχία στον επαγγελματικό και ακαδημαϊκό τομέα και συγχρόνως να είναι θηλυκές και ελκυστικές (Franks, 1986). Πολιτισμικές αναλύσεις προτείνουν ότι, από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα, οι νεαρές γυναίκες στη Δύση υφίστανται νέες πιέσεις, που περιλαμβάνουν την επιταγή για την επιτυχία, τον ανταγωνισμό και την ανεξαρτησία, αξίες οι οποίες βρίσκονται σε σύγκρουση με τις πιο παραδοσιακές αξίες για τις γυναίκες (Gordon, 2000). Με βάση αυτή τη διλημματική επιταγή, οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αποτελούν μια προσπάθεια των γυναικών να αποφύγουν το αρνητικό στίγμα που συνοδεύει τις επιτυχημένες γυναίκες, ως αδίστακτες, εγωίστριες, μοναχικές, σεξουαλικά ψυχρές ή ανήθικες, και να διασφαλίσουν την αποδοχή (Gilbert, 1993. Lawrence, 1984). Ειδικότερα η ανορεξία έχει ερμηνευθεί ως απόρροια της προσπάθειας των επιτυχημένων γυναικών να καταλάβουν όσο το δυνατόν λιγότερο χώρο, κυριολεκτικά και συμβολικά, και να συμμορφωθούν στη στερεοτυπική αναπαράσταση των γυναικών ως αδύναμων, ευάλωτων και εύθραυστων. Με αυτό τον τρόπο, μειώνουν την απειλή που αποτελούν για την κατανομή της δύναμης σε έναν ανδροκρατούμενο κόσμο (Chernin, 1981).

Επιπλέον, μια άλλη εκδοχή αυτής της υπόθεσης υποστηρίζει ότι οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής συμβολίζουν την αμφιθυμία των ίδιων γυναικών για τη θηλυκότητα, σε έναν κόσμο που θέτει εμπόδια στην ακαδημαϊκή, επαγγελματική και πολιτική επιτυχία των γυναικών (Perlick & Silverstein, 1994). Πολλές νεαρές γυναίκες που αναπτύσσουν ανορεξία αποκρητύτουν τη θηλυκότητά τους

και εκφράζουν την επιθυμία να είναι αγόρια. Μέσα από την απίσχνανση, η νεαρή γυναίκα ταυτίζεται με το ιδανικό της μη αισθησιακής «αγνής» νόησης, εικόνα που συχνότερα αποδίδεται στους άνδρες. Εκτός από την ψυχοδυναμική και την οικογενειακή δυναμική που μπορεί να επηρεάζει την κάθε γυναίκα, στον πολιτισμό μας αποδίδεται μεγαλύτερη κοινωνική αξία στα στερεοτυπικά «ανδρικά» χαρακτηριστικά της σκέψης, του ορθολογισμού και της νόησης, από ό,τι στα παραδοσιακά «θηλυκά» χαρακτηριστικά (Gordon, 2000). Στο ίδιο πνεύμα, και υιοθετώντας μια υπαρξιστική οπτική, η McLeod (1981) υποστηρίζει ότι η νευρογενής ανορεξία αποτελεί σύμπτωμα που εκφράζει μια κρίση ταυτότητας, με την έννοια ότι οι γυναίκες πρέπει να αναπτύξουν μια αυθεντική ταυτότητα σε μια κοινωνία στην οποία μόνο αρσενικές ταυτότητες έχουν δικαίωμα να υπάρχουν. Έτσι, η ανορεξία αποτελεί συγχρόνως έκφραση τόσο της καταπίεσης των γυναικών και της περιθωριοποίησης και υποτίμησης της θηλυκότητας όσο και της αντίστασης, καθώς η αστία αποκτά τη δική της αισθητική.

γ) Οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής ως αυτοκαθορισμός
Μια τελευταία υπόθεση που βασίζεται στη θηλυκή ταυτότητα επικεντρώνεται στην ανάγκη των γυναικών για αυτοκαθορισμό με χαρακτηριστικό παράδειγμα το έργο της Chernin (1981). Η Chernin (1981) προτείνει ότι οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αποτελούν τη συμβολική έκφραση ασυνείδητων συγκρούσεων γύρω από τη σχέση μητέρας-κόρης και ειδικότερα ότι εκφράζουν δυσκολίες στην εδραίωση μιας ταυτότητας με αυτονομία και αξία, λόγω δυσκολίας στη διαφοροποίηση της κόρης από τη μάνα. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, το σώμα αποτελεί ένα βασικό πε-

δίο για τη διαχείριση των συγκρούσεων γύρω από την ταυτότητα και τον αυτοκαθορισμό των νέων γυναικών (Schupak, Neuberger & Nemeroff, 1993. de Groot & Rodin, 1994). Μια άλλη διάσταση αυτής της υπόθεσης προτείνει τη σύνδεση ανάμεσα στην εκδήλωση διαταραχών στην πρόσληψη τροφής με την ενοχή που βιώνουν πολλές γυναίκες για τις ανάγκες και τις επιθυμίες τους για φροντίδα, σε ένα κοινωνικό πλαίσιο που προτάσσει οι γυναίκες να προσφέρουν αλλά να μη δέχονται φροντίδα. Υπό αυτό το πρίσμα, η ανορεξία συμβολίζει μια ακραία μορφή άρνησης της ανάγκης για φροντίδα, ακόμη και στο πιο θεμελιώδες επίπεδο της σωματικής επιβίωσης, ενώ η βουλιμία αποτελεί μια συμβολική αναπαράσταση της επιθυμίας για φροντίδα, μέσα από την υπερφαγία, και της απόρριψης της ανάγκης για φροντίδα, μέσα από την κάθαρση (Gilbert & Thompson, 1996).

Οι φεμινιστικές υποθέσεις στις οποίες αναφέρθηκα έως τώρα συνδέουν τις κοινωνικές συνθήκες και τις πιέσεις που υφίστανται οι γυναίκες στη Δύση με την ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη στο πλαίσιο της πυρηνικής οικογένειας και με την παραγωγή συμπτωμάτων που εκφράζουν μια διαταραγμένη σχέση με τον εαυτό και το σώμα. Πρόσφατες αναλύσεις έχουν αμφισβητήσει βασικά στοιχεία των προηγούμενων θεωριών και ειδικότερα την τάση να παθολογικοποιούνται οι πρακτικές πρόσληψης τροφής στην ανορεξία και στη βουλιμία ως κάτι ποιοτικά διαφορετικό από τις αντίστοιχες πρακτικές των «φυσιολογικών» γυναικών, καθώς και την τάση να διατυπώνουν εξατομικευμένες, ψυχολογικές ερμηνείες του φαινομένου. Αυτή η κριτική θεώρηση παρουσιάζεται στην επόμενη ενότητα.

Σύγχρονες φεμινιστικές μεταδομικές θεωρίες

Παρότι αρκετές φεμινιστικές ιδέες για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής έχουν ενσωματωθεί στις κυρίαρχες εξηγήσεις γι' αυτές, το μεγαλύτερο μέρος της ψυχολογικής βιβλιογραφίας συνεχίζει να διατηρεί έναν εξατομικευτικό λόγο, που παθολογικοποιεί συγκεκριμένες γυναίκες ή τις οικογένειές τους – και κυρίως τις μητέρες τους – ως «διαταραγμένες» (Herworth & Griffin, 1995). Πρόσφατα, έχουν διατυπωθεί αναλύσεις που αντλούν από το μεταδομισμό και τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό για να εξετάσουν τους τρόπους με τους οποίους οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής και η θεραπεία τους κατασκευάζονται μέσα από κυρίαρχα συστήματα λόγου και τις αντίστοιχες θεσμικές πρακτικές (Bordo, 1993. Herworth, 1999. Malson, 1998). Από αυτή την οπτική, η γλώσσα δεν θεωρείται ένα ουδέτερο μέσο περιγραφής της πραγματικότητας, αλλά ένα συμβολικό σύστημα με εξουσία, το οποίο κατασκευάζει αυτό που περιγράφει. Με βάση το έργο του Foucault (1980), υποστηρίζεται ότι η γνώση/εξουσία κατασκευάζει υποκειμενικότητες και δημιουργεί εαυτούς, οι οποίοι με τη σειρά τους αυτοπειθαρχούνται: «τα πρόσωπα καλούνται να αξιολογούν συνεχώς τους εαυτούς τους, να αστυνομεύουν τους εαυτούς και τα σώματά τους και να λειτουργούν επάνω στα σώματα και στις ψυχές τους ώστε να τα πειθαρχήσουν» (White, 1993, σελ. 51). Από αυτή την οπτική, η ψυχολογική και η φεμινιστική βιβλιογραφία θεωρούνται περιορισμένες στο ότι μελετούν κατηγορίες όπως είναι η ταυτότητα ή το φύλο ως ιδιότητες που κάποιος «έχει», παρά ως δυναμικές διεργασίες ταυτίσεων και συγκρούσεων που λαμβάνουν χώρα σε συγκεκριμένα συστήματα λόγου.

Σε αυτή την ενότητα θα αναφερθώ σε τρία βασικά ζητήματα που έχουν μελετηθεί από τη μεταδομική φεμινιστική οπτική σε σχέση με τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής: (α) στη σύνδεση των διαταραχών αυτών με τη θηλυκότητα, (β) στην κατασκευή της ανορεξίας και της βουλιμίας ως προσωπικής παθολογίας, και (γ) στην πολυπλοκότητα των νοημάτων που έχουν τα συμπτώματα και η ταυτότητα των γυναικών με δυσκολίες στη σχέση με το σώμα και το φαγητό.

Σε σχέση με το πρώτο ζήτημα, διάφορες θεωρητικοί έχουν εξετάσει τις παραδοχές που υπάρχουν για τον τρόπο με τον οποίο ορίζονται και περιγράφονται η ανορεξία και η βουλιμία από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα (Herworth & Griffin, 1990, 1995. Malson, 1999, 2000. Malson et al., 2004). Υποστηρίζουν ότι οι τρόποι με τους οποίους αναπαρίστανται σήμερα η ανορεξία και η βουλιμία τόσο σε δημόσιες συζητήσεις όσο και στην ιατρική και στη φεμινιστική βιβλιογραφία σχετίζονται με τον ιατρικό λόγο και με πατριαρχικές αναπαραστάσεις της θηλυκότητας. Θα αναφερθούμε στα επιχειρήματα που αναπτύσσονται σε σχέση με την ανορεξία, για την οποία υπάρχουν περισσότερες μελέτες, αν και παρόμοια επιχειρήματα προτείνονται και για την κονστρουξιονιστική κατανόηση της βουλιμίας.

Ειδικότερα, μελετώντας τα πρώτα ιατρικά κείμενα για την ανορεξία, οι Herworth και Griffin (1990, 1995) υποστηρίζουν ότι αυτή ορίστηκε εξ αρχής ως μια συνθήκη που αφορά αποκλειστικά τις γυναίκες και σχετίζεται εγγενώς με τη θηλυκότητα. Ο Lasègue (1874), για παράδειγμα, υποστήριξε ότι η ανορεξία είναι μια αποκλειστικά γυναικεία ασθένεια, συνέπεια της παράλογης φύσης των γυναικών, της συναισθηματικής τους αστάθειας και της διαστροφής

του χαρακτήρα τους, και συνδέεται με δυσκολίες στη συζυγική, σεξουαλική και συναισθηματική τους ζωή. Παρόμοιες θέσεις υποστήριξε και ο Gull (1873), ο οποίος αναφέρθηκε στην τυπικά θηλυκή παράλογη ιδιοσυστασία, που εν δυνάμει εξελίσσεται στην υστερική ανορεξία. Στον πατριαρχικό λόγο, ως τυπικά «θηλυκά» χαρακτηριστικά θεωρούνται η δημιουργικότητα, η συναισθηματικότητα, η παρέκκλιση και ο παραλογισμός, σε αντιπαράθεση με τις ποιότητες του ορθολογισμού, της επιστημονικότητας και της λογικής που συνδέονται με την αρρενωπότητα (Showalter, 1987. Turner, 1987). Επιπλέον, ο λόγος γύρω από τη θηλυκότητα επικεντρώνεται στο γυναικείο σώμα ως θεμελιώδες συστατικό της, και οι γυναίκες αναπαρίστανται σε συνάρτηση με το κορμί τους· για παράδειγμα, θεωρείται ότι βρίσκονται πιο κοντά στη φύση, ότι καθορίζονται πιο στενά από τη βιολογία τους και ότι το σώμα τους είναι ιδιαίτερα απείθαρχο και ατίθασο (Bordo, 1993. Nicholson & Ussher, 1992). Από την άλλη πλευρά, το γυναικείο σώμα θεωρείται και πηγή παθολογίας, όπως διαφαίνεται από τα διάφορα ταμπού που σχετίζονται με τις λειτουργίες του (Ussher, 2005). Έτσι, η θηλυκότητα τοποθετείται *μέσα* στο σώμα και, συγχρόνως, το γυναικείο σεξουαλικό και γόνιμο σώμα αναπαρίσταται ως εστία κινδύνου (Russell, 1995). Με βάση τα παραπάνω υποστηρίζεται ότι το γυναικείο σώμα λειτουργεί ως το πεδίο επάνω στο οποίο διαδραματίζονται διαπραγματεύσεις για τη θέση των γυναικών, την ταυτότητά τους και την εξουσία (Ussher, 1989).

Μελετώντας και τη σύγχρονη βιβλιογραφία για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής οι Herworth και Griffin (1990, 1995) καταλήγουν ότι η ανορεξία είναι μια θεμελιωδώς έμφυλη κατηγορία. Η ισχύς αυτής της σύνδεσης

σημαίνει ότι η εξήγηση της ανορεξίας, όταν παρουσιάζεται σε άνδρες, γίνεται προβληματική. Έχει βρεθεί ότι ειδικοί ψυχικής υγείας (Herworth & Griffin, 1995) και το ευρύ κοινό (Beneviste, Lecouteur, & Herworth, 1999) συντηρούν τη σύνδεση μεταξύ της ανορεξίας και της θηλυκότητας, ακόμη και όταν μιλούν για ανορεκτικούς άνδρες. Η ανορεξία στους άνδρες εξηγείται είτε ως κάποια «ανωμαλία», δηλαδή οι άνδρες αυτοί αποτελούν εξαίρεση, είναι διαφορετικοί, λιγότερο διανοητικοί, πιο θηλυπρεπείς ή πιο θηλυκοί, είτε ως έκφραση μιας υποκείμενης παθολογίας, η οποία «απλώς» εκφράζεται με ανορεκτικά συμπτώματα αλλά δεν συνδέεται με διαταραχή στη σχέση με το σώμα και την ταυτότητα.

Στο ίδιο πνεύμα, η Malson (1991, 2000) θεωρεί την ανορεξία στοιχείο της πατριαρχικής κατασκευής της θηλυκότητας και της γυναικείας σεξουαλικότητας. Με βάση αυτό το επιχείρημα, αμφισβητεί το κύρος της ανορεξίας ως μιας εξατομικευμένης ψυχιατρικής «οντότητας». Ειδικότερα, η Malson (2000) μελετά πώς το κοινωνικό φύλο και οι ιδεολογίες γύρω από αυτό εμπλέκονται στην κατασκευή της ανορεξίας αλλά και στην εμπειρία και στην υποκειμενικότητα των ανορεκτικών γυναικών. Αμφισβητεί τη χρησιμότητα της παθολογικοποίησης των πρακτικών ελέγχου του σώματος, καθώς αυτές είναι τόσο διαδεδομένες στις γυναίκες, και περιγράφει δύο αντιφατικές διεργασίες μέσα από τις οποίες συντηρείται η εγκυρότητα της ανορεξίας ως διαγνωστικής οντότητας. Ειδικότερα, προτείνει ότι, παρά την καλά εδραιωμένη σύνδεση της δίαιτας με την ανορεξία και τη βουλιμία, η ενασχόληση και η δυσαρέσκεια με το σώμα των γυναικών συχνά παρουσιάζονται ως κάτι φυσικό και αναπόφευκτο: «κανένας δεν ανησυχεί ιδιαίτερα για

τις στατιστικές που δείχνουν ότι το 80% των γυναικών σε χώρες όπως οι ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία κάνουν δίαιτα κάθε δεδομένη στιγμή. Η αγωνία και η δυσφορία πίσω από αυτούς τους αριθμούς αποκρύπτονται πίσω από μια στάση που τους δέχεται ως τη νόρμα και δεν θεωρεί ότι υπάρχει λόγος για ερωτήσεις. Στις γυναίκες αρέσει να κάνουν δίαιτα. Οι γυναίκες θεωρούν δεδομένο ότι θα κάνουν δίαιτα. Οι γυναίκες είναι συννηθισμένες να κάνουν δίαιτα. Οι γυναίκες έχουν μια τάση να παχαίνουν. Οι γυναίκες είναι τόσο φιλάρεσκες. Οι γυναίκες είναι πάντοτε τόσο απορροφημένες στον εαυτό τους» (Orbach, 1993, σελ. xxiii). Με αυτό τον τρόπο ο ψυχικός πόνος και η δυσαρέσκεια με το σώμα και τον εαυτό, όπως και οι διάφορες πρακτικές ελέγχου του σώματος, φυσιολογικοποιούνται και γίνονται δεδομένες, αυτονόητες, αναπόφευκτες, άνευ σημασίας και εντέλει αόρατες (Wolf, 1994). Παράλληλα, όμως, οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής γίνονται όλο και πιο συχνά θέμα σε δημόσιες συζητήσεις αλλά και στην ψυχολογία, όπου αναπαρίστανται ως κάτι μη φυσιολογικό, πέρα από τα όρια της «κανονικής» θηλυκότητας, και επιπλέον ως κάτι ατομικό, μια προσωπική παθολογία. Στη θέση αυτής της εξατομικευμένης, αποπλαισιωμένης και παθολογικοποιητικής κατανόησης, η Malson (1999, 2000) προτείνει ότι οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αποτελούν ένα σύνολο από εμπειρίες και βλαβερές πρακτικές ελέγχου του σώματος, οι οποίες παράγονται από τις ίδιες υλικές και ιδεολογικές πρακτικές που παράγουν και ρυθμίζουν τη φυσιολογική θηλυκή υποκειμενικότητα. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής δεν «υπάρχουν», με την έννοια ότι δεν αποτελούν σημαντικό ζήτημα στη ζωή πολ-

λών γυναικών, αλλά ότι το να μελετώνται ως ατομική παθολογία περιορίζει την κατανόσή τους (Littlewood, 1991).

Τέλος, το τρίτο ζήτημα που έχει εισαχθεί πρόσφατα στη φεμινιστική βιβλιογραφία αφορά την πολλαπλότητα και την πολυπλοκότητα των νοημάτων που μπορεί να έχουν τα συμπτώματα και ο έλεγχος του σώματος. Η θεώρηση αυτή βασίζεται στο μεταδομισμό, που τονίζει την πολλαπλότητα, τη ρευστότητα και την αντιφατικότητα του εαυτού. Η Bordo (1993), για παράδειγμα, προτείνει ότι υπάρχουν πολλαπλές πιθανές αναγνώσεις της σημασίας του απισχνασμένου σώματος: παραδείγματος χάριν, η αντίδραση στα γυναικεία χαρακτηριστικά (γοφοί, στήθος, κοιλιά) μπορεί να αναπαριστά μια αντίδραση στη μητρική θηλυκότητα και στη σχετική έλλειψη δύναμης της μητέρας στην πατριαρχική κοινωνία. Έτσι, η αποταύτιση από το μητρικό σώμα μπορεί να συμβολίζει την αυτονόμηση και την απελευθέρωση από την αναπαραγωγική μοίρα και από μια θηλυκότητα που βιώνεται ως περιοριστική και αποπνικτική (Bordo, 1993). Μια τέτοια οπτική προσεγγίζει τη «γυναίκα» όχι ως μια ενοποιημένη φυσική κατηγορία, αλλά ως μια «πολλαπλή αφήγηση» η οποία «γράφεται, ρυθμίζεται και βιώνεται σε συνδυασμό με άλλες κατηγορίες (που κατασκευάζονται στο λόγο), όπως είναι ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η εθνικότητα, η αναπηρία και η κοινωνικοοικονομική κατάσταση» (Malson, 2000, σελ. 369). Με άλλα λόγια, το φύλο προσεγγίζεται ως μια ετερογενής, κερματισμένη, πολλαπλή και ιστορικά τοποθετημένη συλλογικότητα θέσεων υποκειμένου, και όχι ως μια ενοποιημένη κατηγορία. Είναι, λοιπόν, σημαντικό να μελετηθούν τα πολλαπλά και αντιφατικά νοήματα των συμπτωμάτων, που μπορεί να περιλαμβάνουν την απόρριψη της πατριαρχικά προσδιορισμένης θηλυκότητας, την αντί-

σταση σε αυτήν ή την αμφιθυμία σε σχέση με αυτήν (Bordo, 1993). Κάτι τέτοιο είναι εφικτό κυρίως μέσα από μια κριτική, αποδομητική ματιά και μέσα από ποιοτικές έρευνες, που μπορούν, πρώτον, να διερευνήσουν τους πολλαπλούς και συχνά αντικρουόμενους τρόπους με τους οποίους συνίστανται οι κλινικές διαγνώσεις και βιώνονται από τα άτομα με τη διάγνωση, δεύτερον, να αναδείξουν τις σχέσεις εξουσίας και τις κανονιστικές πολιτισμικές αξίες που εμπλέκονται σε αυτές τις κατασκευές στο λόγο, και, τρίτον, να αναδείξουν τα νοήματα, τις αξίες και την πολιτική που αναπαράγονται μέσα από τις πρακτικές της θεραπείας (Malson et al., 2004).

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, τις τελευταίες δεκαετίες, με την αύξηση του ενδιαφέροντος για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής, έχουν διατυπωθεί μια σειρά από ψυχολογικές υποθέσεις γι' αυτές, που αντλούν από την οπτική του φύλου. Σήμερα, γνωρίζουμε ότι οι δυσκολίες των νέων γυναικών με το φαγητό και το σώμα τους είναι ιδιαίτερα διαδεδομένες, αν και ένα σχετικά μικρό ποσοστό παρουσιάζει ανορεξία και βουλιμία. Το κοινωνικό πλαίσιο παίζει κομβικό ρόλο στην ανάπτυξη των δυσκολιών αυτών, αλλά φαίνεται ότι και η πορεία της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης των κοριτσιών μέσα στην πυρηνική οικογένεια και στο πλαίσιο αντιφατικών κοινωνικών προσδοκιών κάνει πολλές νέες γυναίκες ευάλωτες στις πολιτισμικές πιέσεις για την ομορφιά και την αποδοχή. Στη σχετική βιβλιογραφία έχουν προταθεί διάφορες πιθανές ενδοψυχικές συγκρούσεις που μπορεί να εκφράζονται μέσα από τα συμπτώματα, όπως είναι η σεξουαλικότητα, ο έλεγχος, η δύναμη, η επιτυχία, ο αυτοκαθορισμός και η διαφοροποίηση, συγκρούσεις οι οποίες παίρνουν τη συγκεκριμένη μορφή

ενασχόλησης με το σχήμα και το βάρος του σώματος, σε συνάρτηση με την «κουλτούρα του λεπτού σώματος».

Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια έχει διευρυνθεί η φεμινιστική βιβλιογραφία για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής, αντλώντας από το μεταδομισμό, και πρόσφατες αναλύσεις του φαινομένου εστιάζονται στα συστήματα λόγου που συνδέονται με τη θηλυκότητα και τα οποία εμπλέκονται σημαντικά στην κατασκευή της ανορεξίας και της βουλιμίας, αλλά και στην υποκειμενικότητα των γυναικών με τέτοιες δυσκολίες. Η αλλαγή στην έμφαση, που προτείνεται, από την προσωπική παθολογία στα συστήματα λόγου που συνδέονται με τη θηλυκότητα, το σώμα και το φαγητό μπορεί να εμπλουτίσει την κατανόησή μας, να ωθήσει προς την επαναξιολόγηση των διαφόρων άρρητων παραδοχών που κατευθύνουν την ψυχολογική θεωρία και την κλινική πρακτική και να προσανατολίσει προς πολλαπλά, συμπληρωματικά υποσυστήματα εξηγήσεων, κάτι που είναι απαραίτητο για την κατανόηση ενός τόσο πολύπλοκου ψυχοκοινωνικού φαινομένου. Το κοινωνικό φύλο έχει αδιαμφισβήτητα κομβική σημασία στην κατανόηση των δυσκολιών με το σώμα και το φαγητό, όπως, όμως, τονίζουν οι μεταδομικές αναλύσεις, το φύλο δεν είναι μια σταθερά αλλά μια κοινωνική κατηγορία υπό διαπραγμάτευση και εξέλιξη. Επιπλέον, το κοινωνικό φύλο αλληλεπιδρά και με άλλους παράγοντες, όπως είναι η κοινωνική τάξη, η εθνικότητα, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η ηλικία, η οικογενειακή ιστορία, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, η εκπαιδευτική και επαγγελματική ιστορία, ενώ, μέσα από αυτές τις αλληλεπιδράσεις, η σχέση με το σώμα και τον εαυτό για κάποιες γυναίκες, αλλά και άνδρες, αποκτά έντονες συγκρούσεις και πόνο (Herworth & Griffin, 1995).

Αυτή η μετατόπιση στην οπτική όσον αφορά το φύλο έχει συνέπειες και για την αντιμετώπιση των δυσκολιών με το φαγητό και το σώμα. Κατ' αρχάς, με βάση την παρατήρηση ότι ο έλεγχος του σώματος αποτελεί χαρακτηριστικό της πλειονότητας των γυναικών στη Δύση σήμερα, καθώς και ότι αυτός ο έλεγχος παίρνει διάφορες μορφές εκτός από τη δίαιτα (π.χ. η πλαστική χειρουργική), η αντιμετώπιση τέτοιων δυσκολιών χρειάζεται να είναι ευρύτερη από την ατομική ή την οικογενειακή ψυχοθεραπεία. Κάποιες συγγραφείς προτείνουν, σε συνδυασμό με την ψυχοθεραπεία, και άλλες ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις πρόληψης που θα αντιπαρατίθενται στην «κουλτούρα του λεπτού σώματος» και θα στοχεύουν σε ευρύτερες αλλαγές, όσον αφορά τις αναπαραστάσεις της θηλυκότητας, τη λειτουργία της πυρηνικής οικογένειας, την εκπαίδευση και την πρόσβαση στην εξουσία (π.χ. Herworth, 1999. Sesan & Katzman, 1998). Αυτή η οπτική, που αμφισβητεί τη χρησιμότητα της κατασκευής της ανορεξίας και της βουλιμίας με όρους προσωπικής παθολογίας, έχει συνέπειες και στην ψυχοθεραπευτική αντιμετώπιση των δυσκολιών αυτών. Για παράδειγμα, υπάρχουν ενδείξεις ότι στην ψυχοθεραπεία είναι σημαντικό να αμφισβητείται η μονόπλευρη εστίαση στην παθολογία, καθώς αυτό συχνά δεν είναι αποδεκτό από τις ίδιες τις γυναίκες και περιορίζει τις δυνατότητες για αλλαγή (Malson et al., 2004), ενώ η πολύ στενή έμφαση στη λήψη τροφής και βάρους μπορεί να έχει ως συνέπεια την επανάληψη και την εδραίωση, παρά την αμφισβήτηση των ανορεκτικών και βουλιμικών πρακτικών (Gremillon, 2002). Παρόμοια επιχειρήματα έχουν διατυπωθεί από τη σκοπιά της αφηγηματικής θεραπείας για την ανορεξία και τη βουλιμία, η οποία αμφισβητεί την ταύτιση των συμπτωμάτων

με το πρόσωπο και προτείνει τον επαναπροσδιορισμό των συμπτωμάτων ως «παράσιτων στο λόγο», παρά ως θεμελιωδών στοιχείων της ταυτότητας (Ali, 2002. Gremillon, 2004. Lock et al., 2005. Surgenor, Plumbridge, & Horn, 2003).

Συνοψίζοντας, τις τελευταίες δεκαετίες έχει διατυπωθεί μια σειρά από θεωρίες για την κατανόηση των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής, θεωρίες που έχουν ως επίκεντρο το κοινωνικό φύλο και οι οποίες υποστηρίζουν ότι η δυτική πατριαρχική κοινωνία δημιουργεί τις συνθήκες ώστε η σχέση των γυναικών με το σώμα, τη θρέψη και το φαγητό να γίνει εν δυνάμει προβληματική. Οι αναλύσεις αυτές τονίζουν την τεράστια σημασία των κοινωνικών διεργασιών στην ανάπτυξη των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής αλλά λαμβάνουν υπόψη και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής πορείας και της ζωής των νέων γυναικών. Όσον αφορά την αντιμετώπιση των δυσκολιών με το σώμα και το φαγητό, ένα σημαντικό ζητούμενο που προκύπτει από τη βιβλιογραφία αυτή αφορά την αναγκαιότητα για μια «διπλή οπτική», δηλαδή την αναγκαιότητα να αντιμετωπίζονται οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής ως ένα φαινόμενο που αναδεικνύει και εκφράζει τη σύνδεση και τις συγκρούσεις ανάμεσα στο ψυχικό και στο κοινωνικοπολιτισμικό επίπεδο (Seu & Heenan, 1998. Ushher, 2005). Αυτό συνεπάγεται ότι χρειάζεται να αναζητάμε τρόπους παρέμβασης οι οποίοι αναγνωρίζουν το ρόλο που παίζει το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο, χωρίς να παραβλέπουν τον ψυχικό πόνο και την προσωπική ιστορία των γυναικών που αντιμετωπίζουν σημαντικές δυσκολίες με το φαγητό, το σώμα, την επιθυμία και τον εαυτό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ali, A. (2002). The convergence of Foucault and feminist psychiatry: exploring emancipatory knowledge-building. *Journal of Gender Studies, 11*, 233-242.
- American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorder (4th edition)*. Washington DC: APA.
- Austin, S. B. (1999). Fat, loathing and public health: The complicity of science in a culture of disordered eating. *Culture, Medicine and Psychiatry, 23*, 245-268.
- Austin, S. B. (2001). Population-based prevention of eating disorders: An application of the Rose prevention model. *Preventive Medicine, 32*, 268-283.
- Bartky, S. (1990). *Femininity and domination: Studies in the phenomenology of oppression*. London: Routledge.
- Beneviste, J., Lecouteur, A., & Hepworth, J. (1999). Lay theories of anorexia nervosa. *Journal of Health Psychology, 4*, 59-69.
- Berg, F. (1999). Health risks associated with weight loss and obesity treatment programs. *Journal of Social Issues, 55*, 277-297.
- Bergh, C., Brodin, U., Lindberg, G., & Sodersen, P. (2002). Randomized controlled trial of a treatment for anorexia and bulimia nervosa. *PNAS, 99*, 9486-9491
- Bordo, S. (1993). *Unbearable weight: feminism, western culture and the body*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Brooks, A., LeCouteur, A., & Hepworth, J. (1998). Accounts of experiences of bulimia: A discourse analytic study. *International Journal of Eating Disorders, 24*, 193-205.
- Bruch, H. (1978). *The golden cage: The enigma of anorexia nervosa*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Brumberg, J. J. (1988). *Fasting girls: the emergence of "anorexia nervosa" as a modern disease*. London: Harvard University Press.
- Burns, M. & Gavey, N. (2004). "Healthy weight" at what cost?

- “Bulimia” and a discourse of weight control. *Journal of Health Psychology, 9*, 549-565.
- Chernin, K. (1981). *The obsession: Reflections on the tyranny of slenderness*. New York: Harper & Row.
- Chernin, K. (1985). *The hungry self: daughters and mothers, eating and identity*. New York: Times Books.
- Chodorow, N. (1978). *The reproduction of mothering*. London: University of California Press.
- Chodorow, N. (1989). *Feminism and psychoanalytic theory*. London: Yale University Press.
- Dare, C. & Crowther, C. (1998). Living dangerously: psychoanalytic psychotherapy of anorexia nervosa. In G. Szmulker & J. Treasure (Eds), *Handbook of eating disorders: theory, treatment, and research*. New York: Wiley.
- de Groot, J. M., & Rodin, G. (1994). Eating disorders, female psychology, and the self. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis, 22*, 299-317.
- Dolan, B., Lacey, J. & Evans, C. (1990). Eating behaviour and attitudes to weight and shape in British women from three ethnic groups. *British Journal of Psychiatry, 157*, 523-528.
- Ernsberger, P. & Koletsky, R. J. (1999). Biomedical rationale for a wellness approach to obesity: An alternative to a focus on weight loss. *Journal of Social Issues, 55*, 221-260.
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge: Selected interviews and other writings 1972-1977*. New York: Pantheon Books.
- Franks, V. (1986). Sex stereotyping and diagnosis of psychopathology. *Women and Therapy, 5*, 219-232.
- Gilbert, S. C. (1993). Fear of success in anorexic young women. *Journal of Adolescent Health, 14*, 380-383.
- Gilbert, S. & Thompson, J. K. (1996). Feminist explanations of the development of eating disorders: Common themes, research findings, and methodological issues. *Clinical Psychology: Science and Practice, 3*, 183-202.

- Gleaves, D. H., Brown, J. D., & Warren, C. S. (2004). The continuity/ discontinuity models of eating disorders: A review of the literature and implications for assessment, treatment, and prevention. *Behavior Modification, 28*, 739-762.
- Gordon, R. A. (2000). *Eating disorders: Anatomy of a social epidemic* (2nd ed.). Oxford: Blackwell Publishing.
- Gremillon, H. (2002). In fitness and in health: Crafting bodies in anorexia nervosa. *Signs, 27*, 381-596.
- Gremillon, H. (2004). Unpacking essentialisms in therapy: Lessons for feminist approaches from narrative work. *Journal of Constructivist Psychology, 17*, 173-200.
- Grogan, S. (2000). Body image. In J. M. Ussher (Ed), *Women's health: Contemporary international perspectives* (pp. 356-362). Leicester: BPS.
- Grogan, S. & Wainwright, N. (1996). Growing up in the culture of slenderness: girls' experiences of body dissatisfaction. *Women's Studies International Forum, 19*, 665-673.
- Grunewald, K. K. (1985). Weight control in young college women: who are the dieters? *Journal of the American Dietetics Association, 85*, 1445-1450.
- Heilbrun, A. B. & Friedberg, L. (1990). Distorted body image in normal college women: possible implications for the development of anorexia nervosa. *Journal of Clinical Psychology, 46*, 398-401.
- Hepworth, J. & Griffin, C. (1990). The "discovery" of anorexia nervosa: discourses of the late 19th century. *Text, 10*, 321-338.
- Hepworth, J. & Griffin, C. (1995). Conflicting opinions? 'Anorexia nervosa', medicine and feminism. In S. Wilkinson & C. Kitzinger (Eds), *Feminism and discourse: Psychological perspectives* (pp. 68-85). London: Sage.
- Hepworth, J. (1999). *The social construction of anorexia nervosa*. London: Sage.

- Horm, J. & Anderson, K. (1993). Who in America is trying to lose weight? *Annals of Internal Medicine*, 119, 672-676.
- Hsu, L. K. G. (1997). Can dieting cause an eating disorder? *Psychological Medicine*, 27, 509-513.
- Hughes, J. (1991). *An outline of modern psychiatry* (3d ed.). Chichester: Wiley.
- Huon, G. & Brown, B. (1983). Psychological correlates of weight control amongst anorexia nervosa patients and normal girls. *British Journal of Medical Psychology*, 57, 61-67.
- Kearney-Cooke, A. & Striegel-Moore, R. H. (1994). Treatment of childhood sexual abuse in anorexia and bulimia nervosa: A feminist psychodynamic approach. *International Journal of Eating Disorders*, 15, 305-319.
- Lawrence, M. (1979). Anorexia nervosa: the control paradox. *Women's Studies International Quarterly*, 2, 93-101.
- Lawrence, M. (1984). Education and identity: Thoughts on the social origins of anorexia. *Women's Studies International Forum*, 7, 201-209.
- Littlewood, R. (1991). Against pathology. *British Journal of Psychiatry*, 159, 696-702.
- Lock, A., Epston, D., Maisel, R. de Faria, N. (2005). Resisting anorexia/bulimia: Foucauldian perspectives in narrative therapy. *British Journal of Guidance and Counselling*, 33, 315-332.
- McFarlane, T., Polivy, J., & McCabe, R. (1999). Help, not harm: Psychological foundation for a nondieting approach toward health. *Journal of Social Issues*, 55, 261-276.
- McLeod, S. (1981). *The art of starvation*. London: Virago.
- Malson, H. (1991). Hidden a-genders: the place of multiplicity and gender in theorizations of anorexia nervosa. *BPS Psychology of Women Section Newsletter*, Winter, 31-42.
- Malson, H. (1998). *The thin woman: Feminism, post-structuralism and the social psychology of anorexia nervosa*. London: Routledge.

- Malson, H. (1999), Women under erasure: Anorexic bodies in postmodern context. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 9, 137-153.
- Malson, H. & Swann, C. (1999). Prepared for consumption: (Dis)orders of eating and embodiment. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 9, 397-405.
- Malson, H. (2000). Anorexia nervosa. In J. M. Ussher (Eds), *Women's health: Contemporary international perspectives* (pp. 363-372). Leicester: BPS Books.
- Malson, H., Finn, D. M., Treasure, J., Clarke, S., & Anderson, G. (2004). Constructing 'The eating disordered patient': A discourse analysis of accounts of treatment experiences. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 14, 473-489.
- Nasser, M. (2000). Gender, culture and eating disorders. In J. M. Ussher (Eds), *Women's health: Contemporary international perspectives* (pp. 379-386). Leicester: BPS Books.
- Nicholson, P. & Ussher, J. (1992) (Eds). *The psychology of women's health and health care*. London: McMillan Press.
- Ogden, J. (1992). *Fat chance: the myth of dieting explained*. London: Routledge.
- Orbach, S. (1978). *Fat is a feminist issue*. London: Hamlyn.
- Orbach, S. (1993). *Hunger strike*. London: Penguin.
- Perlick, D. & Silverstein, B. (1994). Faces of female discontent: Depression, disordered eating, and changing social roles. In P. Fallon, M. A. Katzman, & S. C. Wooley (Eds), *Feminist perspectives on eating disorders* (pp. 77-93). London: Guilford Press.
- Polivy, J. & Herman, C. P. (1985). Diagnosis and treatment of normal eating. Special Issue: eating disorders. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55, 635-644.
- Rhea, D. J. (1999). Eating disorder behaviors of ethnically diverse urban female adolescent athletes and non-athletes. *Journal of Adolescence*, 22, 379-388.

- Richards, P. S., Baldwin, B. M., Frost, H. A., Clark-Sly, J. B., Berrett, M. E., & Hardman, R. K. (2000). What works for treating eating disorders? Conclusions of 28 outcome reviews. *Eating Disorders*, 8, 189-206.
- Rosen, J. (1990). Body image disturbances in eating disorders. In T. Cash and T. Pruzinsky (Eds), *Body images: Development, deviance and change* (pp. 190-214). New York: Guilford Press.
- Rothblum, E. D. (1994). 'I'll die for the revolution but don't ask me not to diet': feminism and the continuing stigmatisation of obesity. In P. Fallon, M. A. Katzman, & S. C. Wooley (Eds), *Feminist perspectives on eating disorders* (pp. 53-76). London: Guilford Press.
- Russell, G. F. M. (1979). Bulimia nervosa: an ominous variant of anorexia nervosa. *Psychological Medicine*, 9, 429-448.
- Russell, D. (1995). *Women, madness and medicine*. Cambridge: Polity Press.
- Schupak-Neuberg, E. & Nemeroff, C. J. (1993). Disturbances in identity and self-regulation in bulimia nervosa: Implications for a metaphorical perspective of "body as self". *International Journal of Eating Disorders*, 13, 335-347.
- Sesan, R. & Katzman, M. (1998). Empowerment and the eating-disordered client. In I. B. Seu, & C. Heenan (Eds), *Feminism and psychotherapy: Reflections on contemporary theories and practices* (pp. 78-95). London: Sage.
- Seu, I. B., & Heenan, C. (1998) (Eds), *Feminism and psychotherapy: Reflections on contemporary theories and practices*. London: Sage.
- Showalter, E. (1987). *The female malady: women, madness and English culture, 1830-1980*. London: Virago.
- Szmulker, G. & Treasure, J. (1998) (Eds). *Handbook of eating disorders: theory, treatment, and research*. New York: Wiley.
- Surgenor, L. J., Plumbridge, E. W., & Horn, J. (2003). "Knowing

- one's self" anorexic: Implications for therapeutic practice. *International Journal of Eating Disorders*, 33, 22-32.
- Tait, G. (1993). 'Anorexia nervosa': asceticism, differentiation, government. *Australia and New Zealand Journal of Sociology*, 29, 194-208.
- Tiggerman, M. & Pennington, B. (1990). The development of gender differences in body-size dissatisfaction. *Australian Psychologist*, 25, 306-313.
- Touyz, S. W., & Beaumont, P. (2001). Anorexia nervosa: A new approach to management. *Modern Medicine*, 42, 95-99, 103-104, 107-110.
- Turner, B. S. (1999). *Medical power and social knowledge*. (2nd edition). London: Sage.
- Unsworth, T. & Shattock, R. (1993). Cosmo survey results: Your love and hate relationship with food. *Cosmopolitan*, (March), 90-95
- Ussher, J. (1989). *The psychology of the female body*. London: Routledge.
- Ussher, J. M. (2005). *Managing the monstrous feminine: Regulating the reproductive body*. London: Routledge.
- Wardle, J. & Marsland, L. (1990). Adolescent concerns about weight loss and eating: a social-developmental perspective. *Journal of Psychosomatic Research*, 34, 377-391.
- Wardle, J., Bindra, R., Fairclough, B., & Westcombe, A. (1993). Culture and body image: Body perception and weight concern in young Asian and Caucasian British women. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 3, 173-181.
- White, M. (1993). Deconstruction and therapy. In S. Gilligan & R. Price (Eds), *Therapeutic conversations*. New York: Norton.
- Wolf, N. (1990). *The beauty myth*. London: Chatto & Windus.
- Wolf, N. (1994). Hunger. In P. Fallon, M. A. Katzman, & S. C. Wooley (Eds), *Feminist perspectives on eating disorders*. London: Guilford Press.
- World Health Organisation (1992). *ICD-10*. Geneva: WHO.

Συμβουλευτική εφήβων κοριτσιών εξαρτημένων από ουσίες

Μαρία Παπαθανασίου

Η χρήση αλκοόλ και ψυχότροπων ουσιών είναι αρκετά διαδεδομένη ανάμεσα στα νεαρά κορίτσια (Wallace, et al. 2003), και όπως γνωρίζουμε από τις γυναίκες που έχουν απευθυνθεί σε κέντρα απεξάρτησης ξεκινά και αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια της εφηβείας (Reynaud et al., 2005. Wallace et al. 2003). Επιπλέον, η συστηματική χρήση και η εξάρτηση από τις ουσίες στην αρχή της εφηβείας συσχετίζονται με αρνητικές συνέπειες, όπως σοβαρά προβλήματα υγείας στα ύστερα χρόνια της και στην αρχή της ενηλικίωσης, καθώς και με κοινωνικά προβλήματα (Aaron et al., 1999. Kung, & Farrell, 2000).

Η συστηματική μελέτη και η επισκόπηση της βιβλιογραφίας για τη χρήση αλκοόλ και ψυχότροπων ουσιών από τις γυναίκες δείχνουν ότι οι τελευταίες έχουν διαφορετικά βιώματα από τους άνδρες και αντιμετωπίζουν ιδιαί-

τερα προβλήματα και δυσκολίες (Abbott, 1995. O'Connor, Esherick, Vieten, 2002). Ορισμένες από τις διαφορές και τις ιδιαιτερότητες που αντιμετωπίζουν εστιάζονται σε μια σειρά παραμέτρων, όπως είναι ο επιπολασμός, τα είδη ουσιών που καταναλώνονται, το μοτίβο της χρήσης και εξάρτησης, οι ευκαιρίες έναρξης, η βιολογία, οι ψυχικές διαταραχές και τα προβλήματα υγείας, αλλά και στη θεραπεία και στην προσβασιμότητα των υπηρεσιών, στην κακοποίηση και στο στιγματισμό.

Υψηλότερα ποσοστά χρήσης ουσιών καταγράφονται στους άνδρες παρά στις γυναίκες (10% έναντι 6,5%, SAMSHA, 2004), φαινόμενο που είναι γνωστό ως «χάσμα ανάμεσα στα φύλα» (gender gap). Ωστόσο, όπως φαίνεται από επιδημιολογικά δεδομένα δυτικών χωρών, το χάσμα αυτό φαίνεται ότι τα τελευταία χρόνια εξαλείφεται ανάμεσα στους εφήβους. Η Εθνική Έκθεση των ΗΠΑ για τη χρήση ναρκωτικών και για την Υγεία (SAMSHA, 2004) έδειξε ότι ο επιπολασμός της χρήσης παράνομων ψυχότροπων ουσιών ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια, ηλικίας 12 έως 17 ετών, είναι παρόμοιος (11,4% έναντι 11,1%). Επιπλέον, αναφέρει ότι τα ποσοστά της χρήσης ψυχοφαρμάκων για μη ιατρική χρήση είναι πιο υψηλά στα κορίτσια από ό,τι στα αγόρια (4,2% στα κορίτσια έναντι 3,7% των αγοριών), αν και η διαφορά δεν είναι στατιστικά σημαντική (SAMSHA, 2004). Τέλος, αναφέρει τη χρήση μαριχουάνας ή κάνναβης ως της πιο διαδεδομένης ουσίας ανάμεσα στα αγόρια παρά στα κορίτσια (8,6% έναντι 7,2%). Σχετικά με το πλαίσιο της χρήσης, καταγράφονται μικρές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα, αν και βρέθηκε ότι τα κορίτσια κάνουν χρήση των ψυχότροπων ουσιών σε πάρτι πιο συχνά από ό,τι τα αγόρια (Hussong, 1999). Παρόμοια

τάση, δηλαδή μείωση του χάσματος ανάμεσα στα δύο φύλα καταγράφει και η Ετήσια Ευρωπαϊκή Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κέντρου Παρακολούθησης Ναρκωτικών και Τοξικομανίας (ΕΚΠΝΤ) του 2005, στην οποία δηλώνεται ότι οι δείκτες χρήσης ουσιών είναι παρόμοιοι στους μαθητές και στις μαθήτριες παρά στους ενήλικους (ΕΚΠΝΤ, 2005).

Γενικά, η μείωση του χάσματος ανάμεσα στους μαθητές και στις μαθήτριες υποδηλώνει μια τάση αύξησης της χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών από τα κορίτσια στις χώρες όπου αυτή καταγράφεται. Ωστόσο, αυτή η τάση δεν είναι καθολική, καθώς έχουν καταγραφεί χώρες όπως η Μεγάλη Βρετανία και η Ελλάδα, στις οποίες το χάσμα παραμένει ή μεγαλώνει υποδηλώνοντας έτσι τη μη αύξηση ή και τη μείωση της χρήσης στα κορίτσια σε σχέση με τα αγόρια. Στη Μεγάλη Βρετανία, και συγκεκριμένα μετά τη διεξαγωγή της τρίτης έρευνας «European School Survey Project on Alcohol and other Drugs (ESPAD)» (Plant, Miller, & Plant, 2005), βρέθηκε ότι το 41,2% των αγοριών σε σχέση με το 34,7% των κοριτσιών χρησιμοποίησε κάνναβη, καταδεικνύοντας έτσι μια διατήρηση του χάσματος. Αντίθετα, οι διαφορές είναι μεγαλύτερες όσον αφορά την κατανάλωση νόμιμων ουσιών όπως είναι ο καπνός και το αλκοόλ, όπου βρέθηκε ότι τα κορίτσια κάνουν κυρίως χρήση καπνού σε μεγαλύτερο ποσοστό από ό,τι τα αγόρια (63,6% έναντι 53,4%). Τέλος, τα κορίτσια βρέθηκε ότι αύξησαν την κατανάλωση αλκοόλ (binge drinking) σε μεγαλύτερο ποσοστό από ό,τι τα αγόρια, τάση που παρατηρείται και ανάμεσα στον ενήλικο πληθυσμό των γυναικών (Plant, Miller, & Plant, 2005).

Στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, συγκεκριμένα την περίοδο 1998-2003, παρατηρείται γενικά ύφεση της χρήσης

παράνομων ουσιών στο μαθητικό πληθυσμό, ενώ παρατηρείται αύξηση του χάσματος χρήσης ανάμεσα στα αγόρια και τα κορίτσια (ΕΠΙΨΥ, 2005). Το ποσοστό των αγοριών που δήλωσαν ότι έκαναν χρήση κάποιας παράνομης ουσίας είναι διπλάσιο από εκείνο των κοριτσιών (13,3% και 6,9% αντίστοιχα) [Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας, (ΕΠΙΨΥ), 2005]. Η ετήσια έκθεση του ΕΠΙΨΥ (ΕΠΙΨΥ, 2005) για τη χρήση ναρκωτικών και την κατανάλωση αλκοόλ στην Ελλάδα δείχνει ότι ένας στους δέκα μαθητές ηλικίας 14-17 ετών έχει κάνει μία φορά στη ζωή του χρήση κάποιας παράνομης ουσίας, ενώ καταγράφει και μια αύξηση της χρήσης ουσιών με το πέρασμα της ηλικίας, καθώς στην ηλικία των 17 ετών η αναλογία αυτή μειώνεται (1/5, 19,8%). Η έκθεση τέλος αποκαλύπτει ότι η κάνναβη είναι η πιο διαδεδομένη παράνομη ουσία μεταξύ των εφήβων (9,5%).

Η ετήσια έκθεση του ΕΠΙΨΥ (2005) για την κατάσταση των ναρκωτικών και των οιοπνευματωδών στην Ελλάδα δεν καταγράφει ούτε αναλύει με λεπτομέρειες πρόσθετες πληροφορίες για τη χρήση ανάμεσα στα δύο φύλα (π.χ. μοτίβο, τρόπο, είδη ουσιών). Ιδιαίτερες πληροφορίες για τη χρήση ουσιών από τα κορίτσια εφηβικής ηλικίας μας δίνει μια άλλη έρευνα, διαχρονική στον πληθυσμό του Δ.Υ. «Στροφή» για την περίοδο 2001-2004 (Ζώτου & Κοπακάκη, 2005). Αυτή η συγκριτική έρευνα των διαφορών ανάμεσα στα δύο φύλα έδειξε ότι τα κορίτσια έχουν υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο από ό,τι τα αγόρια (52,6% έναντι 32,9%). Η κάνναβη αποτελεί τη δημοφιλέστερη ουσία έναρξης στα κορίτσια (82,8%) σε σχέση με τα αγόρια, που αναφέρουν ως ουσίες έναρξης τις πηπτικές ουσίες (βενζίνη, διαλύτες, 19,2%). Ως κύρια ουσία κατάχρησης τα κορίτσια σε σύγκριση με τα αγό-

ρια δήλωσαν την ηρωίνη (81,9% έναντι 66,4%). Επίσης, τα κορίτσια ανέφεραν ότι κάνουν ενδοφλέβια χρήση ουσιών πιο συχνά από ό,τι τα αγόρια και ταυτόχρονα περισσότερα επεισόδια υπερβολικής δόσης (37,1% και 28,1% αντίστοιχα), υποδηλώνοντας έτσι εμπλοκή σε χρήση ουσιών με σοβαρές συνέπειες. Σχετικά με τις προτεινόμενες ουσίες, τα κορίτσια πιο συχνά από ό,τι τα αγόρια προτιμούν τα υπνωτικά και κατασταλτικά χάπια και τις αντιπαρκινσονικές ουσίες (62,1%, έναντι 41,7%, και 21,6% έναντι 12,6%). Τέλος, τα κορίτσια ανέφεραν πενταπλάσια ψυχολογικά προβλήματα από ό,τι τα αγόρια (26,7% έναντι 6%) και συχνότερες σεξουαλικές επαφές χωρίς προφύλαξη, υποβάλλοντας έτσι την υγεία τους σε σοβαρότατους κινδύνους.

Επιπλέον, δεδομένα από τις γυναίκες χρήστριες ουσιών αποδεικνύουν ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν πιο έντονα τον κοινωνικό στιγματισμό (Μάτσα, 1998). Η κοινωνία απέναντι στις γυναίκες τοξικομανείς, υποστηρίζει η Μάτσα (2001), είναι διπλά καταπιεστική, σαδιστικά ωμή, κυνική και απορριπτική. Στην πλειονότητά τους οι εξαρτημένες γυναίκες υποφέρουν από συναισθήματα ντροπής και ενοχής, ως αποτέλεσμα των κυρίαρχων πολιτισμικών προκαταλήψεων κατά των γυναικών που κάνουν χρήση αλκοόλ ή/και ψυχότροπων ουσιών. Πολλοί αντιλαμβάνονται την εξάρτηση των γυναικών από ψυχότροπες ουσίες ως μια έκφραση ανηθικότητας ή ταπεινών ηθικών αρχών ή ως αδυναμία θέλησης (O'Connor, Esherick, & Vieten, 2002). Στάσεις όπως οι παραπάνω αναχαιτίζουν τη θεραπευτική αλλαγή των γυναικών και αναπαράγουν στάσεις «ενοχοποίησης του θύματος» και των γυναικών. Παρόμοια με τις ενήλικες γυναίκες, οι έφηβες χρήστριες ουσιών είναι πιθανό να επικρίνονται και να ενοχοποιούνται αυστηρότερα από

τα συνομήλικά τους κορίτσια που δεν κάνουν χρήση ή σε σχέση με τα αγόρια χρήστες ουσιών (βλ. επίσης «παράδοξο» στην επόμενη ενότητα).

Τέλος, η γυναικεία εξάρτηση από τις ψυχότροπες ουσίες είναι συνδεδεμένη με την ύπαρξη συναισθηματικών και ερωτικών σχέσεων με άνδρες συντρόφους χρήστες ουσιών. Οι γυναίκες αρχίζουν τη χρήση ουσιών κυρίως μετά από παρότρυνση του άνδρα συντρόφου τους ή συσχετίζονται με χρήστες που αποτελούν συνήθως και τους κύριους προμηθευτές των ουσιών κατανάλωσης, ενώ φαίνεται ότι συνεχίζουν τη χρήση λόγω του συντρόφου τους (NIDA 2001. Νικολάου 2000. Cuskey, 1982. Goldner, Penn, Scheinberg, & Walker, 1990). Η Gilligan (1982) έδειξε ότι οι γυναίκες και τα κορίτσια δίνουν αξία στις σχέσεις περισσότερο από ό,τι οι άνδρες. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι οι γυναίκες αναφέρουν πιο συχνά από ό,τι οι άνδρες προβληματικές σχέσεις ως παράγοντες που συντελούν στη χρήση και την κατάχρηση ουσιών (Abbott, 1995).

Η διερεύνηση της σχέσης των κοριτσιών στην εφηβεία με τη χρήση ψυχότροπων ουσιών προϋποθέτει γνώσεις για τα ζητήματα του φύλου αλλά, όπως ισχυρίζεται η Latino (2002), και γνώσεις για την ψυχολογική ανάπτυξη των κοριτσιών, καθώς και σύνδεση αυτής της γνώσης με το ζήτημα της εξάρτησης.

1. Κορίτσια στην εφηβεία και χρήση ουσιών

Σύμφωνα με τη Latino (2002), τα κορίτσια στην εφηβεία ίσως στραφούν στη χρήση ψυχότροπων ουσιών για ποικίλους λόγους, ανάλογα με την αναπτυξιακή τους εξέλιξη και τις ανάγκες τους. Η εφηβεία (12-20 ετών) είναι γενικά μια περίοδος έντονης ανάπτυξης σε όλα τα επίπεδα

της ανθρώπινης σφαίρας – σωματικό, σεξουαλικό, γνωστικό και ψυχολογικό— και μια κρίσιμη περίοδος για τον αποχωρισμό (separation) (Gilligan, 1982). Σύμφωνα με την Gilligan (1982), τα αγόρια και τα κορίτσια φτάνουν στην εφηβεία με διαφορετικό προσανατολισμό όσον αφορά τις σχέσεις και τις κοινωνικές εμπειρίες. Επιπλέον, η εφηβική ανάπτυξη και εμπειρία καταγράφεται διαφορετική για τα αγόρια και τα κορίτσια (Schneider, 1999/1992) σε ζητήματα όπως η έκφραση των συναισθημάτων, η εικόνα σώματος και η αυτοεκτίμηση (Polce-Lynch, Myers, Kilmartin, Forssmann-Falck, & Kliwer, 1998). Πέρα από αυτή τη διαφυλική διαφορετικότητα, τα κορίτσια στην εφηβεία δεν θα πρέπει να θεωρούνται μια ομοιογενής ομάδα (Muiserner, 1994). Αντίθετα, οι έφηβες πρέπει να αντιμετωπίζονται εξατομικευμένα ανάλογα με τις ανάγκες τους και τα ζητήματα που αντιμετωπίζουν.

Η εφηβεία για τα κορίτσια είναι μια σημαντική περίοδος αλλαγών που επιδρά στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους όσο και στην εικόνα του σώματός τους (Martin, 1987). Την έννοια της ταυτότητάς τους τα κορίτσια την αποκτούν σε σχέση-με-τους-άλλους (Chodorow, 1974 αναφέρεται στην Gilligan, 1982), ενώ οι αντιλήψεις για το βάρος και η σωματική ικανοποίησή τους είναι περισσότερο σημαντικές για τα κορίτσια από ό,τι για τα αγόρια (Woods, 1995). Τα κορίτσια ενθαρρύνονται να πειθαρχούν στις αντιλήψεις των άλλων και όχι στις δικές τους και συχνά δεν τους καλλιεργείται η έννοια του «φορέα δράσης» (agent) (Woods, 1995). Γενικά, μια σειρά φεμινιστικών προσεγγίσεων όπως εκείνες της Miller, (1976), της Chodorow (1978) και της Gilligan (1982) (βλ. κεφάλαιο της Χρ. Αθανασιάδου) τονίζουν τη σημασία και το νόημα που έχουν οι σχέσεις για

την αναπτυξιακή εξέλιξη των γυναικών. Η Gilligan (1982), για παράδειγμα, στο αναπτυξιακό της μοντέλο για τα κορίτσια τονίζει ότι η εγκαθίδρυση και η διατήρηση στενών σχέσεων είναι κεντρικής σημασίας στη ζωή των γυναικών. Οι γυναίκες ορίζουν τον εαυτό τους, την ταυτότητά τους, στο πλαίσιο των ανθρώπινων σχέσεων και αξιολογούν τον εαυτό τους σε σχέση με την ικανότητά τους να φροντίζουν. Η Ettore (1992) σημειώνει ότι για την πλειονότητα των γυναικών, που ζουν μέσα από το πλέγμα της φροντίδας, της προσφοράς και της βοήθειας, η έννοια αυτή [της φροντίδας] αποτελεί και το βασικό χαρακτηριστικό της εξάρτησής τους, που με τη σειρά του αποτελεί την κύρια νόρμα κοινωνικοποίησής τους. Ταυτοχρόνως όμως – και ειρωνεία τραγική – η έννοια της εξάρτησης είναι συνυφασμένη με τη χρήση ουσιών. Η έννοια της εξάρτησης έχει διπλή σημασία για τις γυναίκες. Οι γυναίκες βρίσκονται διπλά εγκλωβισμένες μέσα σε ένα σύστημα στο οποίο η εξάρτησή τους προωθείται, ευνοείται και νομιμοποιείται, ενώ από την άλλη καταδικάζεται και ενοχοποιείται. [Η πρόκληση για τις γυναίκες και τη θεραπεία είναι να διαχωρίζουν ανάμεσα στην εξάρτηση που προάγει την ανάπτυξη και την ευημερία τους, προσωπική και κοινωνική, και σε εκείνη που τις αναχαιτίζει και τις αποδυναμώνει]. Επιπλέον, κατά την εφηβεία πολλά κορίτσια αρχίζουν να αμφιβάλλουν για τον εαυτό τους, με αποτέλεσμα να σιωπούν και να απομακρύνονται σταδιακά από όσα γνωρίζουν και αισθάνονται, χάνοντας έτσι τον εαυτό τους και βιώνοντας μια κοινωνική αποδυνάμωση του φύλου τους (Gilligan, 1982). Γενικά στοιχεία που αφορούν την αναπτυξιακή εξέλιξη των κοριτσιών και δεδομένα για την κοινωνική θέση του φύλου τους ρίχνουν φως και δίνουν διαφορετικές ερμηνείες στα

βιώματα των κοριτσιών και των γυναικών που σχετίζονται με τις ουσίες και το αλκοόλ.

Στα πρώτα χρόνια της εφηβείας, οι έφηβες βρίσκονται σε συνεχή αμφισβήτηση των γονέων και των σημαντικών άλλων και διαπραγματεύονται ζητήματα εγγύτητας και αποχωρισμού από την οικογένεια. Επίσης, διαπραγματεύονται την ανάπτυξη και την εγκαθίδρυση μιας ενήλικης προσωπικότητας, διαμορφώνουν την ταυτότητά τους (ποιες είναι και τι δρόμους θέλουν να ακολουθήσουν στη ζωή) (Tryon & Winograd, 2003) και αναπτύσσουν σχέσεις έξω από την οικογένεια με έμφαση στην ομάδα των συνομηλίκων (Latino, 2002). Η χρήση ουσιών στα κορίτσια μπορεί να είναι συνδεδεμένη με τη διαδικασία αποχωρισμού από την οικογένεια και την προσκόλλησή τους στην ομάδα των συνομηλίκων (Muiserner, 1994). Σύμφωνα με τη Latino (2002), ίσως αυτή η διαδικασία του αποχωρισμού να αυξάνει και τον κίνδυνο για τη στροφή των εφήβων στη χρήση ουσιών, με την έννοια ότι, αντί να προσεγγίζουν τους γονείς τους για να συζητήσουν και να πάρουν την ανατροφολογία, οι έφηβοι στρέφονται προς τους συνομηλίκους τους, την κυρίαρχη κουλτούρα και τους εαυτούς τους.

Πολλά κορίτσια ηλικίας 12-20 ετών στρέφονται στη χρήση ψυχότροπων ουσιών προκειμένου είτε να επιδείξουν μια ψευτοωριμότητα και μια ταυτότητα ενηλίκου, είτε να αποκτήσουν την αίσθηση του «ανήκειν», είτε τέλος να ανακουφιστούν από τα έντονα συναισθήματα της πρώτης εφηβείας, που είναι αποτέλεσμα της έντονης αυτοκριτικής (Latino, 2002). Η ντροπή είναι ένα από αυτά τα συναισθήματα που μπορεί να διακατέχουν τις έφηβες (Schave & Schave, 1989). Τα συναισθήματα αυτά και η ανασφάλεια της εφηβείας γενικότερα είναι δυνατόν να καλλιεργούν το

έδαφος για τη στροφή των νέων στη χρήση ουσιών – στροφή και ενασχόληση που προσφέρουν μια διαβεβαίωση και ανακούφιση από τα αγχογόνα συναισθημάτα (Pipher, 1994). Πάντως η σύγχυση και η ανασφάλεια που βιώνουν ορισμένοι έφηβοι δεν συνηγορούν αποκλειστικά στην ενασχόληση των εφήβων με ψυχότροπες ουσίες. Όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια, μια σειρά άλλων παραγόντων, όπως κοινωνικοί, οικογενειακοί και ατομικοί, συνεισφέρουν στη χρήση ουσιών από τα νεαρά άτομα (Latino, 2002).

Γενικά, κατά την ηλικία των 15-16 ετών τα κορίτσια ψυχολογικά παρουσιάζονται πιο ολοκληρωμένα (Latino, 2002). Στην ηλικία αυτή κορυφώνεται η απομάκρυνση από τους γονείς και εγκαθιδρύονται οι φιλίες, ενώ δημιουργούνται οι πρώτες σεξουαλικές σχέσεις (Muiserner, 1994), των οποίων η σημασία στην ανάπτυξη της ταυτότητας των κοριτσιών αναφέρθηκε πιο πάνω. Τα κορίτσια επιδεικνύουν ικανότητες αυτοελέγχου, οργάνωσης και συναισθηματικής ρύθμισης (emotional regulation) πιο γρήγορα από ό,τι τα αγόρια (Latino, 2002). Η ωριμότητα του «εγώ» παρατηρείται στην ικανότητά τους να διαχειρίζονται τις απαιτήσεις της ζωής και τις απροσδόκτες προκλήσεις, ενώ μπορούν να συζητούν θέματα με τους φίλους τους, καθώς και να εμπιστεύονται τους ενηλίκους για να επιλύσουν τα προβλήματά τους (Latino, 2002). Πάντως, κορίτσια αυτής της ηλικίας με λιγότερες δεξιότητες υπάρχει πιθανότητα να στραφούν στα ναρκωτικά ως μια μέθοδο για να εγκαθιδρύσουν σχέσεις με τους άλλους (Latino, 2002) – για την Ελλάδα υπολογίζεται ότι η ηλικία έναρξης της χρήσης ουσιών για τα κορίτσια είναι τα 15,5-16 χρόνια (Σφηνκάκη, 2001).

Στα ύστερα χρόνια της εφηβείας (17-20 ετών), το κυρίως ζήτημα που αφορά τα κορίτσια είναι η κατάκτηση της αυτονομίας συνδυάζοντας τις ανάγκες τους για εγγύτητα και χωρισμό, ενώ προσπαθούν να διατηρούν στενές σχέσεις και με τα δύο φύλα (Latino, 2002). Γενικά, το φαινόμενο των κοριτσιών που μπορεί να αντιμετωπίζουν προβλήματα εξάρτησης είναι πλέον συχνό (Latino, 2002). Τα κορίτσια με τα προβλήματα εξάρτησης σε αυτή τη φάση ίσως αντιμετωπίζουν δυσκολίες και προβλήματα με την κατάκτηση της αυτονομίας τους και την ανάπτυξη των μελλοντικών σχεδίων, καθώς αισθάνονται ανεπαρκείς, δίχως δεξιότητες και εμπιστοσύνη (Muiserner, 1994). Τα κορίτσια αυτά πιστεύουν ότι έχουν κατακτήσει την ανεξαρτησία τους και αρνούνται όλες τις ανάγκες τους για εξάρτηση. Κατά συνέπεια, δυσκολίες μπορούν να προκύψουν στις διαπροσωπικές τους σχέσεις ως αποτέλεσμα της εξάρτησής τους, ενώ είναι πιθανό να εμφανίζονται ιδιαίτερα επικριτικές, μια δυναμική που είναι πιο κοινή στα πρώτα χρόνια της εφηβείας (Latino, 2002).

Διάφοροι παράγοντες έχουν συσχετιστεί με τη χρήση και την κατάχρηση ψυχότροπων ουσιών από τις έφηβες. Μερικοί από αυτούς είναι η επίδραση της ομάδας των συνομηλίκων, οι οικογενειακές δυναμικές και η οικογενειακή κατάσταση, καθώς και παράγοντες ατομικών χαρακτηριστικών και ψυχικής υγείας, όπως είναι η κατάθλιψη και η αντικοινωνική συμπεριφορά (Latino, 2002. Reynaud et al. 2005). Η διαταραγμένη διατροφή, η κατάθλιψη και η σεξουαλική κακοποίηση είναι μερικά φαινόμενα που σχετίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα με την κατάχρηση ου-

2. Παράγοντες που συνδέονται με τη χρήση και την κατάχρηση ουσιών στα κορίτσια

σιών από τις έφηβες, νοηματοδοτώντας έτσι τη χρήση ουσιών ως ένα μηχανισμό αντιμετώπισης του πόνου και του τραύματος που έχουν βιώσει (Latino, 2002).

Η παράθεση και η διερεύνηση των παραγόντων που σχετίζονται με τη χρήση και την κατάχρηση ουσιών από τις έφηβες δεν τεκμηριώνουν μια ατομιστική προσέγγιση για το αντικείμενο, στην οποία το άτομο, παραβατικό ή αντικοινωνικό ή βιολογικά προδιατεθειμένο, και η οικογένειά του θεωρούνται υπεύθυνα για την τοξικομανία. Η χρήση ουσιών και η εξάρτηση είναι πολύπλοκα ζητήματα με διάφορες πτυχές· είναι βαθιά κοινωνικά ζητήματα που αφορούν και πλήττουν και τις γυναίκες και τα κορίτσια έφηβες. Συνεπώς η παράθεση των παραγόντων, έπειτα από βιβλιογραφική επισκόπηση, αποτελεί μια «στρατηγική» για την αναζήτηση και την κατανόηση των διαφόρων πτυχών του ζητήματος που δομείται και αναπαράγεται σε ορισμένες κοινωνικο-οικονομικοπολιτισμικές συνθήκες και πλαίσια.

Τα δεδομένα για το ρόλο της ομάδας των συνομηλίκων στη χρήση ουσιών ανάμεσα στα δύο φύλα είναι αντιφατικά. Από την έρευνα των Kung και Farrell (2000) φαίνεται ότι η ομάδα των συνομηλίκων συνδέεται με τη χρήση ουσιών στα κορίτσια παρά στα αγόρια. Η ομάδα των συνομηλίκων επηρεάζει και ευνοεί τη χρήση ουσιών ανάμεσα στους συνομηλίκους με διάφορους τρόπους, όπως είναι η μίμηση (modeling), η ανάπτυξη θετικών στάσεων απέναντι στη χρήση, η πίεση (Farrell, Danish, & Howard, 1992), η μη παραδοχή του προβλήματος χρήσης ουσιών, η αποδοχή και η νομιμοποίηση της χρήσης ουσιών ως μιας πρωταρχικής κοινωνικής δραστηριότητας, η ανάγκη του ανήκειν σε μια ομάδα ή ο φόβος της απόρριψης (Muiserner, 1994).

Οι οικογενειακές δυναμικές και η οικογενειακή κατάσταση είναι παράγοντες που συνδέονται με τη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών στην εφηβεία (Muiserner, 1994. Kung & Farrell, 2000). Μια σειρά πιο εξειδικευμένων παραγόντων, όπως είναι οι ενδοοικογενειακές συγκρούσεις, η έλλειψη συνοχής, ο μικρός βαθμός συναισθηματικής έκφρασης, ο έντονος προσανατολισμός σε επιδόσεις και επιτεύγματα, το είδος της προσκόλλησης, το είδος της αρχηγίας και οι γονεϊκές πρακτικές συσχετίζονται με τη χρήση ουσιών από τους εφήβους και θεωρούνται επιβαρυντικοί (Muiserner, 1994. Τσαρουχά, 2001. Hawkins, Catalano & Miller, 1992). Η επιτήρηση-μέριμνα (monitoring) και η συνέπεια στην επιβολή πειθαρχικών μέτρων είναι δύο από τις γονεϊκές πρακτικές που μπορούν να αμβλύνουν τη σχέση η οποία έχει παρατηρηθεί ανάμεσα στην πίεση των συνομηλίκων και τη χρήση ουσιών (Kung & Farrell, 2000), με την έννοια ότι αυτός ο παράγοντας λειτουργεί προστατευτικά απέναντι στους νέους αφού τους «εμβολιάζει» να αντιστέκονται απέναντι στην πίεση των συνομηλίκων για χρήση ουσιών.

Οι διαταραχές συμπεριφοράς (π.χ. επιθετικότητα, λεκτική και μη, καταστροφές, κλέψιμο χρημάτων), αν και δεν συναντώνται τόσο συχνά στα κορίτσια, συνδέονται με τη χρήση ουσιών. Μάλιστα η σχέση ανάμεσα σε αυτές τις συμπεριφορές και στη μετέπειτα χρήση κάνναβης είναι ισχυρότερη στα κορίτσια από ό,τι στα αγόρια (Pedersen, Mastekaasa, & Wichstrøm, 2001). Το παράδοξο αυτό δεδομένο εντοπίζεται σε διαταραχές με άνιση κατανομή στα δύο φύλα, που σημαίνει ότι σε όποιο φύλο εμφανίζεται λιγότερο μια διαταραχή εκεί παρατηρείται συνήθως και ισχυρότερη σχέση με τη χρήση ουσιών. Για παράδειγμα, τα κορίτσια εκείνα που εμφανίζουν προβλήματα επιθετικότητας

αξιολογούνται συνήθως αυστηρότερα σε σχέση με άλλα κορίτσια της ηλικίας τους, αντιμετωπίζουν πιο έντονες αντιδράσεις από τους γονείς, ίσως και να απορρίπτονται από τις συνομήλικές τους, με αποτέλεσμα να γίνονται πιο ευάλωτες σε ομάδες αντικοινωνικές ή παραβατικές (Pedersen, Mastekaasa & Wichstrøm, 2001).

Κορίτσια ηλικίας 15-16 ετών που έχουν διαταραγμένη διατροφή αντιμετωπίζουν μεγαλύτερο κίνδυνο να εμπλακούν στη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών ή άλλων επικίνδυνων σεξουαλικά συμπεριφορών από ό,τι τα συνομήλικά τους κορίτσια (Lock, Reisel, & Steiner, 2001). Διάφορες έρευνες (Attie, & Brooks-Gunn, 1989) δείχνουν ότι στην ίδια ηλικία και λόγω της εφηβείας τα προβλήματα διατροφής εμφανίζονται στα κορίτσια με συχνότητα πέντε έως δέκα φορές μεγαλύτερη από ό,τι στα αγόρια (Tanofsky, Wilfey, Spurrell, Welch, & Brownell, 1997). Γενικά, πάντως, τονίζεται ότι η ψυχογενής ανορεξία και η βουλιμία παρατηρούνται πιο συχνά στις γυναίκες τοξικομανείς από ό,τι στους άνδρες που προσέρχονται για θεραπεία στα ειδικά κέντρα (Μάτσα, 2001).

Η κατάθλιψη είναι πιο διαδομένη στις έφηβες από ό,τι στα αγόρια, όπως και στον ενήλικο πληθυσμό όπου μία στις πέντε γυναίκες αντιμετωπίζει προβλήματα κατάθλιψης –διπλάσιο ποσοστό από τους άνδρες (Kessler et al., 1993). Παρόμοια έχει σημειωθεί ότι μέχρι την ηλικία των 14-15 ετών η επικράτηση της κατάθλιψης είναι διπλάσια στα κορίτσια από ό,τι στα αγόρια (Pipher, 1994). Από έρευνες σε δομές απεξάρτησης φαίνεται ότι το ποσοστό των εφήβων που έχουν διπλές διαγνώσεις εξάρτησης από αλκοόλ και κατάθλιψης είναι μεγάλο (Lysaught & Wodarski, 1996). Γενικά, είναι καλά τεκμηριωμένη η σύνδεση ανά-

μεσα στα προβλήματα συμπεριφοράς και τη χρήση ουσιών και μεταξύ των συναισθηματικών διαταραχών, της κατάθλιψης και της χρήσης ουσιών (Silberg, Rutter, D'Onofrio, & Eaves, 2003), αν και είναι αμφισβητήσιμο το κατά πόσο η χρήση ουσιών αποτελεί γενεσιουργό αιτία ή συνέπεια της κατάθλιψης. Παρόμοια οι αυτοκτονίες είναι πιο διαδομένες στις έφηβες, αν και οι θάνατοι συμβαίνουν πιο συχνά στα αγόρια (Silberg, Rutter, D'Onofrio, & Eaves, 2003).

Η χρήση ψυχοτρόπων ουσιών στην εφηβεία συνδέεται με την παιδική κακοποίηση και την παραμέληση παιδιών (Brems, Johnson, Neals, Freemo, 2004. Fergusson, Horwood, & Lynskey, 1996. Berger, Martin, Richardson, Allison, & Roeger, 2004). Ο Berger και οι συνεργάτες του (2004) προτείνουν ότι οι θεραπευτές θα πρέπει να έχουν υπόψη τους τη σχέση αυτή και σε εξαιρετικά ακραίες περιπτώσεις χρήσης ουσιών και αντικοινωνικής συμπεριφοράς να εξετάζουν την πιθανότητα αυτές να έχουν την απαρχή τους στη σεξουαλική κακοποίηση που μπορεί να έχουν υποστεί οι έφηβοι. Το ζήτημα της κακοποίησης θα πρέπει να συμπεριλαμβάνεται σε κάθε εκτίμηση εφήβων (με μια ανοιχτή ερώτηση και διακριτικότητα), ενώ αν ανιχνευτεί είναι αναγκαίο να εκτιμάται εις βάθος η ψυχική τους κατάσταση και τα προβλήματα με το νόμο. Από έρευνες που έχουν γίνει με χρήστριες και χρήστες ουσιών (αλκοόλ ή ψυχοτρόπων ουσιών), έχει βρεθεί ότι οι γυναίκες είναι πιο πιθανό από ό,τι οι άνδρες να αναφέρουν πως έχουν υποστεί σεξουαλική κακοποίηση στην παιδική τους ηλικία (31% των γυναικών έναντι 6,5% των ανδρών), ενώ τα ποσοστά αυξάνονται αν συνυπολογιστούν και η σωματική ή η σεξουαλική κακοποίηση (43% των γυναικών έναντι 20% των ανδρών) (Brems et al., 2004). Επίσης, η Σφη-

κάκη (2001) αναφέρει ότι το διαγνωσμένο ιστορικό παιδικής κακοποίησης έχει ενοχοποιηθεί ως ένας παράγοντας πρόωρης διακοπής ή υποτροπής σε θεραπευτικά προγράμματα για την αντιμετώπιση του αλκοολισμού και της τοξικομανίας. Γενικά, η χρήση και η κατάχρηση ψυχοτρόπων ουσιών στις γυναίκες είναι συνδεδεμένες με την κακοποίηση. Είναι πιθανό οι έφηβες που κάνουν χρήση ουσιών και κατάχρηση να έχουν εμπειρίες κακοποίησης. Αυτές οι εμπειρίες μπορούν με τη σειρά τους να μειώνουν την αυτοεκτίμηση των εφήβων και να αυξάνουν τα συναισθήματα της απομόνωσης, της προδοσίας, της κατάθλιψης και της αυτοκαταστροφικότητας (Latino, 2002). Στις περιπτώσεις σεξουαλικής κακοποίησης, η χρήση ουσιών μπορεί να προσφέρει μια προσωρινή ανακούφιση από τις οδυνηρές μνήμες (π.χ. διάσχιση). Σε αυτές τις περιπτώσεις οι έφηβες χρειάζεται να αντιμετωπίζονται με σεβασμό και διακριτικότητα, ενώ ο σύμβουλος θα πρέπει να στοχεύει στην εγκαθίδρυση της εμπιστοσύνης στη σχέση τους προκειμένου τα νεαρά κορίτσια να αποκαλύψουν τις εμπειρίες τους και το τραύμα τους.

3. Θεραπείες

Η θεραπευτική αντιμετώπιση της ουσιοεξάρτησης, σύμφωνα με τη Μάτσα (2001, σελ. 120), επιβάλλει μια σφαιρική, πολυδιάστατη αντιμετώπιση του αντικειμένου και μια σφαιρική παρέμβαση σε όλες τις παραμέτρους του – βιολογικές, κοινωνικές, ψυχολογικές, ιδεολογικές, πολιτισμικές, οικονομικές και άλλες. Η χρήση ουσιών από τα κορίτσια και τα αγόρια σίγουρα δεν είναι ένα ατομικό αλλά κυρίως ένα κοινωνικό πρόβλημα· είναι ένα ζήτημα που αφορά τις γυναίκες, τις επηρεάζει βαθιά, ενώ τους δίνει

ταυτόχρονα τη δυνατότητα να ενεργήσουν ως φορείς ατομικών και κοινωνικών αλλαγών (Ettorre, 1992).

Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι η εφηβεία αποτελεί μια περίοδο πειραματισμού και αυτό στους εφήβους μπορεί να μετουσιωθεί σε περιστασιακή χρήση ουσιών. Οι ειδικοί, σύμβουλοι και κλινικοί, απαιτείται να διακρίνουν ανάμεσα στις έφηβες που εμπλέκονται σε περιστασιακή χρήση και σε εκείνες που κάνουν προβληματική χρήση (Reynaud et al. 2005), αφενός για να χαράξουν ένα έγκαιρο θεραπευτικό πλάνο αντιμετώπισης και αφετέρου για να άρουν το στιγματισμό και την περιθωριοποίηση των νέων. Για την εκτίμηση αυτή, οι ειδικοί χρειάζεται να αξιολογήσουν το μοτίβο της κατανάλωσης (συχνότητα, τρόπο, είδη ουσιών), τον καθορισμό των ατομικών και περιβαλλοντικών παραγόντων που συνηγούνται στη συμπεριφορά και να εντοπίσουν τα σύνολα κλινικά συμπτώματα που είναι αποτέλεσμα της χρήσης.

Οι προσεγγίσεις και τα θεραπευτικά μοντέλα, ωστόσο, ποικίλλουν ανάλογα με την έκταση του προβλήματος (πειραματισμός, περιστασιακή χρήση, εξάρτηση), τις ουσίες, τις έφηβες και τις οικογενειακές δυναμικές. Στις περιπτώσεις πειραματισμού και περιστασιακής χρήσης, η συμβουλευτική επικεντρώνεται στη διακοπή της χρήσης και στη διευθέτηση των οικογενειακών δυναμικών που πιθανώς να σχετίζονται με τη χρήση. Η οικογενειακή θεραπεία είναι μια βασική θεραπευτική πρόταση, καθώς οι οικογενειακές δυναμικές μπορούν να ενισχύσουν ή να αποτρέψουν τη χρήση (Liddle, Rowe, Dakof, & Lyke, 1998). Επίσης, η ομαδική θεραπεία μπορεί να συνεισφέρει και να ενισχύσει τη διακοπή της χρήσης (Latino, 2002). Γενικά, τα μοντέλα σε αυτές τις περιπτώσεις εστιάζονται σε βραχύχρονες παρεμ-

βάσεις που στοχεύουν στην παροχή πληροφόρησης για τις ουσίες και στην ανάπτυξη κοινωνικών, επικοινωνιακών δεξιοτήτων και δεξιοτήτων επίλυσης προβλημάτων.

Για την αντιμετώπιση της εξάρτησης, οι παρεμβάσεις εστιάζονται στην παρακολούθηση ανοιχτών ψυχοεκπαιδευτικών προγραμμάτων. Σε αυτά τα προγράμματα οι έφηβοι συμμετέχουν σε ομαδικές ή ατομικές θεραπευτικές συνεδρίες, εξασκούνται σε κοινωνικές και εργασιακές δεξιότητες, ενώ θεραπευτικές παρεμβάσεις απευθύνονται και στην οικογένεια. Οι προσεγγίσεις είναι πιο μακροχρόνιες, ενώ έχει ιδιαίτερη σημασία οι έφηβοι να παρακολουθούν προγράμματα για την αντιμετώπιση των υποτροπών, μετά την ολοκλήρωση των θεραπευτικών προγραμμάτων (Latino, 2002).

Στην Ελλάδα τα θεραπευτικά προγράμματα για τους εφήβους είναι λίγα (περίπου οκτώ προγράμματα του ΚΕΘΕΑ και του ΟΚΑΝΑ σε διάφορες πόλεις), ενώ απουσιάζουν προγράμματα σχεδιασμένα ειδικά για κορίτσια ή προγράμματα που λαμβάνουν υπόψη τις δυναμικές του φύλου. Η ενδυνάμωση είναι μια σημαντική παράμετρος της συμβουλευτικής κοριτσιών σχετικά με τη χρήση ουσιών (Ettore, 1992). Η ίδια η έννοια της ενδυνάμωσης, κυρίως της ατομικής, ενέχει την απόκτηση εμπιστοσύνης του ατόμου στον εαυτό, την αυξημένη επίγνωση των προσωπικών δυνατοτήτων του, την ικανότητα για λήψη αποφάσεων, την αυτοαποτελεσματικότητα, την αυτοεκτίμηση (Whalen, 1996). Η Brown (2002) ισχυρίζεται ότι στη θεραπεία η έννοια της ενδυνάμωσης απορρέει από την παραδοχή των γυναικών ότι είναι αδύναμες (powerless) απέναντι στην ουσία και στον έλεγχο της χρήσης [θέσεις που αποτελούν δομικό στοιχείο των Ανώνυμων Нарκομανών (NA) ή και των Ανώνυμων Αλκοολικών (AA)] και, τέλος, στην αναγνώρισή τους

ότι δεν κατέχουν εξουσιαστική θέση και δύναμη εξουσίας. Η παραδοχή της αδυναμίας των γυναικών απέναντι στην ουσία αποτελεί το κομβικό σημείο για τη θεραπεία τους, προκειμένου να επαναδομήσουν τις ζωές τους με ειλικρίνεια και υπευθυνότητα (Brown, 2002).

Η Abbott (1995) ισχυρίζεται ότι η εξάρτηση συνδέεται με την αποδυνάμωση, ενώ η θεραπεία συνδέεται με την ενδυνάμωση. Η ενδυνάμωση, για την εν λόγω συγγραφέα, βασίζεται στην αποδοχή της ρήσης ότι ο εσωτερικός προσωπικός έλεγχος είναι η δύναμη και όχι ο έλεγχος ή η εξουσία επάνω στους άλλους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μια φεμινιστική θεραπευτική προσέγγιση εστιάζεται στην ενδυνάμωση των κοριτσιών, στην άρση της αυτοενοχοποίησης, στην αναγνώριση των μορφών και των εκδηλώσεων της διαφοροποιημένης δύναμης και της συνακόλουθης ντροπής και της χαμηλής αυτοεκτίμησης που τη συνοδεύει και, τέλος, στην «ανακάλυψη του εαυτού και στην επαναξιολόγηση του προσωπικού μηνύματος και του σκοπού της ζωής» (Van Den Bergh, 1991). Επιπλέον, σύμφωνα με την Abbott (1995), μια φεμινιστική θεραπεία για τα προβλήματα εξάρτησης οφείλει να στοχεύει στην άρση των δυϊστικών σκέψεων του τύπου «ή το ένα ή το άλλο, καλό ή κακό, ιδιωτική ή δημόσια σφαίρα», να προωθεί προγράμματα που επιδεικνύουν ευαισθησία στις ποικίλες ανάγκες των διαφόρων ομάδων και πληθυσμών και διευκολύνουν την πρόσβαση στη θεραπεία και σε θεραπευτικά κέντρα των πληθυσμών που αποκλείονται και των γυναικών, και, τέλος, να ενθαρρύνει την ευελιξία και τη διαφορετικότητα στην πορεία της θεραπείας.

Τέλος, μέσα σε ένα πλαίσιο φεμινιστικής θεραπευτικής προσέγγισης, θα σημείωνα ότι τόσο οι έφηβες όσο και οι

έφηβοι καλούνται να εγκαταλείψουν την εξάρτηση και την προσκόλλησή τους στις ουσίες και τον κόσμο των ναρκωτικών και να εγκαθιδρύσουν σχέσεις αλληλοεξαρτώμενες, συνεργατικές και υποστηρικτικές, όπου οι ίδιοι θα μπορούν να χαίρονται, να αυτοορίζονται και να δρουν (agency) (Ettore, 1992).

Είναι αρκετά βοηθητικό για τους επαγγελματίες που ασχολούνται με αυτό το ζήτημα να γνωρίζουν τις ομάδες αυτοβοήθειας που είναι διαθέσιμες στην κοινότητά τους (Vourakis, 1995), καθώς η αποτελεσματικότητά τους και η σταθερότητα των θεραπευτικών αποτελεσμάτων είναι σημαντική (Ζαφειρίδης, 2001). Οι ομάδες αυτοβοήθειας και ιδιαίτερα οι ομάδες των Ανώνυμων Ναρκομανών (NA) ή των Ανώνυμων Αλκοολικών (AA) έχουν βοηθήσει πολλούς ανθρώπους να ξαναποκτήσουν την ευημερία στη ζωή τους και να ζήσουν χωρίς τις ουσίες. Για την Ettore (1992), οι ομάδες αυτοβοήθειας και εκείνες των AA και NA χρειάζεται να είναι ευαισθητοποιημένες στις ανάγκες των γυναικών και των διαφόρων ατόμων που ανήκουν σε μειονοτικές ομάδες και να οργανώνονται προωθώντας ταυτόχρονα την κοινωνική συνειδητοποίηση και την εσωτερική και κοινωνική ικανοποίηση.

Τα θεραπευτικά προγράμματα που απευθύνονται στα κορίτσια θα πρέπει, τέλος, αντλώντας από μια φεμινιστική οπτική να στοχεύουν, εκτός από την ατομική θεραπεία και αλλαγή, και στην εγκαθίδρυση κοινωνικών αλλαγών. Οι δράσεις τους, πέρα από το μικροεπίπεδο, το ατομικό, οφείλουν να στοχεύουν και στο μακροεπίπεδο, το κοινωνικό, για την επίτευξη κοινωνικών και θεσμικών αλλαγών. Οι δράσεις αυτές, μεταξύ των άλλων, μπορούν να στοχεύουν στην άρση των πρακτικών διάκρισης και ρασι-

σμού που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες και άλλοι μειονοτικοί πληθυσμοί και ομάδες όπως είναι οι τοξικομανείς.

Η χρήση ουσιών και η εξάρτηση από τις ουσίες στην εφηβεία, μαζί με τις συνακόλουθες αρνητικές εμπειρίες που βιώνουν τα άτομα, δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως μια μη αναστρέψιμη και τελεσίδικη κατάσταση (Muiserner, 1994). Για την Ettore (1992), η ελπίδα είναι απαραίτητη ανάγκη στη ζωή των γυναικών και χρειάζεται να αναπτύσσεται όχι ως ένα κοινό όραμα αλλά ως μια ζωντανή πραγματικότητα. Ούτε η εφηβεία θα πρέπει να θεωρείται μια περίοδος που κυριαρχείται από αρνητικά αισθήματα ανασφάλειας και σύγχυσης. Σε άλλα νεαρά άτομα αυτές οι αλλαγές μπορούν να θεωρηθούν ως προκλήσεις και ευκαιρίες για ανάπτυξη (Muiserner, 1994).

Με αφορμή τη χρήση και την κατάχρηση των ουσιών οι έφηβες καλούνται να επαναπροσδιορίσουν τα βιώματά τους, τις στάσεις και την ίδια την εφηβεία, τον ατομικό και τον κοινωνικό τους ρόλο και θέση. Ταυτόχρονα όμως το ρόλο τους, τις στάσεις και τις στερεοτυπικές τους ιδέες σχετικά με τη θέση, τα χαρακτηριστικά, την εμφάνιση και τη συμπεριφορά των κοριτσιών καλούνται να επαναπροσδιορίζουν και οι σύμβουλοι που ασχολούνται με τη χρήση ουσιών σε νεαρές κοπέλες, των οποίων η ευαισθησία απέναντι στα γυναικεία ζητήματα είναι το *sine qua non* της δουλειάς τους.

4. Επίλογος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aaron, G. A., Brown, S. A., Coe, M. T., Myers, M. G., Garland, A. F., Ezzet-Lofstramm, R., Hazen, A. L., Hough R. L. (1999). Adolescent Alcohol and drug abuse and health. *Journal of Adolescent Health, 24*, 412-421.
- Abbott, A. A. (1995). Substance Abuse and the feminist Perspective. In Van Den Bergh, N. (Ed.), *Feminist practice in the 21st Germany* (pp. 258-277). Washington, DC.: National Association of Social Workers Press
- Attie, I., & Brooks-Gunn, J. (1989). Development of eating problems in adolescent girls: A longitudinal study. *Developmental Psychology, 25*, 70-79.
- Berger, H. A., Martin, G., Richardson, A. S., Allison, St., & Roeger, L. (2004). Sexual abuse, antisocial behaviour and substance use: gender differences in young community adolescents. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 38*, 34-41.
- Brems, C., Johnson, M. J., Neals, D., Freemon, M. (2004). Childhood abuse history and substance use among men and women receiving detoxification services. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse, 30* (4), 799-821.
- Brown, S. (2002). Women and Addiction. Expanding theoretical points of view. In S. L. A. Straussner, & S. Brown (Eds), *The handbook of addiction treatment for women: Theory and practice* (pp. 26-51). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Cuskey, W. R. (1982). Female addiction: A review of the literature. *Journal of Addictions and Health, 3* (1), 3-33.
- Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας, (ΕΠΙΨΥ) (2005). ΕΚΤΕΠΝ: *Ετήσια έκθεση για την κατάσταση των ναρκωτικών και των οινόπνευματων στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΕΠΙΨΥ.
- Ettore, E. (1992). *Women and substance abuse*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

- Ευρωπαϊκό Κέντρο Παρακολούθησης Ναρκωτικών και Τοξικομανίας (ΕΚΠΝΤ) (2005). *Ετήσια Έκθεση 2005: Η Κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρώπη*. Βέλγιο: ΕΚΠΝΤ.
- Ζαφειρίδης, Φ. (2001). Ψυχική και αυτοβοήθεια: Το παράδειγμα των ανωνύμων ναρκομανών (ΝΑ) και αλκοολικών (ΑΑ). *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 73, 22-29.
- Ζώτου, Σ., & Κοπακάκη, Μ. (2005). Χρήση ουσιών στην εφηβεία: Παράγοντας φύλο και οικογενειακό ιστορικό, μια διαχρονική μελέτη στον πληθυσμό των εφήβων χρηστών που προσέγγισαν το Δ.Υ. «Στροφή» κατά τα έτη 2001-2004. *Εξαρτήσεις*, 8, 23-40.
- Farrell, A. D., Danish, S. J., & Howard, K. (1992). Risk factors for drug use in urban adolescents: Identification and cross-validation. *American Journal of Community Psychology*, 20, 263-286.
- Fergusson, D. M., Horwood, L. J., & Lynskey, M. T. (1996). Childhood sexual abuse and psychiatric disorder in young adulthood. II Psychiatric outcomes of childhood sexual abuse. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 35, 1365-1374.
- Goldner, V., Penn, P., Scheinberg, M., & Walker, F. (1990). Love and violence: Gender paradoxes in volatile attachments. *Family Process*, 29, 343-364.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hawkins, J. D., Catalano, R. F., & Miller, J. Y. (1992). Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implications for substance abuse prevention. *Psychological Bulletin*, 112, 64-105.
- Hussong, A. M. (1999). The settings of adolescent alcohol and drug use. *Journal of Youth and Adolescence*, 29(1), 107-119.
- Kessler, R. C., McGonagle, K. A., Schwartz, M., Blazer, D. G., &

- Nelson, C. B. (1993). Sex and depression in the National Comorbidity Survey: I: Lifetime prevalence, chronicity, and recurrence. *Journal of Affective Disorders*, 29, 85-96.
- Kung, E. M., & Farrell, A. D. (2000). The role of parents and peers in Early Adolescent Substance Use: An examination of Mediating and moderating effects. *Journal of Child and Family Studies*, 9 (4), 509-528.
- Latino, R. F. (2002). Adolescent girls and addiction. In S. L. A. Straussner, & S. Brown (Eds), *The handbook of addiction treatment for women: Theory and practice* (pp. 229-251). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Lock, J., Reisel, B., & Steiner, H. (2001). Associated health risks of adolescents with disordered eating: How different are they from their peers? Results from a high School Survey. *Child Psychiatry and Human Development*, 31 (3), 249-265.
- Liddle, H. A., Rowe, C., Dakof, G. A., & Lyke, J. (1998). Translating parenting research into clinical interventions for families of adolescents. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 3, 419-443.
- Lysaught, E., & Wodarski, J. S. (1996). Model: A dual focused intervention for depression and addiction. *Journal of Child and Adolescent Substance Abuse*, 5 (1), 55 -72.
- Martin, E. (1987). *The woman in the body. A cultural analysis of reproduction*. Boston: Beacon.
- Μάτσα, Κ. (1998). Έχει πραγματικά ανάγκη η ελληνική κοινωνία από ένα ειδικό για γυναίκες πρόγραμμα απεξάρτησης; Μήπως η ίδια η διατύπωση του αιτήματος υποκρύπτει μια αντίληψη διακρίσεων εις βάρος των εξαρτημένων γυναικών; *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 61, 85-91.
- Μάτσα, Κ. (2001). *Ψάξαμε ανθρώπους και βρήκαμε σκιές... Το αίνιγμα της τοξικομανίας*. Αθήνα: Άγρα.
- Muisener, P. P. (1994). *Understanding and treating adolescent Substance abuse*. Thousand Oaks: Sage.

- NIDA (2001). Advances in Research on Women's Health and Gender Differences <http://www.drugabuse.gov/WHGD/WHGDAdvance.html>, Retrieved on 20/2/03
- Νικολάου, Κ (2000). Γυναίκες χρήστριες τοξικών ουσιών: μια ομάδα με διαφορετικές ανάγκες που δεν καλύπτονται από το υπάρχον σύστημα. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 76, 4-7.
- O'Connor, L. E., Esherick, M., & Vieten, C. (2002). Drug-and alcohol-abusing women. In S. L. A. Straussner, & S. Brown (Eds), *The handbook of addiction treatment for women: Theory and practice* (pp. 75-98). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Pedersen, W., Mastekaasa, A., & Wichstrøm, L. (2001). Conduct problems and early cannabis initiation: A longitudinal study of gender differences. *Addiction*, 96, 415-431.
- Pipher, M. (1994). *Reviving Ophelia: Saving the selves of adolescent girls*. NY: Ballantine.
- Plant, M. A., Miller, P., Plant, M. L. (2005). Trends in drinking, smoking and illicit drug use among 15- and 16- years olds in the UK (1995-2003). *Journal of Substance Use*, 10 (6), 331-339.
- Polce-Lynch, M., Myers, B. J., Kilmartin, C. T., Forssmann-Falck, R., & Kliewer, W. (1998). Gender and Age Patterns in Emotional Expression, Body image, and self-Esteem: A qualitative analysis. *Sex Roles*, 38 (11/12) 1025-1048.
- Reynaud, M., Karilla, L., Chinet, L., Allen, J. P., Streel, E., & Pelc, I. (2005). Original strategies of screening, evaluation and care of adolescent Substance abuse. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 29 (7), 1264 -1267.
- Schave, D., & Schave, B. (1989). *Early adolescence and the search for self*. NY: Praeger.
- Schneider, S. (1999). *Το κορίτσι στην εφηβεία* (Μετφρ. Θ. Σπυροπούλου). Αθήνα: Πατάκης (Έτος πρωτότυπης έκδοσης, 1992).

- Silberg, J., Rutter, M., D'onofrio, B., & Eaves, E. (2003). Genetic and environmental risk factors in adolescent substance use. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 44 (5), 664-676.
- Substance Abuse and Mental Health Services Administration. (2004). *Results from the 2003 National Survey on Drug Use and Health: National Findings* (Office of Applied Studies, NSDUH Series H-25, DHHS Publication No. SMA 04-3964). Rockville, MD. <http://oas.samhsa.gov/NHSDA/2k3NSDUH/2k3results.htm#ch2> Retrieved on 11/4/2006.
- Σφηκάκη, Μ. (2001). Σεξουαλική Κακοποίηση: Η σχέση της με την τοξικομανία. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 76, 8-12.
- Tanofsky, M. B., Wilfey, D. E., Spurrell, E. B., Welch, R., & Brownell, K. (1997). Comparison of men and women with binge eating disorder. *International Journal of Eating Disorders*, 21, 49-54.
- Tryon G. S., & Winograd, G. (2003). Developing a healthy identity. In M. Kopala & M. A. Keitel (Eds), *Handbook of counseling women* (pp. 185-197). Thousand Oaks, London: Sage.
- Τσαρουχά, Α. (2001). *Η ποιότητα του γονικού ρόλου σε σχέση με την κατάχρηση ουσιών*. Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Van Den Bergh, N. (1991). A feminist perspective on addictions. *Addiction and Recovery*, 11 (4), 30-33.
- Vourakis, C. (1995). Drug abuse problems among women. In C. I. Fogel & N. F. Woods (Eds), *Women's Health Care: A comprehensive handbook* (pp. 497-515). London: Sage.
- Wallace, J. M., Bachman, J. G., O'Malley P. M., Schulenberg, J. E., Cooper, S. M., & Johnston, L. D. (2003). Gender and ethnic differences in smoking, drinking and illicit drug use among American, 8th, 10th, 12th grade students, 1976-2000. *Addiction*, 98, 225-243.

- Whalen, M. (1996). *Counseling to end violence against women: A subversive model*. Thousand Oaks, London: Sage.
- Woods, N. F. (1995). Young Women's Health. In C. I. Fogel & N. F. Woods (Eds), *Women's Health Care: A comprehensive handbook* (pp. 61-78). London: Sage

Κακοποίηση-παραμέληση στην εφηβική ηλικία

Αριάδνη Στογιαννίδου

Η κακοποίηση-παραμέληση παιδιών πιθανώς να μην μπορεί να συγκριθεί με κανένα άλλο φαινόμενο ως προς τη σοβαρότητα και το πλήθος των συνεπειών της, αλλά και ως προς τη σύνδεση με ποικίλες κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές παραμέτρους. Τα περιστατικά κακοποίησης και παραμέλησης ουσιαστικά αντανακλούν τη δυνατότητα μιας χώρας ή μιας κοινωνικής ομάδας να διασφαλίσει την προστασία, την υγιή ανάπτυξη και την ευμερσία των μελών της.

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας θεωρεί την κακοποίηση και την παραμέληση παιδιών πρόβλημα δημόσιας υγείας παγκοσμίως (WHO, 2006). Οι περιορισμοί στην αναφορά των προβλημάτων, οι διαφορές μεταξύ χωρών στα συστήματα υγείας και τις διευκολύνσεις ή μη αναφοράς, αλλά και ποικίλοι άλλοι πολιτισμικοί, πολιτικοί και κοινω-

νικοί παράγοντες, δεν επιτρέπουν τον ακριβή καθορισμό του προβλήματος. Εκτιμάται, όμως, ότι περίπου 1%-2% των παιδιών ανά ηλικιακή ομάδα κακοποιούνται ή παραμελούνται (Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, 2000). Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι στις ΗΠΑ για το 2001 τα θύματα ήταν 12,4/1000 (Arias, 2004).

Για αρκετά χρόνια η συχνότητα της κακοποίησης και της παραμέλησης στην εφηβική ηλικία ήταν παραγνωρισμένη. Παρόλο που στη Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Παιδιού ο όρος «παιδί» αναφέρεται σε όλα τα άτομα ηλικίας κάτω των 18 ετών (ΟΗΕ, 1989), ο κύριος όγκος των ερευνητικών δράσεων και αναφορών επικεντρώνεται στις ομάδες της βρεφικής, νηπιακής και παιδικής ηλικίας. Στη σχετική βιβλιογραφία συναντά κανείς συχνότερες αναφορές στην εφηβεία αλλά στο πλαίσιο της κατανόησης της ανάπτυξης και της προσαρμογής παιδιών που έχουν κακοποιηθεί κατά την παιδική τους ηλικία. Όμως, σε αμερικανικές, τουλάχιστον, έρευνες φαίνεται ότι οι μισές περίπου από τις περιπτώσεις αφορούν άτομα εφηβικής ηλικίας και μάλιστα σε αρκετές από αυτές εφήβους χωρίς προηγούμενη εμπειρία κακοποίησης και παραμέλησης (Brezina, 1998).

Οι λόγοι που συνδέονται με την παραγνώριση του φαινομένου στην εφηβεία είναι ποικίλοι. Πιθανώς, λόγω στερεότυπων αντιλήψεων, οι έφηβοι εξαιτίας της «επανάστασής» τους θεωρούνται περισσότερο θύτες παρά θύματα (Smith & Lambie, 2005). Πολύ συχνά όμως παραβατικές και βίαιες συμπεριφορές δεν αποτελούν παρά συνέπειες κακοποίησης και παραμέλησης, όπως θα συζητηθεί εκτενέστερα παρακάτω. Η αντίληψη της εφηβείας ως μιας περιόδου σταδιακής ανεξαρτητοποίησης από το οικογενειακό περιβάλλον οδηγεί στην αξιολόγηση των συμπεριφορών των

εφήβων ως πλησιέστερων σε εκείνες των ενηλίκων παρά των παιδιών. Έτσι, συχνά παραγνωρίζονται ή υπερσικιάζονται οι παράμετροι που σχετίζονται με γονεϊκές πρακτικές και επιδράσεις. Συγχρόνως, οι έφηβοι και οι έφηβες αρχίζουν να δημιουργούν δίκτυα σχέσεων με συνομηλίκους, στα οποία λειτουργούν ανεξάρτητα από το περιβάλλον ανατροφής, όπου οι πιθανές εμπειρίες κακοποίησης έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά με εκείνα των φαινομένων βίας και κακοποίησης του πληθυσμού των ενηλίκων.

Το περιεχόμενο αυτού του κεφαλαίου αντανακλά την ανάγκη θεώρησης της κακοποίησης-παραμέλησης ως φαινομένου που σχετίζεται, από τη μια πλευρά, με τη διερεύνηση ζητημάτων που είναι κοινά μεταξύ νεαρότερων παιδιών και εφήβων και, από την άλλη, ζητημάτων που σχετίζονται με την κακοποίηση ενηλίκων ατόμων και κυρίως γυναικών. Έτσι, συζητούνται τα χαρακτηριστικά και οι συνέπειες της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών στο πλαίσιο του περιβάλλοντος όπου ανατρέφονται και, στη συνέχεια, παρουσιάζονται ζητήματα που συνδέονται με την κακοποίηση γυναικών στο πλαίσιο των διαπροσωπικών σχέσεων.

Η σύνδεση της κακοποίησης-παραμέλησης με το φύλο των θυμάτων είναι πλέον σχεδόν αυτονόητη και κατανοήσιμη μέσα από δύο διαφορετικούς αλλά αλληλοσυνδεόμενους άξονες: τα επιδημιολογικά δεδομένα των σχετικών περιστατικών και την κοινωνικοπολιτισμική κατασκευή του φύλου, με την οποία συνδέονται και η συχνότητα εμφάνισης και οι βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες συνέπειες της κακοποίησης.

1. Η κατανόηση της κακοποίησης-παραμέλησης με την οπτική του φύλου

Τα ποσοστά σωματικής κακοποίησης, συναισθηματικής κακοποίησης και παραμέλησης φαίνονται συγκρίσιμα σε αγόρια και κορίτσια κατά την παιδική ηλικία. Μάλιστα για την Ελλάδα, η σωματική κακοποίηση των αγοριών είναι συχνότερη, ίσως λόγω της αποδοχής της φυσικής τιμωρίας από τους γονείς (Agathopoulos-Georgoroulou, 1997). Οι συνέπειες όμως των αρνητικών εμπειριών διαφοροποιούνται για τα δύο φύλα, με τα κορίτσια να βρίσκονται σε υψηλότερο κίνδυνο επαναθυματοποίησης κατά τη διάρκεια της εφηβείας και της ενήλικης ζωής (Arias, 2004). Τα φαινόμενα της σεξουαλικής κακοποίησης είναι σημαντικά συχνότερα για τα κορίτσια. Για παράδειγμα, σε μια παγκόσμια μελέτη επικινδυνότητας το 2002, φάνηκε ότι ποσοστό 8% των αγοριών και 25% των κοριτσιών, κάτω της ηλικίας των 18 ετών, έχει υποστεί κάποια μορφή σεξουαλικής κακοποίησης (WHO, 2006).

Στο χώρο της κακοποίησης ενηλίκων, το γυναικείο φύλο θεωρείται ο κυριότερος προβλεπτικός παράγοντας επικινδυνότητας. Οι παράμετροι σχετίζονται με το γεγονός ότι οι γυναίκες, ως ενήλικες αλλά και ως παιδιά, εκτίθενται σε πολλές μορφές κακοποίησης, λόγω της κοινωνικής διαφοροποίησης από άνδρες, της θέσης τους ως σεξουαλικών αντικειμένων και της αποδοχής της βίας από τις κοινωνικές νόρμες (APA, 1985. Ο' Leary 1986). Η ενδοοικογενειακή βία, με κύρια θύματα τις γυναίκες και τα παιδιά, δεν ήταν αναγνωρίσιμη έως πριν από τρεις δεκαετίες. Έως τη δεκαετία του 1970 οι πατριαρχικές απόψεις για την επιβολή των ανδρών και τα δικαιώματά τους στις γυναίκες και τα παιδιά τους είχαν ως συνέπεια να αγνοούνται συχνά οι συζυγικοί βιασμοί και η σεξουαλική κακομεταχείριση των κοριτσιών. Οι αντιλήψεις για τη συχνότητα άρχισαν να αλ-

λάζουν από την εποχή εμφάνισης πιέσεων για νομικές αναδιαρθρώσεις σχετικά με τα φαινόμενα κακομεταχείρισης των γυναικών (Kia-Keating, Grossman & Sorsoli, 2005). Οι κακοποιημένες γυναίκες παρουσιάζουν ευρύ φάσμα συναισθηματικών και συμπεριφορικών προβλημάτων ως αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενης κακομεταχείρισης, με αποτέλεσμα πολύ συχνά τα συμπτώματα να θεωρούνται ότι πηγάζουν από προσωπική ψυχοπαθολογία (APA, 1985).

Η αναγνώριση και η αποδοχή της συστηματικής επικράτησης των γυναικών ως θυμάτων κακοποίησης έναντι των ανδρών, σε συνδυασμό με τις ιδεολογικές προτεινόμενες μετακινήσεις στο χώρο της συμβουλευτικής γυναικών (βλ. Το μέρος του παρόντος τόμου), καθιστούν σαφές ότι η κακοποίηση δεν συνδέεται απλώς με το φύλο του θύματος αλλά συμβαίνει συνήθως *εξαιτίας* του φύλου.

Μορφές κακοποίησης – Ορισμοί

Οι ορισμοί και οι ταξινομήσεις της κακοποίησης-παραμέλησης παρουσιάζουν σημαντική διαφοροποίηση. Σε διακρατικό επίπεδο, η διαφοροποίηση απορρέει από διαφορετικές νομοθετικές ρυθμίσεις αλλά και από διαφορετικά επίπεδα ανοχής ή αποδοχής δυνάμει κακοποιητικών συμπεριφορών, όπως είναι η σωματική τιμωρία των μικρών παιδιών από τους γονείς (Thompson Gershoff, 2002). Επιπλέον, η δυνατότητα μιας κοινωνίας να προστατεύει τα μέλη της και να τα διασφαλίζει από κινδύνους κακοποίησης και παραμέλησης είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες.

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO, 2006) θεωρεί ότι η κακομεταχείριση παιδιών αφορά όλα τα άτομα ηλι-

2. Η κακοποίηση-παραμέληση στο πλαίσιο των οικογενειακών σχέσεων

κίας κάτω των 18 ετών και περιλαμβάνει όλες τις μορφές κακομεταχείρισης (σωματικής, συναισθηματικής, σεξουαλικής) που βλάπτουν, ή μπορεί να βλάψουν, την υγεία, την επιβίωση, την ανάπτυξη και την αξιοπρέπεια των παιδιών και οι οποίες συμβαίνουν στο πλαίσιο σχέσεων ευθύνης, εμπιστοσύνης ή εξουσίας.

Η κακοποίηση περιλαμβάνει τις εξής μορφές:

- *Σωματική κακοποίηση*, όπου η αλληλεπίδραση ή η έλλειψη αλληλεπίδρασης έχει ως αποτέλεσμα τη βλάβη ή την πιθανότητα βλάβης του παιδιού. Η αλληλεπίδραση θα πρέπει να είναι σε εύλογο έλεγχο του γονέα ή προσώπου σε θέση ευθύνης.
- Η *σεξουαλική κακοποίηση* αφορά την εμπλοκή του παιδιού σε σεξουαλική δραστηριότητα την οποία δεν κατανοεί, για την οποία δεν είναι σε θέση να δώσει τη συγκατάθεσή του, δεν είναι αναπτυξιακά ώριμο να συγκαταθέσει ή αντίκειται στους νόμους ή τα κοινωνικά ταμπού της κοινωνίας
- Η *παραμέληση* είναι η αποτυχία του υπεύθυνου για το παιδί ατόμου να εξασφαλίσει την ανάπτυξη του παιδιού σε όλους τους τομείς – υγεία, εκπαίδευση, συναισθηματική ανάπτυξη, διατροφή, προστασία και ασφαλείς συνθήκες διαβίωσης – στο μέτρο που είναι δυνατόν από τις ευρύτερες συνθήκες και τους πόρους που είναι διαθέσιμοι από τους ενήλικες.
- Η *συναισθηματική κακοποίηση* περιλαμβάνει την αποτυχία να προσφερθεί ένα αναπτυξιακά κατάλληλο και υποστηρικτικό περιβάλλον. Σε αυτήν περιλαμβάνονται συμπεριφορές συνεχούς μείωσης του παιδιού, αντιμετώπισης ως αποδιοπομπαίου τράγου, διάκριση, εξευτε-

λισμός, απειλές και οποιαδήποτε μορφή υποτιμητικής ή απορριπτικής μεταχείρισης.

- Η *εμπορική ή άλλη εκμετάλλευση* αναφέρεται στη χρησιμοποίηση παιδιών σε εργασία ή άλλες δραστηριότητες για το συμφέρον τρίτων. Περιλαμβάνει την παιδική εργασία και την παιδική πορνεία αλλά δεν περιορίζεται σε αυτές.

Αιτιολογικοί παράγοντες

Οι αιτιολογικοί παράγοντες για την κακοποίηση-παραμέληση είναι αντίστοιχοι με αυτούς που αφορούν όλες τις εκδηλώσεις βίας: εκτείνονται από το ατομικό έως το ευρύτερο κοινωνικό επίπεδο (WHO, 2006).

Η συζήτηση για την επικινδυνότητα περιλαμβάνει, επομένως, ατομικά χαρακτηριστικά των θυμάτων – όπως το φύλο, την ηλικία, το επίπεδο ωριμότητας– και των θυτών – όπως τη χρήση ουσιών, ψυχοπαθολογικά χαρακτηριστικά και εμπειρία κακοποίησης. Στο οικογενειακό επίπεδο, είναι σαφές ότι η ενδοοικογενειακή βία συνυπάρχει με την παιδική κακοποίηση ή την κακομεταχείριση (Kohl et al., 2005), η οποία με τη σειρά της συνδέεται με ευρύτερες παραμέτρους της κοινότητας και των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών. Για παράδειγμα, οι Kelley, Power και Wimbush (1992) παρατηρούν ότι η επικινδυνότητα της γειτονιάς επηρεάζει τις πρακτικές των γονέων στην ανατροφή των παιδιών τους περισσότερο από όσο οι προσωπικές τους πεποιθήσεις για την ανατροφή. Είναι, επίσης, πλέον αυτονόητο ότι οι αντίξοες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες αποτελούν σημαντικούς στρεσογόνους παράγοντες για το οικογενειακό σύστημα, οι οποίοι πυροδοτούν ή οξύνουν κα-

κοποιοτικές πρακτικές. Σε κοινωνικό επίπεδο, το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας και προστασίας, οι νομοθετικές ρυθμίσεις, οι πολιτικές και, συχνά, οι στρατιωτικές συνθήκες σχηματίζουν το ευρύτερο πλαίσιο επιβάρυνσης ή προστασίας των θυμάτων και των θυτών.

Συνέπειες

Η παραμέληση-κακοποίηση των παιδιών επιφέρει στα ίδια και στο περιβάλλον τους σημαντικά προβλήματα που συνδέονται με εξίσου σοβαρές συναισθηματικές και συμπεριφορικές συνέπειες (Ackerson, 2003. Anthony & Cohler, 1987. Bethea, 1999. Dunn, 1993). Οι συνέπειες αυτές, αρκετά συχνά, διατηρούνται και μέχρι την ενήλικη ζωή (Cicchetti & Toth, 1995).

Οι άμεσοι κίνδυνοι για σωματική βλάβη των παιδιών αφορούν κυρίως το θάνατο των παιδιών καθώς και την κακομεταχείρισή τους (Taylor et al., 1991). Οι επιδράσεις από την κακομεταχείριση δεν περιορίζονται σε άμεσες και παρούσες συνέπειες για τα παιδιά, αλλά εκτείνονται και στις μελλοντικές ιστορίες των συγκεκριμένων παιδιών ως ενηλίκων (Schuff & Asen, 1996. Stanley & Penhale, 1999). Πολλοί ερευνητές και κλινικοί επιμένουν στη διάκριση της παραμέλησης από διάφορα είδη κακοποίησης ή την αλληλοκάλυψή τους που αποτελεί και τη συχνότερη περίπτωση στις ιστορίες των παιδιών και των οικογενειών τους (Browne & Finkelhor, 1986. Briere & Runtz, 1990. Mullen et al., 1993). Οι αρνητικές συνέπειες εκφράζονται με αρνητική αντίληψη για τον εαυτό και ενοχές, με φτωχή εικόνα για τη συγκρότηση ταυτότητας και σύγχυση ορίων, με συναισθηματικές διαταραχές, με δυσκολία στις δια-

προσωπικές σχέσεις ως προς το τι είναι οικειότητα, καθώς και αμφιθυμία, με αποφευκτική συμπεριφορά, όπως είναι η αυτοκαταστροφικότητα ή ο έντονος παρορμητισμός (Briere & Runtz, 1990). Σε μικρότερη ηλικία τα παιδιά αντιδρούν με άγχος και σύγχυση, ενώ λίγο αργότερα εκδηλώνουν ενοχές και ντροπή. Το αναπτυξιακό πλαίσιο βοηθά ιδιαίτερα στην αξιολόγηση των συνεπειών, καθώς τα παιδιά κατανοούν, βιώνουν και εκφράζουν διαφορετικές συναισθηματικές αντιδράσεις στο τραύμα της κακοποίησης (Agathos, 1997). Στη σχολική ηλικία τα παιδιά εκφράζουν έντονα το συναίσθημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, ενώ στην εφηβεία βιώνουν πένθος και την αίσθηση της απώλειας της σχέσης τους με ένα γονέα.

Συγκριτικά, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η έρευνα όσον αφορά την εφηβική ηλικία είναι περιορισμένη και τούτο ισχύει επίσης για τις πληροφορίες ως προς τις συνέπειες της κακοποίησης. Γενικά, συναντά κανείς τα ίδια χαρακτηριστικά με εκείνα της μέσης παιδικής ηλικίας (Trickett, 1997), δηλαδή συνέπειες που συμβάλλουν σε κακή σχολική επίδοση και εγκατάλειψη του σχολείου, καθώς και προβλήματα συμπεριφοράς που συνδέονται με την ενδοπροσωπική και διαπροσωπική προσαρμογή. Ειδικότερα για τα προβλήματα συμπεριφοράς, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις φύλου, οι οποίες είναι ανάλογες – και προφανώς συνδεδεμένες – με τις αντίστοιχες διαφορές φύλου όταν αξιολογούνται τα προβλήματα ψυχοπαθολογίας. Συγκεκριμένα, τα αγόρια και οι έφηβοι εμφανίζουν συχνότερα «εξωτερικευμένα» προβλήματα, όπως υπερκινητικότητα/διάσπαση προσοχής και διαταραχές διαγωγής, ενώ στα κορίτσια είναι συχνότερες οι διαταραχές συναισθήματος (Ekbland, 1990. Motti-Stefanidi et al., 1996. Rutter &

Garmezy, 1983. Sourander et al., 1995). Η διαφοροποίηση αυτή είναι σημαντική για την παρούσα συζήτηση: το είδος των προβλημάτων που εμφανίζουν συχνότερα τα κορίτσια και οι έφηβες επιβαρύνουν τη συναισθηματική και κοινωνική τους ανάπτυξη, έχουν όμως λιγότερες πιθανότητες να γίνουν αντιληπτά από το οικογενειακό και εκπαιδευτικό περιβάλλον, καθώς δεν προκαλούν διάσπαση όπως στην περίπτωση της ανοιχτής επιθετικότητας ή άλλων αντικοινωνικών συμπεριφορών (Rutter & Garmezy, 1983). Τούτο, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι γενικότερα η αναγνώριση διαταραχών είναι μικρότερη στα κορίτσια συγκριτικά με τα αγόρια (Harris, Tyre & Wilkinson, 1993. Rutter, Tizard & Whitmore, 1970), σημαίνει αυξημένη πιθανότητα για ελλιπή στήριξη των κοριτσιών σε περιπτώσεις κακοποίησης και παραμέλησης.

Σε αυτή την ηλικιακή ομάδα, υπάρχει μια σαφής σύνδεση μεταξύ προηγούμενης έκθεσης σε βία και συμπεριφορών που σχετίζονται με παραβατική συμπεριφορά και σεξουαλική δραστηριότητα. Εκτός από τις επαρκώς τεκμηριωμένες συνδέσεις μεταξύ παραβατικότητας, όπως είναι οι εγκληματικές πράξεις, η χρήση παράνομων ουσιών και σοβαρής σωματικής ή σεξουαλικής κακοποίησης, αρκετές έρευνες δείχνουν ότι και οι λιγότερο εμφανείς μορφές κακομεταχείρισης, όπως η γονεϊκή απόρριψη, η λεκτική επιθετικότητα και οι απειλές σωματικής τιμωρίας, μπορούν να οδηγήσουν σε αντικοινωνικού τύπου εκδηλώσεις (Brezina, 1998).

Γενικότερα, οι πρόσφατες αναζητήσεις για τις επιπτώσεις της κακοποίησης έχουν μετακινήσει το βάρος του ενδιαφέροντος από το πλαίσιο εμφάνισης μεμονωμένων ψυχοπαθολογικών προβλημάτων στον τρόπο με τον οποίο επη-

ρεάζουν τη συνολικότερη επάρκεια του παιδιού (Trickett, 1997). Οι σχετικές μελέτες εστιάζονται σε παράγοντες που ευνοούν την ανθεκτικότητα ορισμένων παιδιών παρά τη συνεχιζόμενη έκθεσή τους σε αντίξοες συνθήκες. Παραδείγματος χάριν, αναφέρεται ότι το 1/3 -1/4 των παιδιών που έχουν εμπειρία από πρακτικές παραμέλησης και κακοποίησης δεν αντιμετωπίζουν προβλήματα προσαρμογής (Lynskey & Fergusson, 1997). Ως προστατευτικοί παράγοντες συνήθως αναγνωρίζονται η αυτοεκτίμηση και η αίσθηση αυτοαποτελεσματικότητας που αναπτύσσει ένα παιδί, η παρουσία καλού κλίματος στην οικογένεια, η ύπαρξη φίλων ή σημαντικών προσώπων, καθώς και οι εμπειρίες που δίνουν τη δυνατότητα στο παιδί να αποδείξει ότι αξίζει, όπως είναι η συμμετοχή του σε αθλητικές ή κοινωνικές δραστηριότητες ή η σχολική του επιτυχία. Από την άλλη πλευρά όμως, οι επιδράσεις της κακοποίησης δημιουργούν προσθετική επιβάρυνση στις επιδράσεις της φτώχειας και των αντίξοων συνθηκών που συνυπάρχουν.

Σύμφωνα με τον Wolfe (2006), η αναζήτηση των φαινομένων βίας και των επιπτώσεών τους πρέπει να επικεντρωθεί στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Παραδείγματος χάριν, είναι σαφές ότι σε μια οικογένεια δεν αντιλαμβάνονται όλοι τη βία με τον ίδιο τρόπο και δεν έχει σε όλους τις ίδιες επιπτώσεις, με τις γυναίκες και τα παιδιά να αποτελούν τα πιο ευάλωτα μέλη. Τα παιδιά και οι νέοι ουσιαστικά αντανακλούν τις εμπειρίες τους από την οικογένεια από την οποία προέρχονται, τόσο ως προς τις θετικές όσο και ως προς τις αρνητικές συμπεριφορές. Όλοι προσαρμόζονται ακόμη και σε κακές συνθήκες, αλλά η προσαρμογή δεν είναι πάντοτε επιτυχημένη: μπορεί να αναπτύσσουν μηχανισμούς «αυτοϊασης» μέσα από χρήση

ουσιών, τη βία, την εγκατάλειψη της οικογενειακής εστίας, τη ριψοκίνδυνη σεξουαλική συμπεριφορά.

3. Η κακοποίηση στο πλαίσιο διαπροσωπικών σχέσεων συνομηλίκων

Ο μεγαλύτερος όγκος της βιβλιογραφίας σχετικά με την κακοποίηση στο πλαίσιο των διαπροσωπικών σχέσεων συνομηλίκων επικεντρώνεται στην κακοποίηση και τη σεξουαλική καταπίεση ενήλικων γυναικών. Στο παρόν κείμενο θα αναφερθούμε επιγραμματικά σε σχετικές πληροφορίες, καθώς ενδιαφερόμαστε κυρίως για ζητήματα που αφορούν την επικινδυνότητα παρόμοιων φαινομένων στην εφηβική ηλικία καθώς και τις προσπάθειες πρόληψης.

Κακοποίηση θεωρείται κάθε βίαιη αλληλεπίδραση σε συνθήκες κοινής συμβίωσης όπου η γυναίκα καταπιέζεται ή τραυματίζεται (Correra, 1987). Οι πιθανότητες κακομεταχείρισης της γυναίκας μέσα σε μόνιμες ή παροδικές σχέσεις αυξάνονται ανάλογα με το βαθμό αποδοχής παραδοσιακών ρόλων των δύο φύλων. Οι άνδρες με πιο παραδοσιακές απόψεις αποδέχονται και εκδηλώνουν περισσότερο τη σωματική βία στις γυναίκες τους (Finn, 1986. Taubman, 1986). Από την άλλη πλευρά, ακόμη και νεαρότερα άτομα, τα οποία αναμένεται ότι έχουν λιγότερο στερεότυπες παραδοσιακές απόψεις, φαίνεται ότι λειτουργούν μέσα από μακρόχρονα εγκαθιδρυμένες αντιλήψεις για την ανοχή της καταπίεσης των γυναικών. Από έρευνα των Raraport και Burkhardt (1984) σε φοιτητές βρέθηκε ότι μεγάλο ποσοστό είχε προσβάλει σεξουαλικά γυναίκες (37% χέρι στο στήθος, 31% έβγαλαν ρούχα και 30% άγγιξαν γεννητικά όργανα).

Στο επίπεδο συγχρονικής ανάλυσης, σημαντικές παράμετρους για την πρόβλεψη βίας στη συντροφική σχέση αποτελούν οι κοινωνικές στάσεις του ευρύτερου περιβάλ-

λοντος, τα χαρακτηριστικά και η στάση του άντρα, καθώς και η σχέση του ζευγαριού (Brennan, 1985). Μέσα από μια διαχρονική οπτική, όμως, η βία μεταξύ ερωτικών συντρόφων μπορεί να προβλεφθεί και από το προηγούμενο ιστορικό κακοποίησης και παραμέλησης από τις οικογένειές τους και να αρχίσει να γίνεται ιδιαίτερα φανερή στην εφηβεία (Wolfe et al., 2003).

Τα φαινόμενα της κακοποίησης στο πλαίσιο των ερωτικών σχέσεων περιλαμβάνουν ελεγκτική συμπεριφορά (έλεγχος στο ντύσιμο, στις παρέες, στο πού βρίσκεται), λεκτική και συναισθηματική κακοποίηση που περιλαμβάνει ζήλια, υποτίμηση, υβριστικούς χαρακτηρισμούς, απειλές για την ίδια ή την οικογένεια, σωματική κακοποίηση και σεξουαλική κακομεταχείριση, που μπορεί να εκτείνεται από τον εξαναγκασμό σε σεξουαλικές δραστηριότητες μέχρι την απαγόρευση χρήσης προφυλακτικού και μεθόδων αντισύλληψης (New York City Alliance Against Sexual Assault, 2006).

Μελέτη στάσεων απέναντι στο βιασμό ενός δείγματος φοιτητών/φοιτητριών

Λίγα θέματα προκαλούν τόσες συναισθηματικές αντιδράσεις, ιδεολογικές τοποθετήσεις και αντικρουόμενες απόψεις όσο αυτό του βιασμού γυναικών. Οι αντιδράσεις του κοινού κυμαίνονται από τις συνηθισμένες αντιδράσεις τρόμου μπροστά σε όλες τις εγκληματικές πράξεις έως εκδηλώσεις σεξιστικών απόψεων. Η μελέτη που ακολουθεί έχει ως στόχο τη διερεύνηση των απόψεων νεαρών ατόμων για τα φαινόμενα βίας ενάντια στις γυναίκες.

Ήδη από την εποχή της Brownmiller (1975) η πράξη του βιασμού είναι μια πράξη βίας που προκαλείται, δικαιο-

λογείται και, κατά συνέπεια, διατηρείται μέσα από στερεότυπες κοινωνικές αντιλήψεις για το ρόλο της γυναίκας. Οι αντιλήψεις αυτές δημιουργούν αβάσιμους μύθους για την υπαιτιότητα της γυναίκας, οι μύθοι δημιουργούν ενοχές και το αρσενικό φύλο τους διατηρεί ως υποστηρίγματα της δύναμης.

Ένα από τα κεντρικά ζητήματα εδώ αποτελούν οι αντιλήψεις για την υπαιτιότητα της γυναίκας-θύματος, η οποία καθορίζει και την αντιμετώπιση αλλά και τη δημιουργία ενοχών στα θύματα. Σύμφωνα με τον ορισμό του ΟΗΕ (United Nations, 1985), «θύμα εγκλήματος» είναι το πρόσωπο που υπέστη φυσική ή ψυχική βλάβη ή κάκωση, υλική απώλεια ή ζημιά ή άλλη κοινωνική μείωση ως αποτέλεσμα εγκληματικής συμπεριφοράς. Υπάρχουν πολύ λίγα προβλήματα στον καθορισμό της ιδιότητας κάποιου ως θύματος αλλά τεράστια από εκεί και πέρα όσον αφορά τον καθορισμό του βαθμού βλάβης και υπαιτιότητας. Σημαντικό είναι να τονιστεί ότι ο χαρακτηρισμός κάποιου ως θύματος δεν σημαίνει αυτόματα την απαλλαγή από την υπαιτιότητα.

Σύμφωνα με διεθνή δεδομένα, η κλιμάκωση της υπαιτιότητας του θύματος συμβαίνει στο βιασμό: τα μεγαλύτερο μέρος της ανάκρισης απευθύνεται στο θύμα – πληροφορίες σχετικές με τη σεξουαλική συμπεριφορά και το γενικότερο ήθος. Μέχρι στιγμής, μόνο σε ορισμένες πολιτείες των ΗΠΑ απαγορεύεται να δοθούν πληροφορίες για το θύμα εκτός από εκείνες που αφορούν προηγούμενες σεξουαλικές σχέσεις με το δράστη.

Η Burt (1980) προτείνει ότι το στερεότυπο της γυναικείας κατωτερότητας είναι υπεύθυνο για τις πράξεις βιασμού αλλά και την υιοθέτηση μύθων για την υπαιτιότητα

της γυναίκας. Η ίδια όμως συνδέει τους μύθους και με άλλες τρεις διαστάσεις:

- α. *Σεξουαλικός συντηρητισμός*: Υπερβολικά συντηρητικά άτομα που δέχονται τη σεξουαλική πράξη μόνο κάτω από νόμιμες συνθήκες αισθάνονται απειλητικά και απορριπτικά: ξεχνούν την πλευρά της βίας και καταδικάζουν το θύμα για συνενοχή. Εξηγείται με τη θεωρία της ισοτιμίας, διότι απονέμεται δικαιοσύνη και καταδικάζουν το θύμα για συνενοχή. Παρόμοιες αντιδράσεις μπορούν να εξηγηθούν υπό το πρίσμα της «θεωρίας της ισοτιμίας», σύμφωνα με την οποία ο θύτης θεωρεί ότι έτσι απονέμεται δικαιοσύνη και απενοχοποιείται.
- β. *Πεποιθήσεις εχθρικής σεξουαλικότητας*: Προσδοκία σύμφωνα με την οποία οι σεξουαλικές σχέσεις είναι κυρίως σχέσεις εκμετάλλευσης, στις οποίες ο καθένας χειρίζεται τον άλλο και δυσπιστεί απέναντί του. Ο βιασμός είναι η υπερβολή μιας τέτοιας σχέσης στην οποία ευθύνονται και τα δύο μέρη.
- γ. *Αποδοχή διαπροσωπικής βίας*: Ο εξαναγκασμός είναι αποδεκτή μορφή συμπεριφοράς και αναγκαία για επιβίωση και εξασφάλιση συμμόρφωσης από τους άλλους. Αυτός ο παράγοντας έχει την υψηλότερη συσχέτιση με τους μύθους για το βιασμό.

Οι στάσεις απέναντι στο βιασμό βοηθούν να κατανοήσουμε τις αντιδράσεις του θύματος σε μια απόπειρα βιασμού αλλά και, κυρίως, πώς θα αντιμετωπιστούν θύμα και δράστης. Ειδικότερα, αναφέρονται έρευνες στις οποίες οι στάσεις επηρεάζουν την αναφορά βιασμών από θύματα, τη μεταχείριση των θυμάτων από τους δικαστές, τους ενόρκους, τους δικηγόρους, τη νομοθεσία και τη νομολογία, τη

διευθέτηση περιπτώσεων από τις αστυνομικές αρχές και τη σωματική και ψυχολογική φροντίδα θυμάτων από σχετικές υπηρεσίες (APA, 1984). Χωρίς αλλαγή στάσεων του κοινού, όλα τα προγράμματα πρόληψης ή βοήθειας σε θύματα είναι καταδικασμένα σε αποτυχία και τούτο διότι ο βιασμός είναι κοινωνικοπολιτισμική πράξη (Brownmiller, 1975).

Στο πλαίσιο των παραπάνω προβληματισμών, μελετήθηκαν οι απόψεις ενός δείγματος φοιτητών και φοιτητριών του ΑΠΘ ως προς την αναγνώριση των περιπτώσεων βιασμού και, κυρίως, ως προς τις αντιλήψεις για τα κίνητρα της εγκληματικής πράξης, την υπαιτιότητα δράστη και θύματος και τις προτεινόμενες μεθόδους τιμωρίας του δράστη. Στόχος μας ήταν η διερεύνηση των αντιλήψεων νεαρών ατόμων σχετικά με τα ζητήματα αυτά, καθώς και η μελέτη της διαφοροποίησης των δύο φύλων. Στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας, έλαβε μέρος και ένα μικρό δείγμα δικηγόρων της πόλης της Θεσσαλονίκης, καθώς αντιπροσωπεύουν τη σημαντικότερη ομάδα επαγγελματιών που χειρίζονται σχετικές υποθέσεις. Εδώ θα αναφερθούν μόνο τα αποτελέσματα που αφορούν τις απαντήσεις τους για τον καθορισμό της εγκληματικής πράξης.

Για τη μελέτη των απόψεων, χρησιμοποιήθηκε το σχετικό Ερωτηματολόγιο των LeDoux και Hazelwood (1987), μεταφρασμένο και προσαρμοσμένο στις ανάγκες της εν λόγω έρευνας.

Δεν δόθηκε ορισμός του βιασμού αλλά ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες στην έρευνα να τον ορίσουν, επιλέγοντας μεταξύ μιας κλίμακας αυξανόμενης πίεσης. Στον Πίνακα 1 φαίνεται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό θεωρεί πράξη βιασμού την περίπτωση στην οποία η γυναίκα υποκύπτει έπειτα από απειλή με όπλο ή αντικείμενο (88%) και έπειτα

από έντονη σωματική βία (92,7%). Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα σημαντικό ποσοστό θεωρεί πίεση τις λεκτικές απειλές για τη σωματική ακεραιότητα (32,7%) και την ελαφριά σωματική βία. Δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα. Η σύγκριση των απαντήσεων των φοιτητών με εκείνες των δικηγόρων επιτρέπει την αξιολόγηση της ακρίβειας με την οποία μπορούν να αναγνωρίζουν τις περιπτώσεις βιασμού. Σύμφωνα με το άρθρο 336 του Ποινικού Κώδικα της Ελληνικής Νομοθεσίας, ο βιασμός ορίζεται ως η κατάσταση στην οποία ένα άτομο εξαναγκάζει ένα άλλο να έχει μαζί του συνουσία, χρησιμοποιώντας είτε σωματική βία είτε οποιαδήποτε άλλη απειλή.

Πίνακας 1
Αντιλήψεις για τον ορισμό του βιασμού

	Φοιτητές/Φοιτήτριες ΑΠΘ N=150		Δικηγόροι N=10	
	N*	%	N*	%
Η περίπτωση που η γυναίκα υποκύπτει μετά από...				
Λεκτικές απειλές για σωματική ακεραιότητα	49	32,7	3	30
Λεκτικές απειλές εκτός σωματικής ακεραιότητας	28	18,7	0	0
Απειλή με όπλο	132	88	10	100
Κατοχή όπλου χωρίς απειλή	26	17,3	0	0
Έντονη σωματική βία	139	92,7	10	100
Ελαφριά σωματική βία	64	42,7	4	40

* Ήταν δυνατή η επιλογή περισσότερων από μια απαντήσεων

Πίνακας 2
Συγκρίσεις βαθμού συμφωνίας με τις δηλώσεις,
ανάλογα με το φύλο

Προτάσεις ερωτηματολογίου	% Συμφωνίας («Συμφωνώ απόλυτα» + «Συμφωνώ»)		Χ ² B.E. =3	p
	Άνδρες	Γυναίκες		
Στο βιασμό, ποτέ δεν πρέπει να καταλογίζονται ευθύνες στο θύμα.	35,1	73,2	22,94	0,005
Όλοι οι βιαστές είναι ψυχικά άρρωστοι.				
Μια γυναίκα μπορεί να αποφύγει το βιασμό αν θέλει.	48,1	16,7	18,9	0,005
Ένας άνδρας που βιάζει μια γυναίκα θα πρέπει να καταδικάζεται τουλάχιστον σε 30 χρόνια φυλάκισης.	36,8	59,2	8,74	0,05
Μια γυναίκα που έχει βιαστεί είναι λιγότερο επιθυμητή ερωτικά.				
Ο βιασμός δίνει την ευκαιρία στους άνδρες να επιδείξουν τον ανδρισμό τους.				
Πολλές γυναίκες εύχονται μυστικά να βιαστούν.	61,3	14,1	41,36	0,005
Σε μερικές γυναίκες αξίζει να βιαστούν.	45,2	14,1	18,47	0,005
Πολλές γυναίκες προκαλούν το βιασμό με το ντύσιμο ή τη συμπεριφορά τους.	76,5	54,2	17,17	0,005
Οι ήσυχες γυναίκες δεν βιάζονται.	24,7	2,8	14,95	0,005
Οι περισσότερες κατηγορίες βιασμού είναι αβάσιμες.	25,7	11,1	16,39	0,005
Ο βιασμός είναι η έκφραση μιας ακράτητης επιθυμίας για σεξ.				
Ο βιασμός είναι έκφραση επιθετικότητας απέναντι στη γυναίκα.	65	84,5	8,54	0,05
Οι βιαστές είναι σεξουαλικά καταπιεσμένα άτομα.	67,5	86,1	8,92	0,05

Πίνακας 2 (συνέχεια)
Συγκρίσεις βαθμού συμφωνίας με τις δηλώσεις,
ανάλογα με το φύλο

Προτάσεις ερωτηματολογίου	% Συμφωνίας («Συμφωνώ απόλυτα» + «Συμφωνώ»)		χ^2 B.E. =3	p
	Άνδρες	Γυναίκες		
Στις περισσότερες περιπτώσεις βιασμού, οι γυναίκες «πήγαιναν γυρεύοντας».	35,9	11,1	17,26	0,005
Η αιτία των περισσότερων βιασμών είναι το ίδιο το σεξ.				
Ο βιασμός μιας γυναίκας από ένα γνωστό της άνδρα δεν σημαίνει παρά μια γυναίκα που άλλαξε γνώμη την τελευταία στιγμή.				
Οι καταδικασμένοι βιαστές θα έπρεπε να ευνουχίζονται.	10,4	18,3	13,45	0,005
Μια γυναίκα θα έπρεπε να αισθάνεται ενοχές μετά το βιασμό.	14,5	5,6	18,61	0,005
Ο βαθμός της αντίστασης της γυναίκας θα πρέπει να αποτελεί το κυριότερο κριτήριο για τη δικαστική απόφαση ενοχής του βιαστή.				
Η απειλή του βιασμού χρειάζεται για να συγκρατεί ορισμένες γυναίκες στη θέση τους.	25	8,4	10,65	0,05
Το προηγούμενο ιστορικό μιας γυναίκας θα έπρεπε να παίζει ρόλο στη δικαστική απόφαση του δικαστή για την ενοχή.				
Η ηλικία και η εμφάνιση του θύματος επηρεάζουν το βαθμό ενοχής του βιαστή.	48,7	29,2	15,29	0,005
Αν το θύμα είχε προηγούμενες ερωτικές σχέσεις με το βιαστή της, μειώνεται ο βαθμός ενοχής του δευτέρου.				

Η σύγκριση των δύο φύλων (Πίνακας 2) έδειξε στατιστικά σημαντικές διαφορές σε 15 από τις 24 ερωτήσεις του ερωτηματολογίου. Ειδικότερα, οι γυναίκες έτειναν να συμφωνούν περισσότερο με προτάσεις που αναφέρονταν στην έλλειψη ενοχής του θύματος, στην επιθετικότητα των ανδρών, στο βιασμό ως αποτέλεσμα σεξουαλικής καταπίεσης και στην αυστηρότητα της τιμωρίας. Οι άνδρες συμφωνούσαν περισσότερο με την άποψη ότι παίζουν ρόλο και τα χαρακτηριστικά της γυναίκας θύματος (ηλικία, προκλητικότητα κ.ά.), ότι οι περισσότερες κατηγορίες βιασμού είναι αβάσιμες και ότι η γυναίκα θα πρέπει να αισθάνεται ένοχη.

Η προσδοκία μας ήταν ότι, σύμφωνα με τη θεωρία των στερεοτύπων, οι άνδρες θα έχουν μεν αρνητική στάση ή συμφωνία για την υπαιτιότητα της γυναίκας, αλλά και οι γυναίκες θα δηλώνουν αρνητικές στάσεις για προστασία απέναντι στην απειλή του βιασμού.

Για τις γυναίκες, από τις πέντε δηλώσεις που διαφέρουν στατιστικά σημαντικά από τους άνδρες, η μία μόνο αφορά τις ευθύνες του θύματος, ενώ οι άλλες έχουν να κάνουν με χαρακτηρισμούς για το δράστη. Οι άνδρες συμφωνούν με το ρόλο υπαιτιότητας της γυναίκας: οι αναφορές είναι άμεσες για το χαρακτήρα της γυναίκας και την προηγούμενη ζωή της. Το ποσοστό που συμφωνεί ότι το θύμα θα έπρεπε να αισθάνεται ενοχές είναι μικρό, παρ' όλα αυτά καταλογίζονται ευθύνες. Η πρόκληση με το ντύσιμο και τη συμπεριφορά είναι αξιοσημείωτη.

Αντί επιλόγου, παραθέτουμε αυτούσια την απάντηση άνδρα δικηγόρου η οποία έχει δακτυλογραφηθεί στο οπισθόφυλλο του ερωτηματολογίου που του δόθηκε:

«Δεν απαντώ εις το ερωτηματολόγιό σας γιατί είμαι ήδη απόλυτος στις απόψεις μου. Οι γυναίκες αρέσκονται να βιάζονται και είναι αποκλειστικά οι ίδιες υπεύθυνες για ό,τι τους συμβαίνει» (!!!)

Στο παρόν κεφάλαιο εστιάζομαστε σε στοιχεία που αφορούν δύο σημαντικές ομάδες του πληθυσμού: τα άτομα εφηβικής ηλικίας και τους εκπαιδευτικούς. Για να αναπτύξουμε προγράμματα παρέμβασης χρειάζεται να κατανοήσουμε τους παράγοντες που συντελούν στη μεγαλύτερη έκθεση των εφήβων σε πρακτικές παραμέλησης και κακοποίησης (Bethea, 1999).

Από την κοινωνική ψυχολογία γνωρίζουμε ότι οι κριτές ενός φαινομένου επηρεάζονται από τις προσωπικές τους προκαταλήψεις και απόψεις. Το σχολείο είναι ένα περιβάλλον όπου γίνονται συνεχώς τέτοιου είδους εκτιμήσεις. Οι εκπαιδευτικοί και τα παιδιά επηρεάζονται από τις προσωπικές πεποιθήσεις και όχι από αντικειμενικά κριτήρια της συμπεριφοράς, όταν πρόκειται να την αξιολογήσουν ως βίαιη ή μη, ιδιαίτερα όταν η συμπεριφορά είναι ασαφής (Hudley et al., 2001). Για παράδειγμα, η ανοιχτή επιθετικότητα δημιουργεί μεγαλύτερη διάσπαση και άρα γίνεται πιο εύκολα αντιληπτή από εκπαιδευτικούς, ενώ η έμμεση επιθετικότητα, όπως το κακεντρεχές κουτσομπολιό, γίνεται περισσότερο αντιληπτή από τους συνομηλίκους.

Οι τρόποι με τους οποίους έφηβοι και ενήλικες αναγνωρίζουν τις διαστάσεις και τις εκδηλώσεις της κακοποίησης επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό και τις συνέπειες που απορρέουν αλλά και τη λήψη ή μη μέτρων για την αντίσταση σε αυτήν. Το κοινωνικό περιβάλλον παίζει σημα-

4. Παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση της κακοποίησης στις οικογενειακές και διαπροσωπικές σχέσεις

ντικό διαμορφωτικό ρόλο. Έχει συζητηθεί ήδη το γεγονός ότι η έκθεση των παιδιών και των εφήβων στη βία, είτε πρόκειται για ενδοοικογενειακή βία, βία στη γειτονιά ή προβολή βίας από τα ΜΜΕ, έχει συνέπειες και στη δική τους κατοπινή επιθετική συμπεριφορά αλλά και, συνολικότερα, στην κοινωνική και συναισθηματική τους προσαρμογή. Πολλές φορές, η συνεχής έκθεση σε ορισμένα κοινωνικά περιβάλλοντα μπορεί να δημιουργεί την αίσθηση ότι η βία είναι μέρος της νόρμας και συνεπώς δεν παραβιάζονται κανόνες.

Συμμετοχή των εφήβων σε προγράμματα παρέμβασης

Κατά τον Wolfe και τους συνεργάτες του (2003), η εφηβεία αποτελεί την ιδανική ηλικία παρέμβασης για την πρόληψη της βίας στις διαπροσωπικές σχέσεις. Από τη μια πλευρά, πρόκειται για την περίοδο στην οποία τα νεαρά άτομα αρχίζουν να επεκτείνουν το κοινωνικό τους δίκτυο ώστε να περιλαμβάνει άτομα του αντίθετου φύλου αλλά συγχρόνως δεν έχουν ακόμη εγκαθιδρυμένες συμπεριφορές που περιλαμβάνουν βία, συνεπώς είναι ευκολότερο, συγκριτικά, να αλλάξουν.

Η διαχείριση οποιασδήποτε μορφής βίας από όλα τα άτομα, και ιδιαίτερα από νεαρά, πρέπει να βασίζεται σε δύο άξονες: την πληροφόρηση και την εκμάθηση εναλλακτικών τρόπων αντιμετώπισης. Η πληροφόρηση αφορά, εκτός από την ενημέρωση για τις πιθανές εκδηλώσεις της κακοποίησης και της βίαιης κακομεταχείρισης, και την ενημέρωση των νεαρών κοριτσιών για τα πιθανά συναισθήματα και φόβους που προκαλεί η εμπειρία της κακοποίησης. Για παράδειγμα, χρειάζεται να πληροφορηθούν ότι έχουν

αναμενόμενες αντιδράσεις που τις μοιράζονται και με άλλους, όπως την αντίληψη ότι πρόκειται για δικό τους φταίξιμο, συναισθήματα θυμού, λύπης, μοναξιάς, κατάθλιψης, σύγχυσης ή ταπείνωσης, το φόβο ότι αν μιλήσουν η κακομεταχείριση θα γίνει πιο σοβαρή και συχνά την ανάγκη προστασίας από τους γονείς ή τους συντρόφους (New York City Alliance Against Sexual Assault, 2006).

Οι εναλλακτικοί τρόποι αντιμετώπισης αφορούν την εκμάθηση δεξιοτήτων και τη γνώση υγιών σχέσεων. Οι θετικές κοινωνικές δεξιότητες αφορούν τις ικανότητες διαχείρισης του θυμού, διαπραγμάτευσης και αντίστασης απέναντι σε πιέσεις είτε συνομηλίκων είτε ενηλίκων.

Ο Wolfe (2006) βρήκε ότι πολύ συχνά οι έφηβοι γνωρίζουν συμμαθητές που είτε είναι θύματα κακοποίησης στην οικογένεια ή έχουν κακές σχέσεις με το άλλο φύλο, αλλά έχουν την τάση να τα μοιράζονται και να αναζητούν βοήθεια από συνομηλίκους και όχι από ενήλικες εκπαιδευτικούς ή ειδικούς ψυχικής υγείας. Με δεδομένο αυτό το εύρημα, ένας υποσχόμενος δρόμος μπορεί να είναι αυτός της δημιουργίας ενός δικτύου αλληλοϋποστήριξης συνομηλίκων, καθώς στις περισσότερες από τις περιπτώσεις τα παιδιά αισθάνονται πιο άνετα να συζητήσουν τέτοια θέματα με άτομα της ίδιας ηλικίας. Οι ενήλικες σε αυτή την περίπτωση μπορούν να έχουν κυρίως διευκολυντικό παρά καθοδηγητικό ρόλο. Σε τέτοια ζητήματα, φαίνονται περισσότερο αποτελεσματικές οι ομαδικές συναντήσεις, διότι διαπραγματεύονται θέματα που είναι κοινά σε πολλά άτομα και συχνά η παρουσία των άλλων διευκολύνει την έκφραση συναισθημάτων. Ουσιαστικά, η συνθήκη της ομαδικής συμβουλευτικής αποτελεί ευκαιρία για εκπαίδευση στις διαπροσωπικές σχέσεις. Στο χώρο των παρεμβάσεων

όμως που αφορούν τη μείωση της βίαιης συμπεριφοράς, έχουν εκφραστεί κάποιες επιφυλάξεις για την αποτελεσματικότητα των ομαδικών συναντήσεων όταν τα μέλη των ομάδων είναι νεαρά άτομα σε υψηλό κίνδυνο για παραπτωματική ή αντικοινωνική συμπεριφορά. Οι Dishion, McCord και Roulin (1999) θεωρούν ότι η συνεύρεση μπορεί να ασκεί ενισχυτικό ρόλο σε παραβατικές συμπεριφορές, μέσα από την προσοχή που παρέχουν οι συνομήλικοι, και έτσι να αυξάνονται οι μη επιθυμητές αντιδράσεις.

Κλείνοντας, παραθέτουμε πληροφορίες για ένα πρόγραμμα πρόληψης της βίας στις διαπροσωπικές σχέσεις εφήβων, πιστεύοντας ότι εμπεριέχει πολλά από τα στοιχεία που έχουν συζητηθεί παραπάνω.

Το Πρόγραμμα Σχέσεων Νεότητας (Youth Relationships Project – YRP) (Wolfe et al., 2003) απευθύνεται σε εφήβους που ανήκουν σε υψηλή ομάδα κινδύνου λόγω ιστορικού κακοποίησης και αντίξων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών. Εκτός από τη γνώση για την αναγνώριση και τη μείωση της βίας στις διαπροσωπικές σχέσεις, περιλαμβάνει εκπαίδευση για την εκμάθηση υγιών συμπεριφορών μέσα στις σχέσεις με το άλλο φύλο. Η επίτευξη των στόχων επιχειρείται με την εστίαση σε θετικές εναλλακτικές μορφές αντιμετώπισης της επιθετικότητας, χρησιμοποιώντας δεξιότητες επίλυσης προβλημάτων και συζητώντας τις προσδοκίες που σχετίζονται με το φύλο. Το περιεχόμενο στηρίζεται, από τη μια, σε προγράμματα εκμάθησης δεξιοτήτων και, από την άλλη, σε φεμινιστικές θεωρίες σχετικά με τις κοινωνικές αξίες οι οποίες προάγουν διακριτικές και βίαιες συμπεριφορές μέσα από τις διαφοροποιήσεις φύλου.

Το πρόγραμμα περιλαμβάνει τρία είδη δράσεων:

- *Εκπαίδευση και ενημέρωση.* Το τμήμα αυτό στοχεύει στην ανάπτυξη της ικανότητας των εφήβων να αναγνωρίζουν μορφές βίαιης συμπεριφοράς σε διαφορετικά πλαίσια (όπως είναι η κακοποίηση παιδιών, η κακοποίηση γυναικών, η σεξουαλική παρενόχληση, ο ρατσισμός), με ιδιαίτερη έμφαση σε ζητήματα δύναμης και κυριαρχίας στις σχέσεις ανδρών και γυναικών.
- *Ανάπτυξη δεξιοτήτων.* Περιλαμβάνει δεξιότητες ακρόασης και επικοινωνίας, με στόχο την αναζήτηση εναλλακτικών της βίας λύσεων στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες οι έφηβοι βρίσκονται σε θέση καταπίεσης ή κακοποίησης.
- *Κοινωνικές δράσεις.* Οι έφηβοι αναλαμβάνουν να επικοινωνήσουν και να επισκεφθούν υπηρεσίες και δομές στην κοινότητα τις οποίες θεωρούν απόμακρες και απειλητικές, θα ήταν όμως εν δυνάμει υποστηρικτικές (π.χ. η αστυνομία), αλλά και αναλαμβάνουν δράσεις οι οποίες βοηθούν στην ενεργητική συμμετοχή για τη μείωση της βίας στην κοινότητα (π.χ. οργάνωση εκδήλωσης για τη συγκέντρωση χρημάτων για καταφύγια κακοποιημένων γυναικών).

Ο ρόλος των εκπαιδευτικών στην αναγνώριση της κακοποίησης-παραμέλησης και στη στήριξη των θυμάτων

Η εκμυστήρευση σε έναν ενήλικα εμπιστοσύνης βοηθά και στο σταμάτημα ή έστω στη στήριξη για το χειρισμό της βίας. Από την άλλη πλευρά, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί αισθάνονται ανέτοιμοι για τέτοιους ρόλους και δηλώνουν ότι δεν γνωρίζουν πώς να προχωρήσουν σε αναφορά και, κυ-

ρίως, πώς να υποστηρίξουν τα θύματα (Abrahams, Casey & Daro, 1992). Θεωρούμε εξαιρετικά σημαντική την ενημέρωση των εκπαιδευτικών για τα μέτρα που πρέπει να λαμβάνονται. Οι εκπαιδευτικοί χρειάζονται ένα «πρωτόκολλο συνεργασίας» έτσι ώστε να γνωρίζουν πού πρέπει να απευθυνθούν όταν γίνονται γνώστες περιπτώσεων κακοποίησης. Παρόλο που η εμπειρία από άλλες χώρες δείχνει ότι συχνά υπάρχει υπερβολή στις σχετικές καταγγελίες, η εκ των προτέρων γνώση για τον τρόπο με τον οποίο επικοινωνεί κανείς με κοινωνικές υπηρεσίες είναι ιδιαίτερα σημαντική. Πολύ συχνά, ο εκπαιδευτικός χρειάζεται, επίσης, καθοδήγηση για την άμεση αντιμετώπιση στην περίπτωση που ένα θύμα αναφέρει την κακοποίηση ή, στην περίπτωση που έχει υποψίες, καθοδήγηση για τα σημάδια τα οποία πρέπει να αναζητήσει ώστε να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει υποψίες.

Μερικές φορές, οι ίδιες οι έφηβες αποφασίζουν να εκμυστηρευτούν τις εμπειρίες κακοποίησης σε έναν ενήλικα εκπαιδευτικό, ο οποίος μπορεί να μην έχει καμιά υποψία, καθώς οι περισσότερες μορφές βίας εναντίον των κοριτσιών και των γυναικών είναι «αόρατες» και συμβαίνουν στο σπίτι. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις της σεξουαλικής κακοποίησης, το παιδί μπορεί να αρχίσει να μιλά ξαφνικά, περιμένοντας συγχρόνως να ζυγίσει τις αντιδράσεις του άλλου. Στις περισσότερες από τις περιπτώσεις ο θύτης είναι κηδεμόνας ή ακόμη και πατέρας του παιδιού. Οι αυθόρμητες αντιδράσεις οργής, σοκ, δυσπιστίας είναι απόλυτα δικαιολογημένες αλλά καθόλου βοηθητικές. Η έφηβη χρειάζεται ήρεμη αντιμετώπιση από έναν ενήλικα ο οποίος φαίνεται να γνωρίζει τι πρέπει να κάνει και, κυρίως, να αναλάβει το βάρος της στήριξης. Πολύ συχνά, υπάρχει έντονη αίσθηση προσωπικής ευθύνης από την πλευρά του

παιδιού, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε έντονη αντίδραση να του δημιουργεί το αίσθημα ότι ευθύνεται το ίδιο για την αναστάτωση. Το σημαντικότερο είναι να κατανοήσει ο δάσκαλος ότι δεν είναι δική του αρμοδιότητα να «ανακαλύψει» ποιος το έκανε αλλά να διευκολύνει το παιδί στη διαδικασία εντοπισμού (Webster & Hall, 2004). Καθώς πολύ συχνά αυτή θα είναι η πρώτη φορά που η έφηβη το αναφέρει, ο δάσκαλος πρέπει να είναι έτοιμος για ενημέρωση ως προς τα επόμενα βήματα. Είναι μια διαδικασία κατά την οποία οι έφηβες θα πρέπει να διευκολυνθούν να μιλήσουν κυρίως για τους φόβους τους και οτιδήποτε τις αναστατώνει, παρά να δώσουν λεπτομέρειες, τουλάχιστον όχι περισσότερες από όσες είναι απαραίτητες για να φανεί ότι πρόκειται για κακοποίηση. Πολύ συχνά, ζητούν να τους υποσχεθούν ότι δεν θα μιλήσουν σε κανέναν. Είναι πολύ σημαντικό να μη δοθεί τέτοια υπόσχεση αλλά να μπορέσουν οι δάσκαλοι να καθησυχάσουν το παιδί ότι θα προστατευτεί σε όλη αυτή τη διαδικασία.

Στη συνέχεια, αναφερόμαστε σύντομα στα αποτελέσματα μιας μελέτης που στόχευε στη διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών ως προς την παρουσία παραμέλησης-κακοποίησης των παιδιών στο οικογενειακό περιβάλλον. Η διερεύνηση έγινε με τη χρήση ενός ερωτηματολογίου και συμπληρώθηκε από 1877 εκπαιδευτικούς, κυρίως της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (Μπίμπου, υπό έκδοση).

Τα ευρήματα δείχνουν ότι οι εκπαιδευτικοί εντοπίζουν με επάρκεια τους κύριους δείκτες παραμέλησης-κακοποίησης στα παιδιά αλλά διστάζουν να αναφέρουν τις περιπτώσεις σε φορείς ή υπηρεσίες εκτός σχολείου, καθώς δεν γνωρίζουν τι ισχύει ως νομοθετικό και θεραπευτικό πλαίσιο.

σιο. Το 16,3% των εκπαιδευτικών ανέφεραν προσωπική εμπειρία από κακοποίηση μαθητών τους.

Στην ερώτηση πόσο καλά προετοιμασμένοι είναι οι εκπαιδευτικοί, κατά την άποψή τους, για να αναφέρουν μια περίπτωση παραμέλησης-κακοποίησης, περισσότεροι από το 50% των εκπαιδευτικών νιώθουν πως δεν είναι επαρκώς προετοιμασμένοι. Πολύ μικρότερο ποσοστό εκπαιδευτικών (17,5%) έχουν υπόψη τους αντίστοιχες νομοθετικές διατάξεις και ρυθμίσεις σχετικά με το ρόλο τους σε ανάλογες περιπτώσεις.

Με βάση τις απαντήσεις των συμμετεχόντων εκπαιδευτικών, διαπιστώθηκε πως οι εκπαιδευτικοί δυσκολεύονται να αναγνωρίσουν, κατά σειρά δυσκολίας, τη σεξουαλική κακοποίηση, τη σωματική κακοποίηση, στη συνέχεια τη συναισθηματική κακοποίηση και, σε μικρότερο βαθμό, την παραμέληση των παιδιών στο οικογενειακό τους περιβάλλον. Σύμφωνα με τους ίδιους, οι κακώσεις αποτελούν το σημαντικότερο δείκτη της σωματικής κακοποίησης, ενώ η νευρωσική συμπεριφορά αποτελεί το σημαντικότερο δείκτη της συναισθηματικής κακοποίησης. Για τη σεξουαλική κακοποίηση, οι εκπαιδευτικοί επικαλούνται την εικόνα ενός φοβισμένου παιδιού, και για την παραμέληση αναφέρουν ως κυριότερη ένδειξη τις ακαδημαϊκές δυσκολίες στο σχολείο.

Σημειώνεται ότι οι εκπαιδευτικοί δηλώνουν πως θα υιοθετούσαν στρατηγικές μη βοηθητικές, όπως να πείσουν το ίδιο το παιδί να δώσει επιπλέον πληροφορίες (σε ποσοστό 86%), να συγκεντρώσουν οι ίδιοι παραπάνω πληροφορίες για το περιστατικό (94,2%), ή να υποσχεθούν πως δεν θα πουν τίποτα πουθενά, αν αυτό επιθυμεί το παιδί (76,5%).

Θεωρούμε δεδομένο ότι οποιαδήποτε παρέμβαση απευθύνεται σε συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού θα πρέπει να υποστηρίζεται από δράσεις που αφορούν ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες. Η αποτελεσματικότητα των προσπαθειών μείωσης των φαινομένων κακοποίησης και παραμέλησης βασίζεται στο συνδυασμό προγραμμάτων πρόληψης με προγράμματα εστιασμένα σε κοινωνικές δομές μέσω της εκπαίδευσης, της οικονομίας και της νομοθεσίας (Nelson et al., 2001). Άλλωστε, το νομικό καθεστώς κάθε χώρας σε συνδυασμό με την ιδεολογία που διέπει την κάθε χώρα αλλά και την ύπαρξη υπηρεσιών επηρεάζουν και το βαθμό και την ποιότητα αντιμετώπισης (Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, 1999).

Οι κακοποιητικές συμπεριφορές, είτε στο πλαίσιο της ανατροφής των παιδιών είτε στις συνδιαλλαγές μεταξύ συνομηλίκων, φαίνονται να πυροδοτούνται από ανθρώπους οι οποίοι βρίσκονται σε κατάσταση έντασης και διαχειρίζονται την ένταση αυτή μέσα από βίαιες συμπεριφορές. Εάν αποδεχτούμε την πρόταση της UNESCO (2006) ότι η βία και η μη βία αποτελούν ισότιμες εναλλακτικές μεθόδους για τη διαχείριση του θυμού και των συγκρούσεων, τότε οποιοδήποτε πρόγραμμα κατά της κακοποίησης θα πρέπει να εμπεριέχει μέτρα για τη μείωση των παραγόντων που οδηγούν στη βία. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας προτείνει ότι ένα οικολογικό μοντέλο το οποίο περιλαμβάνει ατομικούς, βιολογικούς παράγοντες με το πλαίσιο της κοινότητας, οικογενειακούς παράγοντες και ευρύτερο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο αποτελεί την αποτελεσματική καταπολέμηση της βίας (Krug et al., 2002).

5. Επίλογος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abrahams, N., Casey, K., & Daro, D. (1992). Teachers' knowledge, attitudes and beliefs about child abuse and its prevention. *Child Abuse and Neglect, 16*, 229-238.
- Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, Ε. (1999). Θεσμικό πλαίσιο για την πρόληψη, έγκαιρη επισήμανση και αντιμετώπιση της κακοποίησης, παραμέλησης. *Παιδιατρική Θεραπευτική Ενημέρωση*, 8-17.
- Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, Ε. (2000). Ο παιδίατρος και τα δικαιώματα του παιδιού. *Παιδιατρική, 63*, 97-100.
- Ackerson, B. J. (2003). Parents with serious and persistent mental illness: Issues in assessment and services. *Social Work, 48* (2), 187-194.
- Agathonos-Georgopoulou, H. (1997). Child maltreatment in Greece. A review of Research. *Child Abuse Review, 257-271*.
- Anthony, E. J., & Cohler, B. J. (Eds) (1987). *The invulnerable child*. New York: The Guilford Press.
- Arias, I. (2004). The legacy of child maltreatment: Long-term health consequences for women. *Journal of Women's Health, 13*, 468-473.
- Bethea, L. (1999). Primary prevention of child abuse. *American Family Physician, 15* (6), 1577-1585.
- Brennan, A. F. (1985). Political and psychosocial issues in psychotherapy for spouse abusers: Implications for treatment. *Psychotherapy, 22*, 643-654.
- Brezina, T. (1998). Adolescent maltreatment and delinquency: The question of intervening processes. *Journal of Research in Crime and Delinquency, 35*, 71-99.
- Briere, J., & Runtz, M. (1990). Differential adult symptomatology associated with three types of child abuse histories. *Child Abuse and Neglect, 14*, 357-364.
- Browne, A., & Finkelhor, D. (1986). Impact on child sexual abuse. A review of the research. *Psychological Bulletin, 29*, 66-77.

- Brownmiller, S. (1975). *Against our will*. New York: Simon & Schuster.
- Burt, M. (1980). Cultural myths and supports for rape. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38 (2), 217-230.
- Cicchetti, D., & Toth, S. L. (1995). A developmental psychopathology perspective on child abuse and neglect. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 34 (5), 541-565.
- Correra, M. (1987). Results of a research carried out in Trieste (Italy) to evaluate the phenomenon of child abuse and neglect. Paper presented at the 1st European Congress on Child Abuse and Neglect. Rhodes, Greece, 6-10 April 1987.
- Dishion, T. J., McCord, J., & Poulin, F. (1999). When interventions harm: peer groups and problem behavior. *American Psychologist*, 54, 755-764.
- Dunn, B. (1993). Growing up with a psychiatric mother. A retrospective study. *American Journal of Orthopsychiatry*, 63 (2), 177-189.
- Ekblad, S. (1990). The Children's Behaviour Questionnaire for completion by parents and teachers in a Chinese sample. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 31, 775-791.
- Finn, S. (1986). The relationship between sex role attitudes and attitudes supporting marital violence. *Sex Roles*, 14, 235-244.
- Harris, J., Tyre, C., & Wilkinson, C. (1993). Using the Child Behaviour Checklist in ordinary primary schools. *British Journal of Educational Psychology*, 63, 245-260.
- Hudley, C., Wakefield, W. D., Britsch, B., Cho, S.J., Smith, T., & DeMorat, M. (2001). Multiple perceptions of Children's aggression: Differences Across neighborhood, Age, gender, and Perceiver. *Psychology in the Schools*, 38, 43-56.
- Kelley, M. L., Power, T. G., & Wimbush, D. D. (1992). Determinants of disciplinary practices in low-income black mothers. *Child Development*, 63, 573-582.

- Kia-Keating, M., Grossman, F. K., & Sorsoli, L. (2005). Containing and resisting masculinity: Narratives of renegotiation among resilient male survivors of childhood sexual abuse. *Psychology of Men and Masculinity, 6*, 169-185.
- Kohl P. L., Edleson, J. L., English D. J., & Barth, R. P., (2005). Domestic violence and pathways into child welfare services: Findings from the National Survey of Child and Adolescent Well-Being. *Children and Youth Services Review, 27*, 1167-1182.
- Krug E. G., Mercy J. A., Dahlberg, L. L., & Zwi, A. (2002). The world report on violence and health (review). *Lancet, 360*, 1083-1088.
- LeDoux J. C., & Hazelwood R. R. (1987). Police attitudes and beliefs concerning rape. In R. R. Hazelwood & A. W. Burgess (Eds), *Practical aspects of rape investigation* (pp. 43-58). New York: Elsevier.
- Lynskey, M. T., & Ferguson, D. (1997). Factors protecting against the development of adjustment difficulties in young adults exposed to childhood sexual abuse. *Child Abuse & Neglect, 21*, 1177-1190.
- Motti-Stefanidi, F., Besevegis, E., & Giannitsas, N. (1996). Teachers' perceptions of school-age children's competence and mental health. *European Journal of Personality, 10*, 263-282.
- Μπίμπου, Ι. (2006). Δουλεύοντας με ευπαθείς ομάδες και εμπλέκοντας τους εκπαιδευτικούς σε θέματα ψυχικής υγείας: Το παράδειγμα ΝΙΟΒΗ. Στο Ι. Μπίμπου & Α. Στογιαννίδου (Επιμ.) *Πλαίσια συνεργασίας ψυχολόγων και εκπαιδευτικών για την οικογένεια και το σχολείο* (σελ. 221-295). Αθήνα: Δαρδανός.
- Mullen, D., Martin, J., Anderson, J., Romans, S., & Herbison, G. (1993). Childhood sexual abuse and mental health in adult life. *British Journal of Psychiatry, 163*, 721-732.
- Nelson G., Laurendeau, M. C., & Chamberland, C. (2001). A

- review of programs to promote family wellness and prevent the maltreatment of children. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 33, 1-13.
- New York City Alliance Against Sexual Assault (2006). Dating violence information for teens. Available online at: <http://www.nycgainstape.org>
- O' Leary, K. D. (1986) *Violence in the family*. Unpublished workshop notes. Hofstra University, NY, 14/3/1986.
- Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (1989). *Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Παιδιού*. Διαθέσιμο στο διαδίκτυο: www.unisef.gr/reports
- Rapaport, K., & Burkhart, B. (1984). Personality and attitudinal characteristics of sexually coercive college males. *Journal of Abnormal Psychology*, 93, 216-221.
- Russo, N. F. (Ed.) (1985). *A women's mental health agenda*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Rutter, M., & Garmezy, M. (1983). Developmental Psychopathology. In P. H. Mussen (Series Ed.) *Handbook of child psychology*: Vol. 4., E. M. Hetherington (Ed.) *Socialization, personality and social development* (pp. 775-911). New York: Wiley.
- Rutter, M., Tizard, J., & Whitmore, K. (Eds) (1970). *Education, health and behaviour*. London: Longmans.
- Schuff, H., & Asen, E., (1996). The disturbed parent and the disturbed family. In M. Gopfert, J. Webster & M. V. Seeman (Eds), *Parental Psychiatric Disorder. Distressed parents and their families* (pp. 135-152). London: Cambridge University Press.
- Smith T. W., & Lambie, G. W. (2005). Teachers' responsibilities when adolescent abuse and neglect are suspected. *Middle School Journal (January)*. Available online at: http://www.dare.com/documents/JanMSJ_DARE.pdf
- Sourander, A., Helenius, H., & Piha, J. (1995). Parent and teacher

- reports of problem behaviors in child psychiatric inpatients: Cross-informant correlations on admission and at 5-month follow-up. *Child Psychiatry and Human Development*, 26, 85-94.
- Stanley, N., & Penhale, B. (1999). The mental health problems of mothers experiencing the child protection system: Identifying needs and appropriate responses. *Child Abuse Review*, 8, 34-45.
- Taubman, S. (1986). Beyond the bravado: Sex roles and the exploitive male. *Social Work*, 31, 12-18.
- Taylor, C. G., Norman, D. K., Murphy, J. M., Jellinek, M., Quinn, D., Poitras, F., & Goshko, M. (1991). Diagnosed intellectual and emotional impairment among parents who seriously mistreat their children: prevalence, type and outcome in a court sample. *Child Abuse and Neglect*, 15 (4), 389-401.
- Thompson Gershoff, E. (2002). Corporal punishment by parents and associated child behaviors and experiences: A meta-analytic and theoretical review. *Psychological Bulletin*, 128, 539-579.
- Trickett, P.K. (1997). Sexual and physical abuse and the development of social competence. In S. S. Luthar, J. A. Burack, D. Cicchetti & J. R. Weisz (Eds), *Developmental psychopathology. Perspectives on adjustment risk and disorder* (pp 390-436). Cambridge UK: Cambridge University Press.
- UNESCO (2006). *Non violence education*. Available online at: <http://portal.unesco.org/education>
- United Nations (1985). *Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power*. Available online at: <http://unhchr.ch>
- Webster, R. E., & Hall, C. W. (2004). School-based responses to children who have been sexually assaulted. *Education and Treatment of Children*, 27, 64-81.

- WHO (2006). Child abuse and neglect. Available online at: http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/neglect
- Wolfe, D. A.(2006). Preventing violence in relationships: psychological science addressing complex social issues. *Canadian Psychology*, 47, 44-50.
- Wolfe, D. A., Wekerle, C., Scott, K., Straatman, A. L., Grasley, C., & Reitzel-Jaffe, D. (2003). Dating violence prevention with at-risk youth: a controlled outcome evaluation. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 279-291.

ΜΕΡΟΣ 4ο

Ζητήματα εποπτείας και δεοντολογίας

Γυναίκες στη συμβουλευτική και ψυχοθεραπευτική εποπτεία*

Kristin L. Barnes & Janine M. Bernard

Για περισσότερο από τριάντα χρόνια, οι ερευνητές έχουν σημειώσει τον εκτεταμένο αντίκτυπο του βιολογικού και του κοινωνικού φύλου στη συμβουλευτική διαδικασία (Nelson, 1993). Πρόσφατα έχει εμφανιστεί βιβλιογραφία σχετική με το ρόλο του φύλου στην εποπτεία των συμβούλων και των ψυχοθεραπευτών. Αυτό το κεφάλαιο εστιάζεται στα ζητήματα των γυναικών στην εποπτική διαδικασία. Συγκεκριμένα, εξετάζεται η έρευνα σχετικά με το φύλο στην εποπτεία, με έμφαση στα αποτελέσματα που τονίζουν

* Barnes, K. L. & Bernard, J. M. (2003). Women in Counseling and Psychotherapy Supervision. In M. Kopala & A. M. Keitel (Eds), *Handbook of Counseling Women* (pp. 535-545). London, Sage. © 2003 Reprinted by permission of Sage Publications, Inc. Μετάφραση: Π. Καστράνη, επιμέλεια: Α. Στογιαννίδου.

το ρόλο των γυναικών. Η παρούσα επισκόπηση συμπεριλαμβάνει τις σημαντικές συνεισφορές της βιβλιογραφίας στο χώρο της φεμινιστικής εποπτείας. Στη συνέχεια, εξάγουμε συμπεράσματα για τους επόπτες γυναικών που εκπαιδεύονται ώστε να γίνουν θεραπεύτριες. Τέλος, προτείνουμε κάποιες στρατηγικές για την εφαρμογή εποπτείας με ευαισθησία στα ζητήματα φύλου.

Λόγω του περιορισμένου χώρου, τα σημαντικά ζητήματα της σεξουαλικής παρενόχλησης και οι ανάγκες των ομοφυλόφιλων γυναικών σε εποπτεία δεν περιλαμβάνονται στο κεφάλαιο αυτό. [Για μια πιο ολοκληρωμένη επισκόπηση σχετικά με τα θέματα αυτά, βλ. Bartell και Rubin (1990) (σεξουαλική παρενόχληση σχετική με εποπτεία) και Buhrke (1989) (ζητήματα σχετικά με ομοφυλόφιλες γυναίκες σε εποπτεία)]. Επιπρόσθετα, αναγνωρίζουμε σαφώς πως οι γυναίκες που δεν ταιριάζουν με τον λευκό μεσαίας τάξης πληθυσμό τείνουν να αγνοούνται. Συνειδητοποιούμε πως κάθε συζήτηση για το φύλο είναι ανολοκλήρωτη αν δεν αναλογιστούμε την αλληλεπίδρασή του με τη φυλή, την εθνικότητα, την κοινωνική τάξη και άλλες κοινωνικά δημογραφικές μεταβλητές. Σε αυτό το κεφάλαιο, περιοριζόμαστε από μια βιβλιογραφία που, στο μεγαλύτερο μέρος της, μεταχειρίζεται τις γυναίκες (και τους άνδρες) ως μονολιθικούς αναφορικά με επιπλέον πολιτισμικές μεταβλητές.

1. Ορίζοντας την εποπτεία

Η εποπτεία έχει περιγραφεί ως μια «εμπρόθετη εκπαιδευτική διαδικασία» (Borders, 2001, σελ. 417) που στοχεύει στην προώθηση της προσωπικής και επαγγελματικής ανάπτυξης των συμβούλων. Οι Bernard και Goodyear (1998) προσέφεραν τον ακόλουθο ορισμό:

Μια παρέμβαση που παρέχεται από ένα μεγαλύτερο μέλος ενός επαγγέλματος σε ένα μικρότερο μέλος ή σε μικρότερα μέλη του ίδιου επαγγέλματος. Η σχέση είναι αποτιμητική, εκτείνεται σε διάστημα χρόνου και έχει ταυτόχρονα το σκοπό να εμπλουτίσει την επαγγελματική λειτουργία του/των μικρότερου/-ων ατόμου/-ων, να επιτηρεί την ποιότητα των επαγγελματικών υπηρεσιών που προσφέρονται στους πελάτες του/της/τους και να εξυπηρετεί ως φίλτρο αυτών που πρόκειται να εισέλθουν σε ένα συγκεκριμένο επάγγελμα (σελ. 6).

Όπως υπονοείται από τον ορισμό, η εποπτεία είναι πολύ σημαντική στην άσκηση όλων των επαγγελματιών ψυχικής υγείας, συμπεριλαμβανομένης της συμβουλευτικής, του επαγγέλματος του κοινωνικού λειτουργού, της οικογενειακής θεραπείας και θεραπείας ζευγαριών και της ψυχολογίας. Ανασκοπήσεις εποπτικών αποτελεσμάτων έχουν σημειώσει ότι η παροχή κατάλληλης εποπτείας προωθεί την ανάπτυξη της επιδεξιότητας των συμβούλων και επομένως και τα θετικά αποτελέσματα στους πελάτες (Holloway & Neufeldt, 1995. Lambert & Ogles, 1997).

Η εποπτεία συχνά γίνεται αντιληπτή με βάση το μοντέλο ή τη θεωρητική προσέγγιση ενός επόπτη ή μιας επόπτριας. Τα μοντέλα εποπτείας μπορούν να θεωρηθούν οι φακοί μέσα από τους οποίους αλλάζουν οι απόψεις ενός επόπτη και προκύπτει η μάθηση. Αυτά τα μοντέλα, όπως το ψυχοδυναμικό, το προσωποκεντρικό ή το γνωστικό-συμπεριφορικό, μπορούν να βασιστούν στο θεωρητικό προσανατολισμό του επόπτη. Στην εποπτεία που βασίζεται στην ψυχοθεραπεία χρησιμοποιούνται ανάλογες μέθοδοι με την ψυχοθεραπεία. Για παράδειγμα, ένας επόπτης που

δουλεύει με βάση μια γνωστικο-συμπεριφορική θεώρηση θα βοηθούσε πρώτα έναν εποπτευόμενο να αναγνωρίσει ένα πρόβλημα και μετά θα εξήγαγε λύσεις βασισμένες στην αλλαγή των γνωστικών σχημάτων ή των συμπεριφορών για να αποκατασταθεί η δυσκολία.

Οι επόπτες μπορούν επίσης να αντιλαμβάνονται τη δουλειά τους ως σχετική με εξελικτικές αλλαγές που συμβαίνουν στον εποπτευόμενο καθώς αυτός αποκτά εμπειρία. Μια εξέχουσα θεωρία των Stoltenberg και Delworth (1987) προτείνει ότι οι εποπτευόμενοι προοδεύουν μέσω τριών πρωταρχικών δομών (ή περιοχών) της συμβουλευτικής ανάπτυξης: την αυτονομία, το κίνητρο και τη συνειδητοποίηση εαυτού-άλλων. Για να βοηθήσουν τους εποπτευόμενους να αναπτυχθούν, οι επόπτες πρέπει να δημιουργήσουν ένα περιβάλλον μάθησης το οποίο θα παρέχει την κατάλληλη ισορροπία πρόκλησης και υποστήριξης, με βάση τις μαθησιακές ανάγκες και το στάδιο ανάπτυξης του εποπτευόμενου.

Η τρίτη μεγάλη κατηγορία μοντέλων εποπτείας περιλαμβάνει θεωρίες κοινωνικών ρόλων (Bernard & Goodyear, 1998). Το μοντέλο της διάκρισης (discrimination model) (Bernard, 1979, 1997) είναι ίσως η πιο αξιοσημείωτη θεωρία κοινωνικών ρόλων στην εποπτεία. Το μοντέλο αυτό, που αρχικά σχεδιάστηκε για να ενισχύσει την εκπαίδευση των εποπτών και των εποπτριών, οργανώνει τις εποπτικές συμπεριφορές σε τρεις ρόλους: του δασκάλου, του συμβούλου και του τεχνικού συμβούλου (consultant). Οι επόπτες επιλέγουν το ρόλο που θα αναλάβουν με τον κάθε εκπαιδευόμενο μόλις αποφασίσουν για τις ικανότητες και τις ανάγκες του με βάση τρία πρωταρχικά σημεία εστίασης: την παρέμβαση, την εννοιολογική συνειδητοποίηση (conceptualization) και

την προσωποποίηση. Αυτή η δυναμική διαδικασία εξελίσσεται διαρκώς όσο προχωρά η εποπτεία.

Ανεξάρτητα από το μοντέλο, όμως, η εποπτεία στη συμβουλευτική και την ψυχοθεραπεία είναι ένα απαραίτητο βήμα στην ανάπτυξη ικανών θεραπευτών και βοηθά να διασφαλιστεί η παροχή ποιοτικής φροντίδας στους πελάτες σε όλα τα επαγγέλματα ψυχικής υγείας (Watkins, 1997a). Όπως δήλωσε εύστοχα ο Watkins (1997b), «η εποπτεία συνεισφέρει σημαντικά στη ζωτικότητα και τη βιωσιμότητα της θεραπείας» (σελ. 603).

Καθώς η εποπτεία προέκυψε ως ένα σχετικό αλλά ξεχωριστό πεδίο πρακτικής και έρευνας από τη συμβουλευτική και την ψυχοθεραπεία, αναπτύχθηκαν κώδικες δεοντολογίας (American Association of Marriage and Family Therapists, 2002. Association for Counselor Education and Supervision, 2002. National Board for Certified Counselors, 1998) και κριτήρια επάρκειας (Supervision Interest Network, 1990) με σκοπό να καθοδηγήσουν τη διεξαγωγή δεοντολογικής και αποτελεσματικής εποπτείας για τους συμβούλους και τους ψυχοθεραπευτές. Σε αυτά τα έγγραφα οι επόπτες καλούνται να είναι πολυπολιτισμικά ικανοί, επιδεικνύοντας συνειδητοποίηση και σεβασμό για τους τρόπους με τους οποίους οι ατομικές διαφορές, συμπεριλαμβανομένου του φύλου, επηρεάζουν την εποπτική διαδικασία. Εξαιτίας επιρροών κοινωνικοποίησης πολλοί συγγραφείς έχουν τονίσει τα ζητήματα των γυναικών στην εποπτεία (Holloway & Wolleat, 1994). Έχει σημειωθεί ότι όταν άνδρες εποπτεύουν γυναίκες, η ανισότητα εξουσίας ανάμεσα στον επόπτη και την εποπτευόμενη παραλ-

2. Η αναγκαιότητα της μελέτης του φύλου και της εποπτείας

ληνίζεται με τις δυναμικές ρόλων των δύο φύλων που συναντάμε στη δυτική πατριαρχική κοινωνία, με αποτέλεσμα την πιθανή επιδείνωση των στερεοτυπικών προσδοκιών για τους ρόλους των φύλων στην εποπτεία. Αντίστροφα, όταν γυναίκες αναλαμβάνουν εποπτικούς ρόλους, οι προσδοκίες για τους ρόλους των δύο φύλων μπορεί να λειτουργούν εναντίον τους. Είναι ιδιαίτερα ουσιώδες να μελετηθεί αυτή η πιθανή πηγή σύγκρουσης, λόγω του συνεχώς αυξανόμενου αριθμού των γυναικών που εισέρχονται στα επαγγέλματα ψυχικής υγείας αναλαμβάνοντας εποπτικές θέσεις (Yer & Locke, 2001).

Σε ένα άρθρο που απεικόνιζε τις σχετιζόμενες με το φύλο προκλήσεις στην εποπτεία, η Brodsky (1980) υποστήριξε την ανάγκη για ανοιχτό διάλογο σχετικά με τα θέματα στα οποία αναφέρονται οι γυναίκες (και οι άνδρες) στο εποπτικό περιεχόμενο, συμπεριλαμβανομένων των διαφορών προσωπικότητας, των διαφορετικών κοινωνικών και οικονομικών επιπέδων και των μεροληψιών αναφορικά με τους κοινωνικά θεσπισμένους ρόλους των φύλων. Για να ξεκινήσει αυτός ο διάλογος, εξετάζουμε την έρευνα όπως σχετίζεται με τις υποθέσεις για τους ρόλους των φύλων, και τα στερεότυπα των γυναικών όπως εξετάζονται μέσα στην εποπτική διαδικασία.

3. Ανασκόπηση ερευνών

Η βιβλιογραφία που σχετίζεται με τις γυναίκες στην εποπτεία παραμένει σε μεγάλο βαθμό θεωρητική και συχνά εξάγεται από την κοινωνική ψυχολογική έρευνα που εξετάζει τα ζητήματα των γυναικών στη συμβουλευτική και στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Μεγάλο μέρος αυτής της βιβλιογραφίας επικεντρώνεται στα στερεότυπα ρόλων φύ-

λου των γυναικών και στη γυναικεία δύναμη και επιρροή (ή την έλλειψή τους) μέσα στο εποπτικό πλαίσιο. Εδώ, επισημαίνουμε έρευνες που αφορούν τις περιοχές σύγκλισης και απόκλισης μεταξύ θεωρίας και έρευνας για ζητήματα των γυναικών ως εποπτευομένων και εποπτριών.

Οι γυναίκες ως εποπτευόμενες

Οι γυναίκες παραδοσιακά έχουν κοινωνικοποιηθεί για να προσανατολίζονται προς τη σχέση, με έμφαση στην εξάρτηση και την ενσυναίσθηση σε αντίθεση με την αυτονομία και την αποστασιοποίηση (Reid, McDaniel, Donaldson, & Tollers, 1987). Ο Reid και οι συνεργάτες του υποστήριξαν ότι, εξαιτίας των κοινωνικών προσδοκιών και των διαπροσωπικών/ενδοπροσωπικών συγκρούσεων που μπορούν να υπονομεύουν την ανάπτυξη των γυναικών στην ψυχοθεραπευτική εκπαίδευση, «πολλές γυναίκες βιώνουν μεγάλες δυσκολίες στην προσπάθεια να αναπτύξουν μια αίσθηση προσωπικής εξουσίας και επάρκειας. Οι γυναίκες με αυτό το πρόβλημα συχνά “παίρνουν τα πράγματα προσωπικά”, επιτρέποντας τα συναισθήματά τους να πληγώνονται και [αμφισβητώντας] την προσωπική τους κρίση». Η Nelson (1991) υποστήριξε ότι, επειδή οι επόπτες είναι έμφυλα όντα, κουβαλούν αυτούς τους κοινωνικά προδιαγεγραμμένους ρόλους φύλου στην εποπτική συνεδρία, με αποτέλεσμα να υπάρχουν οι δυσκολίες που περιγράφηκαν παραπάνω. Όμως, η έρευνα για την τεκμηρίωση αυτών των θεωρητικών υποθέσεων είναι διφορούμενη.

Η έρευνα των Nelson και Holloway (1990) έδωσε στοιχεία που υποστηρίζουν τους παραδοσιακούς ρόλους των γυναικών στην εποπτεία. Χρησιμοποιώντας ανάλυση λόγου

σε εποπτικές συνεδρίες με 40 ζευγάρια εποπτευομένων στη συμβουλευτική σε επίπεδο μεταπτυχιακού και των εποπτών τους, οι εν λόγω ερευνήτριες βρήκαν ότι οι γυναίκες εποπτευόμενες παραχωρούν την εξουσία στη θεραπευτική дуάδα σημαντικά περισσότερο από ό,τι οι άνδρες συνάδελφοί τους. Αυτό το πρότυπο αλληλεπίδρασης υποτέθηκε πως είναι αποτέλεσμα μιας έλλειψης ενίσχυσης από τους επόπτες μετά από την προσπάθεια των γυναικών εποπτευομένων να μεταδώσουν μηνύματα εξουσίας (ή επιρροής) κατά τη διάρκεια της εποπτείας. Οι ερευνήτριες σημείωσαν τις πιθανώς επικίνδυνες επιπτώσεις αυτού του προτύπου αλληλεπίδρασης, αναφέροντας ότι οι γυναίκες εποπτευόμενες στις οποίες αφαιρείται η δύναμη από τους επόπτες τους απειλούνται από τον κίνδυνο της καταστολής της ανάπτυξης της επαγγελματικής τους ταυτότητας.

Σε μια ποιοτική μελέτη που υποστήριζε την άποψη της γυναικείας συμμόρφωσης, οι Hicks και Cornille (1999) βρήκαν ότι οι εκπαιδευόμενες στην οικογενειακή θεραπεία αντιλαμβάνονταν μια ξεκάθαρη μεροληψία σε σχέση με το φύλο στις κλινικές εποπτείες τους. Από τις συνεντεύξεις προέκυψε ένα ζήτημα αντιλήψεων ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας συμμόρφωσης με ένα μικρό δείγμα εποπτευομένων (n=5) και εποπτών (n=3) σε ένα πρόγραμμα οικογενειακής θεραπείας. Οι εποπτευόμενες ανέφεραν άνιση συμπεριφορά με βάση το φύλο. Οι γυναίκες εποπτευόμενες ενθαρρύνονταν να έχουν μια υποδεέστερη θέση πιο συχνά σε σχέση με τους άνδρες εκπαιδευόμενους στο εκπαιδευτικό τους πρόγραμμα. Παρ' όλα αυτά, οι συγγραφείς δεν διευκρίνισαν αν αυτές οι αντιλήψεις ήταν πιο πιθανό να υποστηρίζονται από γυναίκες εκπαιδευόμενες/επόπτριες ή από άνδρες εκπαιδευόμενους/επόπτες.

Η Goodyear (1990) βρήκε επίσης ότι οι γυναίκες εκπαιδευόμενες στην ψυχοθεραπεία αντιλαμβάνονταν τους εαυτούς τους με έναν τρόπο σύμφωνο με τους παραδοσιακούς ρόλους του φύλου. Όταν τους ζητήθηκε να απαντήσουν σε ένα σενάριο εξομοίωσης μιας σύγκρουσης με έναν επόπτη/μια επόπτρια, τόσο οι γυναίκες εποπτευόμενες όσο και οι επόπτες/επόπτριές τους πίστευαν ότι οι γυναίκες εποπτευόμενες θα συμπεριφέρονταν με έναν τρόπο συνεπή προς μια προσωπική-εξαρτημένη στρατηγική επιρροής (personal-dependent influence strategy). Αυτό σημαίνει ότι και τα δύο μέλη της εποπτικής δυάδας πίστευαν ότι κατά τη διάρκεια μιας σύγκρουσης οι γυναίκες εποπτευόμενες θα ήταν πιο πιθανό να χαμογελάσουν, να ζητήσουν βοήθεια και υποστήριξη από έναν επόπτη/μια επόπτρια και να συζητήσουν για τη σημαντικότητα της εποπτείας. Αυτές οι συμπεριφορές είναι εμφανώς συνεπείς με υποθέσεις ότι οι γυναίκες στην εκπαιδευτική διαδικασία στηρίζονται σε τακτικές που έχουν να κάνουν με τη σχέση και όχι τόσο με τη λογική ή την επίλυση προβλημάτων (τακτικές που προτείνεται ότι χρησιμοποιούν συχνά οι άνδρες).

Τέλος, αναπτυξιακοί θεωρητικοί (Stoltenberg & Delworth, 1987) έχουν προτείνει ότι οι γυναίκες που εκπαιδεύονται για σύμβουλοι αναπτύσσονται με έναν ποιοτικά διαφορετικό τρόπο από ό,τι οι άνδρες σε μερικά σημεία κλειδιά, που έχουν να κάνουν κυρίως με παραδοσιακές υποθέσεις σχετικά με τη γυναικεία ανάγκη για σύνδεση. Για παράδειγμα, οι Stoltenberg και Delworth πρότειναν ότι οι γυναίκες εκπαιδευόμενες μπορεί να βιώσουν μεγαλύτερη δυσκολία από ό,τι οι άνδρες όσον αφορά τη διαχείριση της λήξης και της απώλειας μιας συμβουλευτικής (και εποπτικής) σχέσης. Επιπρόσθετα, η θεωρία τους προτείνει ότι οι γυναί-

κες μπορεί να υπερταυτιστούν με το συναίσθημα στη θεραπεία και στην εποπτεία, με αποτέλεσμα να χάσουν την ανεκτικότητα για την αοριστία που συχνά προκύπτει όπως εξελίσσεται η θεραπεία ή η εποπτεία.

Η μελέτη των Granello, Beamish και Davis (1997) υποστηρίζει την άποψη ότι η ανάπτυξη μπορεί να συμβεί με διαφορετικό τρόπο στους άνδρες και στις γυναίκες που εκπαιδεύονται ως σύμβουλοι. Οι εν λόγω ερευνητές ανακάλυψαν μέσω της ανάλυσης εποπτικών συνεδριών ότι οι γυναίκες εποπτευόμενες δέχονταν από τους επόπτες και των δύο φύλων λιγότερες προτάσεις, σε σχέση με τους άνδρες εποπτευόμενους, για να εκφράσουν γνώμες και υποθέσεις. Μάλιστα, σε αυτές τις γυναίκες εποπτευόμενες δίνονταν οδηγίες τι να κάνουν – πιο συχνά από ό,τι στους άνδρες – και δεν ενθαρρύνονταν συστηματικά (όπως οι άνδρες) να παραγάγουν τις δικές τους ιδέες και έννοιες για παρέμβαση, παρότι πολλές από αυτές βρίσκονταν σε θεραπευτική σχέση με τους θεραπευτές τους για περισσότερο από ένα χρόνο. Παρόλο που οι επόπτες σε αυτή τη μελέτη επέδειξαν αντίσταση σχετικά με την ενδυνάμωση των εποπτευόμενων τους ώστε να παραγάγουν δικές τους αποφάσεις στην κλινική πρακτική, παραμένει ασαφές αν αυτό το πρότυπο συμπεριφοράς οφείλεται στις αντιδράσεις του επόπτη αναφορικά με τις αντιλαμβανόμενες ανάγκες των εποπτευόμενων του ή σε μεροληψίες φύλου αναφορικά με τη γυναικεία εξουσία και την υποχώρηση από την πλευρά του επόπτη ή της εποπτευόμενης ή και των δύο.

Μόνο μια μελέτη έχει περιγράψει τη συμπεριφορά των γυναικών εποπτευόμενων ως αντίθετη με εκείνη των παραδοσιακών ρόλων. Οι Sells, Goodyear, Lichtenberg και Polkinghorne (1997) βρήκαν μέσω ανάλυσης λόγου επο-

πτικών συνεδριών ότι οι γυναίκες φοιτήτριες ψυχολογίας δεν διέφεραν σημαντικά από τους άνδρες συναδέλφους τους ως προς την αυτοαξιολόγηση των ικανοτήτων τους ούτε σε αξιολογήσεις συμπεριφοράς προσανατολισμένης σε έργο σε αντίθεση με τη συμπεριφορά προσανατολισμένη σε σχέση, στο πλαίσιο της εποπτείας. Οι συγγραφείς σημειώνουν ότι, επειδή οι σχέσεις μέσα στις υπό μελέτη εποπτικές δυάδες ήταν σχετικά προχωρημένες (π.χ. περίπου 20 συνεδρίες), ίσως οι γυναίκες εποπτευόμενες ένωσαν αρκετά άνετα ώστε να επεκταθούν πέρα από τους παραδοσιακούς ρόλους φύλου κατά τις αλληλεπιδράσεις στην εποπτεία (Bernstein, 1993. Ellis & Robbins, 1993. Twohey & Volker, 1993).

Οι γυναίκες ως επόπτριες

Οι προσδοκίες για τους ρόλους φύλου θέτουν ένα επιπλέον δίλημμα όταν οι γυναίκες αναλαμβάνουν ρόλους εποπτριών. Η Ault-Riche (1988) χαρακτήρισε αυτή τη διάσταση ως μια δυϊκή υπόσταση μεταξύ της παραδοσιακά θηλυπρεπούς και αρρενωπής συμπεριφοράς, δηλώνοντας ότι

η πρόκληση για μια γυναίκα επόπτρια είναι να συμπεριφερθεί με αυστηρά θετική προαίρεση. Μπροστά στην επίθεση και την κριτική από τους υφιστάμενούς της καλά θα κάνει να προστατέψει τον εαυτό της με αποστασιοποίηση, ουδετερότητα και αντικειμενικότητα· για παράδειγμα, να συμπεριλάβει την επιθετικότητα χωρίς αντίποινα, αβοηθσία ή έντονη συναισθηματική έκφραση (σελ. 187).

Προφανώς τα στερεότυπα ρόλων του γυναικείου φύλου φαίνονται συνήθως σαν να βρίσκονται σε σύγκρουση με

τις απαιτήσεις των εποπτικών θέσεων. Η έρευνα στην εποπτεία έχει τονίσει αυτή την πιθανή σύγκρουση.

Σε μια ανάλογη μελέτη που αφορούσε τις προτιμήσεις στρατηγικής για εποπτική εξουσία, οι Robyak, Goodyear και Prange (1987) ανακάλυψαν ότι οι γυναίκες επόπτριες προτιμούσαν μια αναφορική (referent) βάση εξουσίας σημαντικά λιγότερο συχνά από ό,τι οι άνδρες επόπτες. Οι επόπτες/επόπτριες που προτιμούν μια αναφορική βάση εξουσίας έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να αναλαμβάνουν γυναικείους παραδοσιακούς ρόλους κατά τη δημιουργία μιας σχέσης η οποία βασίζεται σε αντιλαμβανόμενες ομοιότητες σε αξίες, στάσεις και εμπειρίες, ενθαρρύνοντας, έτσι, μια υποστηρικτική και μη απειλητική ατμόσφαιρα για ανάπτυξη (Robyak et al., 1987). Επομένως, οι επόπτες/-ριες ήταν περισσότερο ανδρόγυνοι/-ες σε αυτή τη μελέτη από ό,τι θα προέβλεπαν τα στερεότυπα.

Σε αντίθεση με αυτά τα αποτελέσματα, οι Nelson και Holloway (1990) βρήκαν ότι τόσο οι γυναίκες όσο και οι άνδρες επόπτες απέτυχαν να ενισχύσουν τις προσπάθειες των γυναικών εκπαιδευόμενων να αναλάβουν εξουσία στην εποπτεία. Αυτά τα αλληλεπιδραστικά πρότυπα δεν φάνηκε να υποστηρίζουν την ύπαρξη συνεργατικής σχέσης που να βασίζεται στη σχέση με τις γυναίκες εποπτευόμενες. Όπως προτάθηκε προηγουμένως, αυτή η δυναμική είναι προβληματική γιατί «ο τρόπος με τον οποίο ο σύμβουλος μαθαίνει να σχετίζεται με ένα δυνατό σημαντικό άλλο στη θεραπευτική σχέση είναι έναν σημαντικό αποτέλεσμα στην εποπτεία» (Nelson & Holloway, 1990, σελ. 479). Όταν διεξάγεται επαρκώς, η εποπτεία μπορεί (και θα έπρεπε) να παρέχει ένα ασφαλές μέρος για τις γυναίκες θεραπευόμενες να μάθουν να δέχονται το θεμιτό κύρος και την εξουσία

που αποδίδεται στους συμβούλους και τους ψυχοθεραπευτές στην κοινωνία μας (Hipp & Munson, 1995. Mintz & O'Neil, 1990).

Τέλος, οι Worthington και Stern (1985) μελέτησαν 92 επόπτες/επόπτριες συμβουλευτικής και βρήκαν ότι οι γυναίκες επόπτριες αξιολόγησαν την ποιότητα των σχέσεών τους ως χαμηλότερη συγκριτικά με τους άνδρες επόπτες. Αυτά τα αποτελέσματα δεν υποστήριξαν την υπόθεση ότι οι γυναίκες επόπτριες θα προσανατολίζονταν προς μια εποπτεία τους με ισχυρή εστίαση στη σχέση· πρότειναν ότι ένας λόγος για την έλλειψη ικανοποίησης των γυναικών εποπτριών από τις εποπτικές τους σχέσεις ήταν ότι μπορεί να είχαν απογοητευτεί επειδή η εποπτεία ήταν διαφορετική από τη συμβουλευτική, καθώς εστιάζει συχνά σε αξιολογήσεις και προσανατολισμό στο έργο, γεγονός το οποίο ίσως είναι δύσκολο να αποδεχθούν οι γυναίκες επόπτριες. Παραμένει ασαφές από την έρευνά τους, όμως, ποια μεταβλητή (το φύλο ή άλλες) επηρέασε την αξιολόγηση της εποπτικής σχέσης.

Οι έρευνες υπονοούν ότι οι εποπτευόμενοι συχνά συμπεριφέρονται με έναν τρόπο που ενισχύει τα γυναικεία στερεότυπα συχνότερα από ό,τι το κάνουν οι γυναίκες επόπτριες (Bernard & Goodyear, 1992). Ο Sells και οι συνεργάτες του (1997) πρότειναν ότι αυτό μπορεί να συμβαίνει επειδή οι εποπτευόμενοι βρίσκονται σε θέση χαμηλότερης εξουσίας και επομένως μπορεί να μην αισθάνονται τόσο άνετα όσο οι επόπτες στο να τηρούν «τους εσωτερικευμένους “κανόνες” αναφορικά με τις συμπεριφορές των επαγγελματικών τους ρόλων» (σελ. 410). Δανειζόμενες από τη θεωρία ηθικής ανάπτυξης της Gilligan (1982), οι Twohey και Volker (1993) χαρακτήρισαν αυτή την ένταση ως τρό-

πο διαχείρισης των φωνών (ή των προτύπων αυτοορισμού) της φροντίδας και της δικαιοσύνης που οι επόπτες μπορεί να χρησιμοποιούν στις εποπτικές τους αλληλεπιδράσεις ενώ ενθαρρύνουν το ίδιο ρεπερτόριο για τους εποπτευόμενούς τους. Όταν ισορροπούν αυτές τις εναλλασσόμενες φωνές σύμφωνα με τις ανάγκες των εποπτευομένων τους, οι επόπτες μπορούν να εμπλουτίζουν την εποπτική διαδικασία τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες εποπτευόμενες (Twohey & Volker, 1993).

Φεμινιστική εποπτεία

Αρκετοί συγγραφείς (Ault-Richie, 1998. Avis, 1986. Prouty, 2001. Prouty, Thomas, Johnson, & Long, 2001) έχουν προσπαθήσει να ασχοληθούν με το φύλο μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της εποπτείας της φεμινιστικής οικογενειακής θεραπείας. Η εργασία των Prouty και Prouty και των συνεργατών τους χρησιμοποιεί μερικές από τις υποθέσεις προηγούμενων ερευνητών. Εξαιτίας του ξεχωριστού θεωρητικού πλαισίου και της χρήσης ποιοτικών σχεδιασμών, επιλέξαμε να αναφερθούμε σε κύρια αποτελέσματα αυτής της έρευνας ξεχωριστά.

Χρησιμοποιώντας συνεντεύξεις με οκτώ επόπτες και οκτώ θεραπευτές, το κάθε ζεύγος από διαφορετικούς χώρους πρακτικής, οι Prouty και οι συνεργάτες τους (2001) βρήκαν ότι χρησιμοποιούνταν τρεις εποπτικές μέθοδοι ως άξονες οργάνωσης της φεμινιστικής εποπτείας: το εποπτικό συμβόλαιο, οι συνεργατικές μέθοδοι και οι ιεραρχικές μέθοδοι. Ενώ συντάσσονταν το εποπτικό συμβόλαιο, οι Prouty και οι συνεργάτες τους βρήκαν ότι τα θέματα από την έρευνα της Avis (1986) συντονίζονταν με δικά τους θέ-

ματα. Συγκεκριμένα, βρήκαν ότι η διαδικασία συμβολαίου προσεγγιζόταν με έναν τρόπο που επιχειρούσε να ελαχιστοποιήσει τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους εκπαιδευόμενους, να διαμορφώσει φεμινιστική επίγνωση, να βοηθήσει τους εκπαιδευόμενους να γνωρίσουν τον εαυτό τους και να αναπτύξουν το προσωπικό τους στυλ. Επομένως, μια φεμινιστική στάση ανοιχτής διάθεσης απέναντι στον άλλο εδραιώθηκε νωρίς στην εποπτική διαδικασία και οι στόχοι που τέθηκαν από τους εκπαιδευόμενους ήταν ύψιστης σημασίας στο εποπτικό συμβόλαιο. Ένα άλλο σημαντικό σημείο του συμβολαίου ήταν ο προγραμματισμός αμοιβαίας αξιολόγησης, προωθώντας έτσι την κατανόηση ότι υπήρχε μέριμνα για ισοτιμία στη θεραπεία.

Λόγω της έμφασης στο σεβασμό της γνώμης του εποπτευομένου, οι Prouty και οι συνεργάτες τους (2001) βρήκαν ότι οι φεμινιστές επόπτες/επόπτριες προτιμούσαν τις συνεργατικές μεθόδους. Οι συνεργατικές τεχνικές που περιγράφουν οι συγγραφείς περιλαμβάνουν την ενίσχυση του αισθήματος επάρκειας, την εφαρμογή πολλαπλών προσεγγίσεων, την παροχή επιλογών στους εκπαιδευόμενους, τη θέση προτάσεων κατά τη διάρκεια συναντήσεων (όσον αφορά τις πρόσωπο με πρόσωπο εποπτείες) και την ενθάρρυνση για αμοιβαία ανατροφοδότηση ανάμεσα στον επόπτη και στον εκπαιδευόμενο. Στη συζήτηση της χρήσης αυτών των τεχνικών, οι συγγραφείς σημείωσαν ότι, μερικές φορές, ορισμένοι εκπαιδευόμενοι ίσως να μην μπορούν να επωφεληθούν από μια συνεργατική στάση, αντικατοπτρίζοντας έτσι ένα αναπτυξιακό μοντέλο εποπτείας στο οποίο ο επόπτης δομεί την εποπτεία ανάλογα με τις αναπτυξιακές ανάγκες του εποπτευομένου. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι, έτσι όπως χρησιμοποιείται, η συνεργα-

τικότητα είναι παρόμοια με τη χρήση του συμβουλευτικού κοινωνικού ρόλου στην εποπτεία (Bernard, 1979, 1997).

Οι Prouty και οι συνεργάτες τους (2001) βρήκαν ότι οι φεμινιστές/φεμινίστριες επόπτες/επόπτριες ήταν λιγότερο προδιατεθειμένοι να χρησιμοποιήσουν ιεραρχικές μεθόδους, παρόλο που ανέφεραν ότι εκτιμούν την αναγκαιότητά τους σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Οι ιεραρχικές μέθοδοι σχετίζονται κυρίως με την παροχή οδηγιών στον εκπαιδευόμενο για το πώς να προχωρήσει η θεραπεία ή πώς να διαμορφώνονται συγκεκριμένες προσεγγίσεις ή και τα δύο. Όταν αναλάμβαναν έναν ιεραρχικό ρόλο, οι φεμινιστές/φεμινίστριες επόπτες/επόπτριες έδειχναν συχνά προβληματισμό για τη χρήση της «εξουσίας». Ήταν πολύ σημαντικό γι' αυτούς τους επόπτες (και τους εκπαιδευόμενούς τους) να μην παραγνωρίζεται το συνεργατικό πλαίσιο παρά μόνο όταν ο επόπτης έπρεπε να προστατέψει έναν πελάτη ή να ενισχύσει μια ευκαιρία για μάθηση. Όπως παρουσιάζεται από τους συγγραφείς, υπάρχει σημαντική ομοιότητα μεταξύ των ιεραρχικών μεθόδων και του κοινωνικού ρόλου του δασκάλου (Bernard, 1979, 1997). Το σκεπτικό για τη χρήση ιεραρχικών μεθόδων ήταν επίσης συνεπές με αναπτυξιακά μοντέλα εποπτείας.

Αναφερόμενη στα ίδια δεδομένα, η Prouty (2001) βρήκε ότι η εποπτική σχέση ήταν κεντρικής σημασίας στους/στις φεμινιστές/φεμινίστριες επόπτες/επόπτριες και χρησίμευε ως ο ακρογωνιαίος λίθος της εποπτικής τους δράσης. Όταν ρωτήθηκαν τι αναγνώρισαν ως φεμινιστικό στην εποπτεία τους, οι επόπτες κατέδειξαν ζητήματα που τοποθετούσαν τη δουλειά τους σε πλαίσιο.

Οι επόπτες/επόπτριες που κατέδειξαν τους εαυτούς τους ως φεμινιστές/φεμινίστριες ανέφεραν ότι η δέσμευση, η

διαθεσιμότητα και ο σεβασμός ήταν τα βασικά στοιχεία της εποπτικής σχέσης που ανέπτυξαν. Αυτοί οι επόπτες διαβεβαίωσαν την αξία της «ολοκληρωτικής παρουσίας» στη σχέση και το να «βρίσκονται εκεί» για τους εποπτευόμενούς τους. Επιπρόσθετα με αυτά τα χαρακτηριστικά, οι φεμινιστές επόπτες στοχάστηκαν ως προς τον τρόπο που προκαλούσαν τους εποπτευόμενούς τους να κάνουν φανερό τη φεμινιστική τους στάση. Η πρόκληση αυτή είχε ως στόχο την ενδυνάμωση και όχι την άσκηση εξουσίας εκ μέρους του επόπτη ή της επόπτριας. «Το να προκαλεί κανείς τον/την θεραπευτή/θεραπεύτρια αντικατοπτρίζει μια βαθύτερη ικανότητα να συνδέεται με αυτόν/αυτήν ώστε να τον/τη βοηθήσει να υπερβεί τα όριά του/της» (Prouty, 2001, p. 182). Το τελευταίο στοιχείο της εποπτικής σχέσης που αναφέρεται από τα υποκείμενα στη μελέτη της Prouty ήταν η προθυμία να μιλήσουν σχετικά με τη σχέση. Οι φεμινιστές/φεμινίστριες επόπτες/επόπτριες ήταν συνεπείς με την αξία της συνεργασίας, καθώς έλεγχαν τακτικά για να μάθουν αν τα πράγματα εξελίσσονταν καλά από την πλευρά των εποπτευομένων τους.

Οι φεμινιστές/φεμινίστριες επόπτες/επόπτριες (και οι εποπτευόμενοί τους) στη μελέτη της Prouty (2001) ανέφεραν επίσης ότι τα ζητήματα της κοινωνικοποίησης, του φύλου, της εξουσίας, της διαφορετικότητας και των συναισθημάτων φανερώνουν την προσέγγιση του επόπτη στην εποπτεία. Οι επόπτες όριζαν τη φεμινιστική τους στάση ως μια στην οποία έπρεπε να μείνουν συντονισμένοι με τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους κοινωνικοποιούνται τα άτομα για να φτιάξουν συγκεκριμένες, και συχνά περιορισμένες, κοσμοθεωρίες. Πρόσεχαν με συνέπεια τις συμπεριφορές των εποπτευομένων και των πελατών που θα

μπορούσαν να επηρεάζονται από το φύλο και πώς αυτές οι συμπεριφορές αλληλεπιδρούν με άλλα ζητήματα διαφορετικότητας καθώς και με τη χρήση, τη μη χρήση ή την κατάχρηση της εξουσίας. Τέλος, οι συμμετέχοντες ανέφεραν ότι το να απευθύνονται άμεσα στο συναίσθημα ήταν στοιχείο κλειδί της φεμινιστικής εποπτείας, διαφοροποιώντας την από κάποιες άλλες μορφές εποπτείας.

Διαφοροποιώντας τις μελέτες που αφορούν το φύλο στην εποπτεία

Είναι σημαντικό να κατανοήσει ο αναγνώστης ότι η έρευνα μπορεί να ταξινομηθεί σε μελέτες που αναφέρονται στο φύλο (Sells et al., 1997), σε μελέτες που αναφέρονται στον προσανατολισμό ρόλων φύλου (Ault-Ritchie, 1988) και σε μελέτες που επικεντρώνονται στην ιδεολογία (Prouty, 2001). Οι μελέτες που αναφέρονται μόνο στο φύλο στηρίζονται στην υπόθεση ότι η κοινωνικοποίηση με βάση έναν παραδοσιακό ρόλο φύλου διαπνέει τους περισσότερους από τους επόπτες και τους εποπτευόμενους. Επομένως, το να είναι κανείς γυναίκα ή άνδρας έχει άμεσες συνέπειες στις δυναμικές της εποπτείας. Αυτές οι μελέτες τείνουν να καταλήγουν σε σημαντικά αποτελέσματα διότι, κατά μέσο όρο, αυτή η υπόθεση είναι ακόμη προεξάρχουσα.

Οι ερευνητές που εστιάζονται στους ρόλους των φύλων αποπειρώνται να προσεγγίσουν πιο περίπλοκα φαινόμενα. Αντλώντας από τις λιγοστές και σε αρχικό στάδιο έρευνες στον προσανατολισμό ρόλων φύλου (Bem, 1974), αυτές οι μελέτες ανιχνεύουν διαπροσωπικές συμπεριφορές και γνωστικές διεργασίες που προσδιορίζουν τους επόπτες ή τους εποπτευόμενους ανάλογα με τους ρόλους φύλου που αντα-

νακλούν. Αυτοί οι ρόλοι φύλου είναι θηλυκοί, αρσενικοί, ανδρόγυνοι (που ενσωματώνουν προτερήματα τόσο από τις αρσενικές όσο και από τις θηλυκές ταυτότητες φύλου) ή μη διαφοροποιημένοι (που δεν αντανakλούν επαρκή επικράτηση κάποιου ρόλου φύλου). Με άλλα λόγια, αυτές οι μελέτες μπορεί να διερευνούν αν ένας ανδρόγυνος άνδρας επόπτης παρέχει ένα πιο θετικό πλαίσιο για μια γυναίκα εποπτευόμενη από ό,τι μια γυναίκα επόπτρια με μια παραδοσιακά γυναικεία ταυτότητα φύλου.

Τέλος, οι φεμινιστές συγγραφείς προσφέρουν μια ιδεολογία που περιλαμβάνει πολύ περισσότερα από ό,τι το φύλο ή ο προσανατολισμός ρόλου του φύλου. Οι Wheeler, Avis, Miller και Chaney (1986) τόνισαν τη σημασία της εκπαίδευσης στη φεμινιστική θεωρία ως προαπαιτούμενου της εκπαίδευσης και της εποπτείας, προωθώντας έτσι μια φεμινιστική ιδεολογία ή κοσμοθεωρία. Μια τέτοια ιδεολογία είναι (υποθετικά) ουδέτερη στο φύλο. Περαιτέρω, η στάση που περιγράφεται από τους/τις φεμινιστές/φεμινίστριες επόπτες/επόπτριες υπερβαίνει κατά πολύ τα ζητήματα του φύλου και του προσανατολισμού ρόλων φύλου για να συμπεριλάβει αναπτυξιακά κατάλληλη και διαπολιτισμικά εναρμονισμένη εποπτεία. Το να καθορίζει κανείς τις άμεσες συνέπειες για τις γυναίκες επόπτριες ή εποπτευόμενες από τις συνεισφορές των ερευνητριών της φεμινιστικής εποπτείας απαιτεί κάποια ερμηνεία.

Μελλοντική έρευνα

Υπάρχουν πολλά κενά στη γνώση μας για το πώς το φύλο, οι ρόλοι φύλου ή η φεμινιστική ιδεολογία επηρεάζουν την εποπτική διαδικασία. Πρέπει να γίνουν περισσότερες μελέ-

τες, οι οποίες θα προσπαθήσουν να ξεκαθαρίσουν την αντίληψή μας σχετικά με τη σημασία καθενός από αυτούς τους παράγοντες. Τα ακόλουθα αποτελούν παραδείγματα:

- Σε ποιο βαθμό ένας ανδρόγυνος προσανατολισμός από πλευράς του επόπτη ή της επόπτριας (ή του/της εποπτευόμενου/εποπτευόμενης) ρυθμίζει τις δυναμικές μιας εποπτείας στην οποία παίρνουν μέρος και τα δύο φύλα.
- Η φεμινιστική εποπτεία πρέπει να διερευνηθεί περισσότερο με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου. Όπως δήλωσε και η Prouty (2001), πολλά στοιχεία που αξιώνει η φεμινιστική εποπτεία είναι παρόντα στην καλή εποπτεία γενικά. Το να είναι κανείς φεμινιστής σημαίνει ότι είναι και η εποπτεία του/της φεμινιστική; Έχει σημασία αν ο φεμινιστής επόπτης είναι άνδρας ή γυναίκα;
- Η ποιοτική έρευνα θα συνεχίσει να είναι ουσιαστική καθώς αποκτάμε περισσότερη γνώση. Για παράδειγμα, ποια κρίσιμα γεγονότα διαμορφώνουν την αντίληψη του εποπτευόμενου σχετικά με το πώς οι ρόλοι φύλου επηρεάζουν τη συμβουλευτική, τη δική τους ανάπτυξη και την εποπτεία;
- Ποιες άλλες σημαντικές μεταβλητές αλληλεπιδρούν με τον προσανατολισμό ρόλων φύλου; Για παράδειγμα, σε ποιο βαθμό αλληλεπιδρά η αυτοαποτελεσματικότητα του θεραπευτή ή του επόπτη με τον προσανατολισμό ρόλων φύλου;
- Πώς έχει επηρεαστεί η εκπαίδευση στην εποπτεία από την έρευνα στο φύλο ή στον προσανατολισμό ρόλων φύλου; Οι Borders και Fong (1984) ανέφεραν σχετικά με το πλεονέκτημα του ανδρόγυνου προσανατολισμού στους συμβούλους. Αντλεί η εκπαίδευση στην εποπτεία

από τέτοια συμπεράσματα και τα μεταδίδει στους επόπτες;

- Περισσότερη έρευνα πρέπει να διεξαχθεί για τις εποπτικές συνεδρίες, συμπεριλαμβανομένων των αναλύσεων λόγου, και την εμπροθετικότητα (intentionality) της дуάδας. Υπάρχει παραλληλισμός μεταξύ της ανάλυσης λόγου της εποπτικής αλληλεπίδρασης και των αντιλήψεων των συμμετεχόντων/συμμετεχουσών σε αυτή την αλληλεπίδραση;

Όλοι οι μελλοντικοί επόπτες και όλες οι μελλοντικές επόπτριες πρέπει να μελετήσουν και να καταλάβουν την έρευνα που έχει γίνει μέχρι σήμερα για το φύλο και την εποπτεία. Παρά την ελλιπή γνώση μας σχετικά με το πώς το φύλο ή οι ρόλοι του φύλου ή και τα δύο επηρεάζουν και αλληλεπιδρούν με την εποπτική διαδικασία, υπάρχουν ικανές ενδείξεις ότι πράγματι η εποπτεία αντανακλά αλληλεπιδράσεις που σχετίζονται με το φύλο. Μια πρώτη και βασική στρατηγική για τους/τις επόπτες/επόπτριες είναι να κατανοούν ότι πρέπει να βρίσκονται σε επιφυλακή απέναντι σε υποθέσεις ή συμπεριφορές σχετικές με τους ρόλους των δύο φύλων.

Μια δεύτερη στρατηγική έχει να κάνει με την εδραίωση ενός πλαισίου λόγου. Όπως διαβεβαιώθηκε από τους/τις συμμετέχοντες/συμμετέχουσες στη μελέτη της Prouty (2001), είναι σημαντικό για τις επόπτριες και τους επόπτες να παρακολουθούν τη σχέση με πολλούς τρόπους και να επικοινωνούν την επιθυμία τους να είναι ανοιχτοί, ευέλικτοι, ακόμα και ευάλωτοι αναφορικά με ζητήματα διαφορετικότητας, στα οποία περιλαμβάνεται και το φύλο. Ένα

4. Τεχνικές και στρατηγικές για την άσκηση εποπτείας ευαίσθητης στο φύλο

σημείο εκκίνησης μπορεί να είναι η μακροχρόνια παράδοση των γενεογραμμμάτων στην οικογενειακή θεραπεία. Ακόμα και πριν δημιουργηθεί ένα συμβόλαιο, ο επόπτης και ο εποπτευόμενος θα μπορούσαν να φτιάξουν ένα πολιτισμικό γενεόγραμμα (ή ένα γενεόγραμμα φύλου), τονίζοντας κυρίαρχες υποθέσεις σχετικά με τις ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις που πηγάζουν από την προσωπική εμπειρία του καθενός. Αυτή η άσκηση θα μπορούσε να συνδυαστεί με συζήτηση σχετικά με την εξουσία [π.χ. η περιγραφή των French και Raven (1959) για την εξουσία της αυθεντίας, την αναφορική εξουσία και τη θεμιτή εξουσία]. Είναι σημαντικό να συζητείται η αλληλεπίδραση του φύλου με το προτιμώμενο είδος δύναμης. Μια επόμενη άσκηση θα μπορούσε να είναι η σύνταξη ενός χρονολογικού χάρτη που αποτυπώνει το πώς έμαθε κάποιος να βοηθά, από πρώιμες εμπειρίες μέχρι τις παρούσες επαγγελματικές εμπειρίες. Τα δεδομένα αυτά θα μπορούσαν έπειτα να αναλυθούν λαμβάνοντας υπόψη πώς οι ρόλοι φύλου και ο τρόπος επιρροής (εξουσία) έχουν καθοδηγήσει τη συμπεριφορά. Σε αυτά τα αρχικά βήματα, πρέπει να δοθεί προσοχή στην προειδοποίηση της Prouty για μια στάση σεβασμού. Οι εποπτευόμενοι πρέπει να προσκληθούν σε μια ενδοσκόπηση χωρίς το φόβο της επίκρισης. Αν αυτό γίνει σωστά, είναι πιθανό ότι η εποπτική δυάδα θα ανακαλύψει νέα ενόραση φέρνοντας στην επιφάνεια την αλληλεπίδραση του φύλου, της εξουσίας και της συμπεριφοράς βοήθειας.

Το επόμενο βήμα θα ήταν να γίνει μια ανάλυση των ταυτοτήτων φύλου. Τα περισσότερα εκπαιδευτικά προγράμματα ζητούν ως προαπαιτούμενο ένα μάθημα σε πολυπολιτισμικά ζητήματα πριν την πρώτη κλινική εμπειρία.

Σε ποιο βαθμό οι εκπαιδευόμενοι ενημερώνονται από το μάθημα αυτό και για ζητήματα φύλου; Πώς αντιδρά ο εποπτευόμενος ή η εποπτευόμενη στο λόγο περί φύλου; Ποιες συμπεριφορές τους είναι ιδιαίτερα επηρεασμένες από το φύλο; Πώς μπορεί αυτό να επηρεάσει τους εκπαιδευόμενους κατά τις αλληλεπιδράσεις στη συμβουλευτική και την εποπτεία;

Καθώς σχηματίζεται το εποπτικό συμβόλαιο, οι αναφερόμενοι στόχοι θα πρέπει να περιλαμβάνουν μια αυξανόμενη εκτίμηση/εμπροθετικότητα αναφορικά με το φύλο και τις συνοδές συμπεριφορές. Αυτοί οι στόχοι θα πρέπει να σχετίζονται άμεσα με την ενόραση που έχει αποκτηθεί από τον εποπτευόμενο με βάση προηγούμενες ασκήσεις.

Τέλος, είναι απαραίτητο η συζήτηση σχετικά με το φύλο να παραμείνει ενεργή και να απασχολεί τους εμπλεκόμενους καθ' όλη τη διάρκεια της εποπτείας (Prouty et al., 2001). Ο επόπτης μπορεί να ζητά να αντανakλάται στις σημειώσεις των συμβουλευτικών συνεδριών μια ανάλυση των δυναμικών του φύλου. Η ανασκόπηση των μαγνητοφωνημένων συνεδριών, της συμβουλευτικής, της εποπτείας ή και των δύο μπορεί να χρησιμεύσει ώστε να συλληφθούν εκείνες οι στιγμές που σχετίζονται ιδιαίτερα με τον παράγοντα φύλο. Σε όλη τη διάρκεια της εποπτικής σχέσης, μια συζήτηση για το φύλο πρέπει να περιλαμβάνει κάποιες αναφορές στην αυξανόμενη ενόραση του επόπτη ή της επόπτριας σχετικά με τις δικές τους αλληλεπιδράσεις που επηρεάζονται από το φύλο. Αυτή η ειλικρίνεια θα βοηθήσει τον εποπτευόμενο να εκτιμήσει το γεγονός ότι η ανάπτυξη της κοινωνικής ταυτότητας είναι τόσο πλούσια και πολυδιάστατη όσο και η ανάπτυξη της ατομικής ταυτότητας και επομένως είναι ένα ισόβιο έργο.

5. Επίλογος

Η έρευνα που εξετάζει την επιρροή των ρόλων φύλου στα εποπτικά αποτελέσματα και την εποπτική διαδικασία βρίσκεται ακόμη στην εφηβεία της. Είναι αναγκαία η συνεχής μελέτη που γεφυρώνει τη θεωρία για τους ρόλους φύλου και την εποπτεία, έτσι ώστε να αποκαλυφθεί το περίπλοκο φάσμα επιρροών του φύλου στην εποπτική διαδικασία. Παρά τους περιορισμούς της παρούσας γνώσης μας, μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα και να δημιουργηθούν στρατηγικές ώστε να βοηθήσουν τις γυναίκες και τους άνδρες να αποκτήσουν περισσότερη ειδικευση και ενδοσκόπηση στην κλινική πρακτική τους.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- American Association of Marriage and Family Therapists (2002). *AAMFT code of ethics, Principle IV*. Available: http://www.aamft.org/resources/LRMPlan/Ethics/ethicscode2001.htm#Principle_IV.
- Association for Counselor Education and Supervision (2002). *Ethical standards for counseling supervisors*. Available: <http://www.siu.edu/~epse1/aces/documents/ethicsnofram.htm>
- Ault-Riche, M. (1988). Teaching an integrated model of family therapy: Women as students, women as supervisors. *Journal of Psychotherapy and the Family*, 3 (4), 175-192.
- Avis, J. (1986). *Training and supervision in feminist-informed family therapy: A Delphi study*. Unpublished doctoral dissertation, Purdue University, West Lafayette, IN.
- Bartell, P. A., & Rubin, L. J. (1990). Dangerous liaisons: Sexual intimacies in supervision. *Professional Psychology: Research and Practice*, 21, 442-450.
- Bem, S. L. (1974). The measurement of psychological

- androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42, 155-162.
- Bernard, J. M. (1979). Supervisory training: A discrimination model. *Counselor Education and Supervision*, 19, 60-68.
- Bernard, J. M. (1997). The discrimination model. In C. E. Watkins, Jr. (Ed.), *Handbook of psychotherapy supervision* (pp. 310-327). New York: John Wiley.
- Bernard, J. M., & Goodyear, R. K. (1992). *Fundamentals of clinical supervision*. Boston: Allyn & Bacon.
- Bernard, J. M., & Goodyear, R. K. (1998). *Fundamentals of clinical supervision* (2nd ed.). Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
- Bernstein, B. L. (1993). Promoting gender equity in counseling supervision: Challenges and opportunities. *Counselor Education and Supervision*, 32, 198-202.
- Borders, L. D. (2001). Counseling supervision: A deliberate educational process. In D. C. Locke, J. E. Myers, & E. L. Herr (Eds), *The handbook of counseling* (pp. 417-432). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Borders, L. D., & Fong, M. L. (1984). Sex-role orientation research: Review and implications for counselor education. *Counselor Education and Supervision*, 24, 58-69.
- Brodsky, A. M. (1980). Sex role issues in the supervision of therapy. In A. K. Hess (Ed.), *Psychotherapy supervision: Theory, research, and practice*. New York: John Wiley.
- Buhrke, R. A. (1989). Lesbian-related issues in counseling supervision. *Women and Therapy*, 8 (1/2), 195-206.
- Ellis, M. V., & Robbins, E. S. (1993). Voices of care and justice in clinical supervision: Issues and interventions. *Counselor Education and Supervision*, 32, 203-212.
- French, J. R. P., Jr., & Raven, B. (1959). The bases of social power. In D. Cartwright (Ed.), *Studies in social power*. Ann Arbor, MI: Institute for Social Research.

- Gilligan, C. (1982). *In a different voice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Goodyear, R. K. (1990). Gender configurations in supervisory dyads: Their relation to supervisee influence strategies and to skill evaluations of the supervisee. *Clinical Supervisor, 8* (2), 67-79.
- Granello, D. H., Beamish, P. M., & Davis, T. E. (1997). Supervisee empowerment: Does gender make a difference? *Counselor Education and Supervision, 36*, 305-317.
- Hicks, M. W., & Cornille, T. A. (1999). Gender, power, and relationship ethics in family therapy education. *Contemporary Family Therapy, 21*, 45-46.
- Hipp, J. L., & Munson, C. E. (1995). The partnership model: A feminist supervision/consultation perspective. *Clinical Supervisor, 13*, 23-38.
- Holloway, E. L., & Neufeldt, S. A. (1995). Supervision: Its contributions to treatment efficacy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 63*, 207-213.
- Holloway, E. L., & Wolleat, P. (1994). Supervision: The pragmatics of empowerment. *Journal of Education and Psychological Consultation, 5*, 23-43.
- Lambert, M. J., & Ogles, B. M. (1997). The effectiveness of psychotherapy supervision. In C. E. Watkins (Ed.), *Handbook of psychotherapy supervision* (pp. 421-446). New York: John Wiley.
- Mintz, L. B., & O'Neil, J. M. (1990). Gender roles, sex, and the process of psychotherapy. Many questions and few answers. *Journal of Counseling and Development, 68*, 381-387.
- National Board for Certified Counselors, Inc., and Affiliates (1998). *ACS standards for the ethical practice of clinical supervision*. Greensboro, NC: Author.
- Nelson, M. L. (1993). A current perspective on gender differences: Implications for research in counseling. *Journal of Counseling Psychology, 40*, 200-209.

- Nelson, M. L., & Holloway, E. L. (1990). Relation of gender to power and involvement in supervision. *Journal of Counseling Psychology, 37*, 473-481.
- Nelson, T. S. (1991). Gender in family therapy supervision. *Contemporary Family Therapy, 13*, 357-369.
- Prouty, A. (2001). Experiencing feminist family therapy supervision. *Journal of Feminist Family Therapy, 12* (4), 171-203.
- Prouty, A. M., Thomas, V., Johnson, S., & Long, J. K. (2001). Methods of feminist family therapy supervision. *Journal of Marital and Family Therapy, 27*, 85-97.
- Reid, E., McDaniel, S., Donaldson, C., & Tollers, M. (1987). Taking it personally: Issues of competence for the female in family therapy training. *Journal of Marital and Family Therapy, 13*, 157-165.
- Robyak, J. E., Goodyear, R. K., & Prange, M. (1987). Effects of supervisor's sex, focus, and experience on preferences for interpersonal power bases. *Counselor Education and Supervision, 26*, 299-309.
- Sells, J. N., Goodyear, R. K., Lichtenberg, J. W., & Polkinghorne, D. E. (1997). Relationship of supervisor and trainee gender to in-session verbal behavior and ratings of trainee skills. *Journal of Counseling Psychology, 44*, 406-412.
- Stoltenberg, C. D., & Delworth, U. (1987). *Supervising counselors and therapists*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Supervision Interest Network, Association for Counselor Educators and Supervision (1990). Standards for counseling supervisors. *Journal of Counseling and Development, 69*, 30-32.
- Twohey, D., & Volker, J. (1993). Listening to the voices of care and justice in counselor supervision. *Counselor Education and Supervision, 32*, 189-197.
- Watkins, C. E. (1997a). Defining psychotherapy supervision and understanding supervisor functions. In C. E. Watkins (Ed.),

- Handbook of psychotherapy supervision* (pp. 3-10). New York: John Wiley.
- Watkins, C. E. (1997b). Some concluding thoughts about psychotherapy supervision. In C. E. Watkins (Ed.), *Handbook of psychotherapy supervision* (pp. 603-616). New York: John Wiley.
- Wheeler, D., Avis, J., Miller, L., & Chaney, S. (1986). Rethinking family therapy education and supervision: A feminist model. *Journal of Psychotherapy and the Family, 1*, 53-72.
- Worthington, E. L., & Stern, A. (1985). Effects of supervisor and supervisee degree level and gender on the supervisory relationship. *Journal of Counseling Psychology, 32*, 252-262.
- Yep, R., & Locke, D. C. (2001). Changing demographics of the profession. In D. C. Locke, J. E. Myers, & E. L. Herr (Eds), *The handbook of counseling* (pp. 561-568). Thousand Oaks, CA: Sage.

Η δεοντολογία στη συμβουλευτική γυναικών

Μίκα Χαρίτου-Φατούρου

Το κεφάλαιο αυτό ορίζει κατ' αρχάς τη φιλοσοφία της φεμινιστικής ηθικής στην ψυχοθεραπεία. Στη συνέχεια συζητά το κοινωνικοπολιτιστικό πλαίσιο, τη σημασία της ενδυνάμωσης της γυναίκας και την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Τονίζει τη σημασία της αξιολόγησης των εμπειριών της γυναίκας, καθώς και την ηθική της φροντίδας και της αλληλοβοήθειας. Συζητά επίσης την εξέλιξη της φεμινιστικής συνείδησης και αναφέρει τις εμπειρίες των γυναικών που περιθωριοποιούνται με τα ίδια τους τα λόγια. Περιγράφει την ανάπτυξη της θεραπευτικής δυσλειτουργικής σχέσης σε σχέση με δεοντολογικά προβλήματα, όπως είναι οι σεξουαλικές παρενοχλήσεις, οι πολλαπλές ταυτότητες, ο καθορισμός των ορίων και θέματα εμπιστοσύνης και παραδοχής. Τέλος περιγράφει στη συμβουλευτική διαδικασία την ευθύνη και τα δικαιώματα της γυναί-

κας που ζητά βοήθεια, καθώς και της συμβούλου που την προσφέρει· δηλαδή ενώνει τη θεωρία με την πράξη.

1. Η δεοντολογία στην ψυχολογία

Οι οργανώσεις των επαγγελματιών, όπως εκείνες των γιατρών και των δικηγόρων, επινοούν κώδικες δεοντολογίας που προστατεύουν το επάγγελμά τους τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό στον οποίο προστατεύουν και το κοινό.

Σε ό,τι αφορά τους ψυχολόγους, θα πρέπει να διερευνηθούν τα εξής:

1. Με ποιον τρόπο διατηρούν την εξουσία και τον έλεγχο στις επαγγελματικές αλληλεπιδράσεις σύμφωνα με τους κώδικες οι οποίοι ρυθμίζουν την ειδική δεοντολογία της θεραπευτικής σχέσης;
2. Πώς αμελούν τα ζητήματα της κοινωνικής δεοντολογίας, όπως είναι η καταπίεση, ο ρατσισμός και η ανισότητα;
3. Πώς αποκλείουν αβασάνιστα κάποιες πιο λεπτές παραβιάσεις, όπως είναι η διαιώνιση των ανισοτήτων της εξουσίας και τα καταστροφικά αποτελέσματα της απόδοσης χαρακτηρισμών στους ανθρώπους (ετικετοποίηση);

Η ώθηση για τη δημιουργία κώδικα δεοντολογίας μάλλον πρέπει να αναζητηθεί στη συλλογική ενδοσκόπηση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά τις δίκες των εγκληματιών πολέμου που πραγματοποιήθηκαν στη Νυρεμβέργη. Τότε έγινε σαφές ότι οι αρχές της επιστήμης και οι ορθές μέθοδοι μπορούν κάλλιστα να γεννήσουν και τα πειράματα των ναζιστών γιατρών (Lifton, 1986). Πρέπει να σημειωθεί ότι η ψυχολογία έχει ως στόχο να προωθήσει τη γνώση μας για τον άνθρωπο και να βελτιώσει την κατά-

στασή του, εφαρμόζοντας αυτή τη γνώση στον κώδικα της Αμερικανικής Ψυχολογικής Εταιρείας (APA, 1953, σελ. 1). Ο κώδικας αυτός έχει κάνει ήδη την τέταρτη αναθεώρησή του το 1992 και την πέμπτη το 2005. Όμως όσοι φοιτητές δεν προετοιμάζονται για μια σταδιοδρομία στην επαγγελματική άσκηση της ψυχολογίας ολοκληρώνουν συνήθως το προπτυχιακό επίπεδο σπουδών χωρίς να έχουν διαχθεί δεοντολογία.

Οι επικριτές σε δεοντολογικά θέματα πολύ συχνά προέρχονται από τη φεμινιστική ψυχολογία, τις ομάδες στήριξης των δικαιωμάτων των ψυχικά νοσούντων και τις ομάδες των ψυχολόγων διαφορετικού χρώματος. Απογοητευμένες από τους ισχύοντες κώδικες στην ψυχολογία, οι φεμινίστριες μέλη του Ινστιτούτου Φεμινιστικής Θεραπείας (Feminist Therapy Institute – FTI) άρχισαν, κατά τη δεκαετία του 1980, να συντάσσουν το δικό τους κώδικα, για να αντιμετωπίσουν με συγκεκριμένο και ενεργητικό τρόπο ζητήματα καταπίεσης, εκμετάλλευσης, άνισης αντιμετώπισης, απόδοσης ευθυνών και κοινωνικής αλλαγής.

Η επιστήμη ως απόλυτο αγαθό

Η έρευνα με την οπτική του φύλου αποκαλύπτει πολλά προβλήματα, καθώς είναι αναγκαίο να αποδομήσει την υπάρχουσα επιστημονική γνώση και να δομήσει νέα η οποία να είναι φιλική προς τη γυναίκα, ενώ μέχρι τότε η έρευνα ήταν ανδροκρατούμενη. Και εδώ η δεοντολογία παίζει τεράστιο ρόλο, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπως η μεταλόχια κατάθλιψη, τα συμπτώματα εμμηνόπαυσης, οι πόνοι κατά την εμμηνόρροια (Χαρίτου-Φατούρου και συν., 2003).

2. Υποθέσεις προβληματισμού κατά τις Laura Brown (2002) και Katherine Allen (1992)

Η έρευνα θα πρέπει να γίνεται για τις γυναίκες και όχι περί των γυναικών. Στην πιο πρόσφατη αναθεώρηση του κώδικα της Αμερικανικής Ψυχολογικής Εταιρείας, στις αρχικές προτάσεις του προοιμίου, η πρωταρχική δέσμευση στην ανθρώπινη ευημερία έχει αντικατασταθεί από έναν ύμνο σε «ένα ισχύον και αξιόπιστο σώμα επιστημονικής γνώσης βασισμένο στη έρευνα» (APA 1992, σελ. 1599).

Όμως η ψυχολογική επιστήμη βρίθεται καταπιεστικών προτύπων αναφοράς. Ένας από τους θεμελιωτές της αμερικανικής ψυχολογίας, ο Stanley Hall, ήταν πασίγνωστος για τις διακηρύξεις της «επιστημονικής» του πεποίθησης ότι η ανώτερη εκπαίδευση θα έκανε τις γυναίκες στείρες και ότι είναι πνευματικά κατώτερες από τους άνδρες. Επίσης, σε διάφορες εποχές η επιστήμη της ψυχολογίας δίδασκε, ως κληροδοτημένη σοφία, τα «δεδομένα» ότι οι άνθρωποι με διαφορετικό χρώμα δέρματος και οι Εβραίοι είναι γενετικά κατώτεροι ως προς τη νοημοσύνη, ότι οι λεσβίες και οι ομοφυλόφιλοι άνδρες είναι ψυχολογικά αποκλίνοντες και ότι οι γυναίκες που εργάζονται εκτός σπιτιού παρουσιάζουν διαταραχές της φυσιολογικής γυναικείας ανάπτυξης.

Παράδειγμα «εσφαλμένης» δεοντολογικής και επιστημονικής συμπεριφοράς είναι η συμμετοχή των ψυχολόγων στον υποχρεωτικό εγκλεισμό των ψυχικά ασθενών ατόμων. Στα κείμενά τους οι εκπρόσωποι των κινημάτων στήριξης των δικαιωμάτων των ψυχικά ασθενών περιγράφουν πώς ο εγκλεισμός ενός ανθρώπου σε ίδρυμα, εν ονόματι της «προστασίας» του από τον εαυτό του, τον απογυμνώνει από τα δικαιώματα και την ανθρωπιά του (Chamberlin, 1977, 1990). Κατά τον εγκλεισμό τους εκείνοι που βρίσκονται στην πιο ευάλωτη κατάσταση εκτίθενται στις καταχρήσεις

και στους κινδύνους που ενυπάρχουν στα ψυχιατρικά ιδρύματα, όπως στην υποχρεωτική λήψη φαρμάκων, στο σωματικό περιορισμό και στο ενδεχόμενο σεξουαλικής επίθεσης τόσο από το προσωπικό όσο και από άλλους ασθενείς. Εδώ η «δεοντολογική» συμπεριφορά του ψυχολόγου μπορεί να βλάψει – και βλάπτει – τους ανθρώπους στο όνομα της «καλής άσκησης της ψυχολογίας».

Ένας ερευνητής μπορεί να διεξαγάγει έρευνα καταδεικνύοντας ρητά την κατωτερότητα μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Αυτή η έρευνα είναι επιζήμια και για τη συγκεκριμένη ομάδα και για τα μέλη της. Για παράδειγμα, ο τρόπος με τον οποίο οι Jensen και Herrnstein χρησιμοποίησαν και ερμήνευσαν τα ευρήματα των τεστ δεν έβλαψε μόνο όσους συμμετείχαν στην έρευνα αλλά αποδυνάμωσε και τα υπάρχοντα κοινωνικά στηρίγματα προς τους μαύρους, στιγματίζοντάς τους ως γενετικά κατώτερους και ενισχύοντας έτσι τη ρατσιστική τάση της ευρύτερης κοινωνίας. Λίγοι όμως αντέδρασαν, εκτός από κάποιους μαύρους ψυχολόγους με αυτογνωσία. Επίσης διατυπώνονται σήμερα ερωτήματα κατά πόσο μερικά είδη έρευνας βλάπτουν την υποκείμενη κουλτούρα, καθώς δαιωνίζουν, άμεσα ή έμμεσα, αντιδραστικές ή καταπιεστικές νόρμες. Για παράδειγμα, ο ερευνητής που διεξάγει ποιοτική έρευνα αναπτύσσει μια στενή σχέση με τους συμμετέχοντες στους οποίους η εξουσία κατανέμεται με ρητό ή άρρητο τρόπο.

Τα πρότυπα παρέμειναν και έγιναν ακόμη πιο αυστηρά στη διάκριση μεταξύ της δεοντολογίας των ψυχολόγων που έχει σχέση με την εργασία και των μορφών συμπεριφοράς που υιοθετούν στην καθημερινή τους ζωή. Δεν έγινε καμιά ενοποίηση της προσωπικής με την επαγγελματική

σφαίρα. Ο ισχυρισμός ότι ένα άτομο μπορεί να καταπιέζει ατιμώρητα τους άλλους στην ιδιωτική του ζωή και μόλις διαβαίνει την πόρτα του γραφείου του να μεταμορφώνεται με μαγικό τρόπο σε κάποιον που σέβεται τα ευάλωτα άτομα –τους φοιτητές, τους συμμετέχοντες στην έρευνα, τους πελάτες στην ψυχοθεραπεία– είναι καταφανώς παράλογος. Δημιουργεί μια απόσταση ανάμεσα στον ίδιο τον ψυχολόγο και στη δεοντολογία της ψυχολογίας, γεγονός που υποδηλώνει μια κάπως κυνική στάση. Η διάκριση αυτή επιφέρει την κακή άσκηση της ψυχοθεραπείας.

Το «προσωπικό» πόσο «προσωπικό» είναι;

Ο ψυχολόγος έχει διδαχθεί ότι μπορεί να έχει οποιεσδήποτε προσωπικές πεποιθήσεις εφόσον αυτές παραμένουν εκτός της εργασίας του, ότι μπορεί να συμμαρτίζεται ρατσιστικές, σεξιστικές, αντισημιτικές ή ετεροσεξιστικές αξίες και επιπλέον να τις εφαρμόζει στην προσωπική του ζωή. Αλλά δεν θα χρειαστεί να αμφισβητήσει αυτές τις πεποιθήσεις στο πλαίσιο της εργασίας όπου τηρεί τους κανόνες δεοντολογίας.

Παράδειγμα: Είναι γνωστό ότι η «αποκάλυψη» προσωπικών δεδομένων κατά τη διάρκεια της συμβουλευτικής γυναικών αλλά και κατά την έρευνα είναι θεμιτή και πολύ σημαντική. Ορισμένοι σύμβουλοι όμως παρατηρούν ότι είναι σχεδόν αδύνατον να τηρήσουν ουδέτερη στάση καθώς ακούν τις γυναίκες να εξιστορούν λεπτομέρειες της ζωής τους.

Πόσο έτοιμοι είμαστε επομένως να δεχθούμε ότι «το προσωπικό είναι πολιτικό»; Μήπως ερευνούμε ή συμβουλευόμαστε άλλους επειδή είναι δύσκολο να ερευνήσουμε τον

εαυτό μας; Πόσο έτοιμοι/-ες είμαστε να αποδομήσουμε την οικογένεια στην οποία κακοποιείται η γυναίκα, όταν το κοινωνικό σύστημα αρνείται να το κάνει προβάλλοντας επιχειρήματα που προστατεύουν τους ισχυρούς;

Η αυτοαποκάλυψη δεν είναι ποτέ ουδέτερη, διότι συμβαίνει πάντα μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο.

Οι αξίες του ελάχιστου κοινού παρονομαστή

Ο διαχωρισμός του ψυχολόγου σε επαγγελματία και ιδιώτη οδηγεί σε μια τρίτη προβληματική υπόθεση που ενυπάρχει στη δεοντολογία της παραδοσιακής ψυχολογίας: ότι τα κριτήρια πρέπει να αφορούν το επίπεδο του χαμηλότερου «κοινού παρονομαστή».

Για να είναι κανείς συνεπές μέλος της Αμερικανικής Ψυχολογικής Εταιρείας δεν χρειάζεται, λόγου χάριν, να μάχεται ενεργά το ρατσισμό, το σεξισμό, τον ετεροσεξισμό ή όποιες άλλες μορφές καταπίεσης απαντά στο επάγγελμά του και στον κόσμο (Brown, 2002). Το μόνο που πρέπει να κάνει είναι να αποφεύγει τις φανερές διακρίσεις και να μην παραβιάζει τους επίσημους κανόνες.

Σύμφωνα με την τελευταία αναθεώρηση του κώδικα, είναι σαφώς αντιδεοντολογικό ο ψυχολόγος να διατηρεί σεξουαλικές σχέσεις με τον πελάτη του. Αυτός ο κανόνας καθορίζει ρητά ότι υπάρχει μια κατηγορία συμπεριφορών που πρέπει να αποφεύγονται, διευκολύνοντας έτσι τους περισσότερους ψυχολόγους να τον τηρήσουν. Τι γίνεται όμως όταν ο ψυχολόγος έχει επίμονες σεξουαλικές φαντασιώσεις για έναν πελάτη του, οι οποίες δεν εκφράστηκαν ή και δεν αναγνωρίστηκαν; Αναμφίβολα θα αλλάξει ο τρόπος μεταχείρισης του πελάτη και πιθανότατα θα υποστεί βλάβη

από την εσωτερική εμπειρία στην οποία ο πελάτης γίνεται το σεξουαλικό υποκείμενο.

Βάσει των κανόνων, οι χρήσιμες και αντίθετες στην καταπίεση κατευθυντήριες αρχές – όπως εκείνες που αφορούν την ψυχοθεραπεία με γυναίκες και συντάχθηκαν πριν πολλά χρόνια από τον Κλάδο Συμβουλευτικής Ψυχολογίας – θα είχαν απαγορευθεί επειδή ορίζουν σαφώς ότι κάποιες πρακτικές, τις οποίες εφαρμόζουν ακόμη πολλοί σύμβουλοι και ψυχολόγοι, δεν πληρούν τα στοιχειώδη κριτήρια για τη φροντίδα των γυναικών. Όπως έχουν τα πράγματα σήμερα, η διατύπωση ενός τέτοιου κανόνα θα δημιουργούσε πρόβλημα δεοντολογίας, διότι μπορεί να μειώσει τις επαγγελματικές ευκαιρίες κάποιων ψυχολόγων που κερδίζουν τα προς το ζην ως σεξιστές θεραπευτές.

Οι κώδικες ορίζουν ότι οι σχέσεις εξουσίας μεταξύ των ψυχολόγων και εκείνων με τους οποίους εργάζονται είναι κατά βάση αγαθές, εφόσον ακολουθούνται οι κανόνες της κατάλληλης συμπεριφοράς. Τα δεοντολογικά κριτήρια όμως όχι μόνο επιτρέπουν την ιεραρχία, αλλά τη θεωρούν και σημαντική αξία, «αγαθό γονεϊσμό».

Αλλά οι φεμινίστριες στα επαγγέλματα ψυχικής υγείας είχαν εξοργιστεί από το γεγονός ότι οι ψυχολόγοι και οι άλλοι επαγγελματίες εκμεταλλεύονταν τους ανθρώπους απέναντι στους οποίους είχαν δύναμη και δεν μπορούσαν πλέον να αποδέχονται τις σεξιστικές υποθέσεις και ερμηνείες στην έρευνα. Για τις φεμινίστριες ψυχολόγους η δημιουργία ισότιμων και ισόρροπων σχέσεων είναι ένας σημαντικός πολιτικός στόχος.

Μπορεί η δεοντολογία της ψυχολογίας να γίνει απελευθερωτική;

Οι κριτικοί της δεοντολογίας της παραδοσιακής ψυχολογίας αντιμετωπίζουν ένα κεντρικό ερώτημα: Είναι δυνατόν να δημιουργηθούν δεοντολογικά κριτήρια τα οποία να είναι πραγματικά απελευθερωτικά, δηλαδή κριτήρια που να προάγουν την ενεργό συμμετοχή των ψυχολόγων στη δημιουργία μιας δικαιότερης κοινωνίας αντί απλώς να προστατεύουν το κοινό από τις ακραίες ενέργειες των ψυχολόγων και τους ίδιους από καταγγελίες;

Εδώ ασφαλώς απαιτείται από τους ψυχολόγους ως άτομα και από την επιστήμη να κινηθούν πέρα από τους αυτοεπιβεβλημένους περιορισμούς στο νόημα της δεοντολογικής άσκησης, προκειμένου αυτή να γίνει πηγή οραμάτων και έμπνευσης.

Χρειάζεται ένας χάρτης που θα μας βοηθήσει να κινηθούμε πάνω στο δύσκολο έδαφος της αυτογνωσίας, της αυτοκριτικής, της αυτοεκτίμησης και της δέσμευσής μας, ώστε να μετατρέψουμε την ψυχολογία και τη συμβουλευτική σε ένα εργαλείο για τη δημιουργία ενός δίκαιου και ελεύθερου κόσμου.

Ένα πείραμα στην απελευθερωτική δεοντολογία

Το Ινστιτούτο Φεμινιστικής Θεραπείας (Feminist Therapist Institute – FTI, 1990) επιχείρησε να δημιουργήσει τον κώδικα δεοντολογίας βασισμένο σε μια διαφορετική άποψη, που έχει ως αφετηρία της το σκεπτικό ότι η δεοντολογία πρέπει να αποτελεί μέρος μιας απελευθερωτικής θεωρίας για την ανθρώπινη συμπεριφορά και την άσκηση της ψυχικής υγείας.

Στην ανάπτυξή του ο κώδικας του FTI αμφισβήτησε την αντίληψη περί υποχρεωτικής ύπαρξης μιας ξεκάθαρης διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα σε «εμάς» τους ψυχολόγους/ψυχοθεραπευτές/συμβούλους και σε «εκείνους», δηλαδή τους ανθρώπους που δέχονται τις υπηρεσίες μας. Συντάχθηκε ένας κώδικας από μια κοινότητα για μια κοινότητα, στην οποία μερικά μέλη ασκούσαν φεμινιστική θεραπεία, εποπτεία, έρευνα, διδασκαλία και εκπαίδευση. Ο κώδικας ενσωμάτωσε την αντίθεση στο ρατσισμό, ενώ από το 1996 θεωρείται ανοιχτός σε μια επίσημη διαδικασία αναθεώρησης.

Όμως το ερώτημα παραμένει: Πόσο μπορούμε στην πραγματικότητα να αμφισβητήσουμε τον εαυτό μας;

3. Η πράξη: η δεοντολογία στη συμβουλευτική γυναικών

Η πρώτη απόπειρα θέσπισης ενός κώδικα δεοντολογίας με την οπτική του φύλου στην Ελλάδα έγινε από το Κέντρο Έρευνας για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) σε ό,τι αφορά την απασχόληση, την ψυχοκοινωνική στήριξη και τη νομική στήριξη των γυναικών (Χαρίτου-Φατούρου, Τατά-Αρσέλ, Καββαδία & Χλιόβα, 2003).

Η επίδραση της φεμινιστικής ιδεολογίας

Η φεμινιστική αντίληψη υποστηρίζει σε γενικές γραμμές ότι οι διαφορές των δύο φύλων δεν είναι βιολογικές αλλά κυρίως κατασκευασμένες κοινωνικά. Οι σχέσεις ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες έχουν διαμορφωθεί κοινωνικά και ιστορικά ως σχέσεις εξουσίας και δύναμης, με τις γυναίκες να ανήκουν στην υποβαθμισμένη και υποταγμένη ομάδα, και η παραδοσιακή σύνδεση αποκλειστικά των

γυναικών με τη σφαίρα της οικογένειας συντελεί στη διαιώνιση της υποβάθμισής τους. Αυτή είναι η δεοντολογία της συμβουλευτικής και τηρείται ως εξής:

- α) Υποστηρίζει τις γυναίκες ώστε να έχουν στην κοινωνία ίσες δυνατότητες και ευκαιρίες με τους άνδρες. Τονίζει ότι η κοινωνική θέση των γυναικών είναι συνδεδεμένη με το γεγονός ότι οι γυναίκες έχουν λιγότερη πολιτική και οικονομική δύναμη. Γι' αυτό, οι κύριες αιτίες των προβλημάτων τους είναι κοινωνικές και όχι προσωπικές.
- β) Σε ό,τι αφορά τους συμβούλους που προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, πρέπει να έχουν αυτογνωσία των προσωπικών τους αξιών για τις ικανότητές τους να αναγνωρίζουν την ανισότητα και την καταπίεση σε πολλούς τομείς της ζωής της γυναίκας, που την κάνουν να αισθάνεται κατώτερη και ανασφαλής. Γι' αυτό, μια σωστή σχέση συμβούλου και συμβουλευόμενης βασίζεται στην ισότητα. Για να βοηθηθεί η γυναίκα να αλλάξει τα καταπιεστικά στοιχεία στη ζωή της, απαιτείται η εξάλειψη των καταπιεστικών στοιχείων μέσα στη συμβουλευτική διαδικασία. Αν η συμβουλευόμενη έχει έναν κατώτερο ρόλο στη συμβουλευτική σχέση, αυτό θα αναπαράγει την κατώτερη θέση της στην κοινωνία και δεν θα τη βοηθήσει να δει τον εαυτό της ως την «καλύτερη ειδικό» για τη δική της ζωή. Όμως η επικέντρωση στις κοινωνικές δομές ως κύρια αιτία των προβλημάτων της γυναίκας δεν θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί ως μέσον για να αποφύγει η συμβουλευόμενη την προσωπική της ευθύνη στο να χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα που της παρέχονται για να αλλάξει τη ζωή της.

- γ) Η φυλετική διαπαιδαγώγηση επηρεάζει σε πολύ μεγάλο βαθμό τη γυναίκα, καθώς τη βοηθά να αναγνωρίσει τις συμπεριφορές αυτοκαταπίεσης που υιοθετεί και την απενοχοποιεί σε πάρα πολλά ζητήματα. Θα πρέπει, επομένως, οι σύμβουλοι να μπορούν να βοηθήσουν τη γυναίκα να αναγνωρίσει με ποιον τρόπο αυτές οι συμπεριφορές την εμποδίζουν να εξελιχθεί. Οι σύμβουλοι πρέπει να γνωρίζουν καλά την ψυχολογία της γυναίκας και τις σχέσεις των δύο φύλων μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο, για να βασίζεται η συμβουλευτική τους σε επιστημονικά δεδομένα και όχι σε στερεότυπα. Δεν πρέπει κατά κανέναν τρόπο να χρησιμοποιούν το κύρος της θέσης τους για να επηρεάζουν τη συμπεριφορά των γυναικών σε παραδοσιακή κατεύθυνση και αποδοχή της καταπίεσης.
- δ) Οι συμβουλευόμενες ενθαρρύνονται προς την ψυχολογική και οικονομική ανεξαρτησία και την αυτοεκτίμηση, ενώ στηρίζονται για να αναπτύξουν ικανότητες αυτοβοήθειας. Επίσης, ενισχύονται ώστε να παίρνουν αποφάσεις σύμφωνα με τις πραγματικές τους ανάγκες και όχι σύμφωνα με ό,τι θεωρείται σωστό για το φύλο τους. Οι γυναίκες πρέπει να αντιμετωπίζονται ως άτομα και όχι ως εκπρόσωποι του φύλου τους με προσδιορισμένες τις ιδιότητές τους.

Παρόλο που σε κάθε περίπτωση η στάση της φεμινιστικής ιδεολογίας είναι ότι δεν θεραπεύουμε ψυχικά άρρωστες γυναίκες, οι συναντήσεις πρέπει να είναι υποστηρικτικές, δεδομένου ότι στηρίζουν τη γυναίκα να δει το πρόβλημά της από μια καινούργια σκοπιά και κυρίως να αποκαταστήσει τη χαμηλή αυτοεκτίμησή της που την κρατά συ-

ναισθηματικά άπραγη και δέσμια του προβλήματός της· ενδυναμώνουμε, δεν θεραπεύουμε τη γυναίκα.

Σε ό,τι αφορά τους στόχους, η συμβουλευτική επιλέγει συνειδητά και ιεραρχεί τα κυριότερα προβλήματα όπως τα κατανοεί η γυναίκα, μην προχωρώντας σε πιθανά άλλα ενδοψυχικά προβλήματα και συμπτώματα που η σύμβουλος ενδεχομένως διαβλέπει αλλά τα οποία δεν παίζουν κύριο ρόλο στην πηγή του προβλήματος.

Όμως ένα θέμα που χρειάζεται προσοχή και που συναντάται σε συμβουλευτικά κέντρα γυναικών σε όλο τον κόσμο είναι ότι ορισμένες γυναίκες οι οποίες δεν ακολουθούν τον προκαθορισμένο τους ρόλο ή επαναστατούν στις παράλογες απαιτήσεις της οικογένειας και της κοινωνίας συχνά στιγματίζονται ως ψυχικά άρρωστες, με ψυχιατρικές διαγνώσεις όπως «διαταραγμένη προσωπικότητα» ή «βαριά μελαγχολία». Η δεοντολογία απαιτεί όταν συζητά κανείς για ψυχοπαθολογία στις γυναίκες να παρατηρεί ότι υπάρχουν πολλές λανθασμένες ερμηνείες και προκαταλήψεις που οφείλονται κυρίως στις αντιθετικές κατηγοριοποιήσεις τις οποίες περιέχουν οι διαγνωστικοί οδηγοί (DSM) (π.χ. αναφορικά με τον υγιή ή τον άρρωστο ενήλικα άνδρα είναι διαφορετική από εκείνη που κάνει για την υγιή ή άρρωστη γυναίκα). Η Denise Russell (1995) αναφέρει ότι η περιγραφή που κάνει το DSM-III-R για τον υγιή ενήλικα είναι πολύ όμοια με αυτήν που κάνει για τον υγιή άνδρα αλλά είναι πολύ όμοια και με αυτήν που κάνει για την άρρωστη γυναίκα. Επίσης, η εν λόγω ερευνήτρια παρουσιάζει έρευνα στην οποία ψυχίατροι, ψυχολόγοι και κοινωνικοί λειτουργοί αναφέρουν ότι οι υγιείς γυναίκες διαφέρουν από τους υγιείς άνδρες διότι είναι πιο υπάκουες, πιο αγχώδεις σε κρίσεις ζωής, λιγότερο ανεξάρτη-

τες, αντικειμενικές και διακινδυνεύουν λιγότερο. Είναι επίσης λιγότερο επιθετικές και απαιτητικές, επηρεάζονται πιο εύκολα και είναι πιο συναισθηματικές. Τα περισσότερα από αυτά τα χαρακτηριστικά όμως δεν αναφέρονται ως επιθυμητά στον ενήλικα. Αυτό δημιουργεί ένα δίλημμα στις γυναίκες. Αν εγκαταλείψουν το φυλετικό τους ρόλο, μπορεί να θεωρηθούν ψυχικά άρρωστες ως ενήλικες, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει το DSM-III-R. Ως αποτέλεσμα, μερικές φορές η γυναίκα μπορεί να στιγματιστεί με ψυχιατρική διάγνωση, όπως ένας άστεγος μπορεί να στιγματιστεί ως ψυχικά ανώμαλος.

Ομοίως, μια ψευδαίσθηση μπορεί να χαρακτηριστεί ως ψυχωσικό σύνδρομο και όχι ως αγχώδης διαταραχή ώστε να αντιμετωπιστεί ως τέτοια και να βοηθήσει τη γυναίκα να απαλλαγεί από αυτήν (Χαρίτου-Φατούρου, 2001, 2005).

Σε ό,τι αφορά τη συμβουλευτική ψυχοκοινωνικής στήριξης, ιδού τι λέει μια συμβουλευόμενη:

Όταν μια γυναίκα φεύγει από το σπίτι της εξαιτίας του βίαιου συζύγου, είναι σαν να κάνει μια εγχείρηση. Σαν να βγάξει τον καρκίνο, τον όγκο από το στέρνο της. Είναι μια επίπονη εγχείρηση και παρόλο που ξέρεις ότι αυτό το πράγμα σου έκανε κακό... κατά κάποιον τρόπο ... λυπάσαι... δεν ξέρω. Χαίρεσαι που το βγάζεις, αλλά μένει εκεί ένα μεγάλο κενό, που θα πρέπει να το γεμίσεις και αυτό είναι το δύσκολο.

Ειδικότερα, η δεοντολογία συμβουλευτικής γυναικών ορίζει ότι:

- Οι σύμβουλοι δεν κάνουν καμιά διάκριση μεταξύ των συμβουλευόμενων γυναικών με βάση την κοινωνική τους θέση ή την καταγωγή, το μορφωτικό τους επίπεδο,

την εθνική τους ταυτότητα, τις φυσικές τους ικανότητες ή το σεξουαλικό τους προσανατολισμό.

- Το απόρρητο των στοιχείων της γυναίκας τηρείται αυστηρά ως απαραίτητη βάση για τη σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ συμβούλου και συμβουλευόμενης.
- Οι σύμβουλοι τηρούν αρχεία με στοιχεία από την υποδοχή και τις συναντήσεις με τις συμβουλευόμενες. Τα αρχεία αυτά φυλάσσονται σε ασφαλή χώρο όπου δεν μπορούν να έχουν πρόσβαση τρίτα πρόσωπα.
- Αποφεύγεται η επιστημονική και γραφειοκρατική γλώσσα.
- Οι πληροφορίες και γενικότερα οι υπηρεσίες που παρέχονται πρέπει να συμφωνούν με τις αρχές των ίσων ευκαιριών για τα δύο φύλα.

Με στόχο την ενδυνάμωση της γυναίκας ακολουθείται μια ενδεδειγμένη συμβουλευτική διεργασία κατά την οποία η συμβουλευόμενη θεωρείται άτομο ενεργητικό και όχι παθητικό. Ωστόσο, η ενδυνάμωση έχει νόημα και αποτέλεσμα μόνο όταν αντιμετωπίζεται ταυτόχρονα η συνεχής και συστηματική διαδικασία αποδυνάμωσης που βιώνουν πολλές γυναίκες σε διάφορους τομείς της κοινωνικής και προσωπικής τους ζωής. Αυτό καθιστά απαραίτητη την κατανόηση των δομικών και κοινωνικών σχέσεων εξουσίας που κρατούν πολλές γυναίκες σε υποδεέστερη θέση, όπως είναι η οικονομική εξάρτηση, η σεξουαλική και σωματική βία, η ψυχολογική υποτίμηση και η απαξίωση του λόγου των γυναικών στο δημόσιο χώρο.

Η συμβουλευτική γυναικών στοχεύει:

- a) Στη βοήθεια για την αναγνώριση δυνατών επιλογών και στη λήψη αποφάσεων, με εντοπισμό βέβαια και συζήτηση των πιθανών κινδύνων και επιπτώσεων στη

- ζωή των γυναικών από τις αποφάσεις και τις αλλαγές αυτές.
- β) Στην υποστήριξη και στην έκφραση «αρνητικών» συναισθημάτων (π.χ. θυμού, οργής, ματαιώσης κ.λπ.) προς άτομα, θεσμούς και κοινωνικές σχέσεις που θυματοποιούν τη συμβουλευόμενη.
 - γ) Στην ενδυνάμωση της αυτοπεποίθησης, της προσωπικής αξίας και του αυτοσεβασμού της συμβουλευόμενης και συνεπακόλουθα της αξίωσης για μια ισότιμη σχέση στην προσωπική και κοινωνική της ζωή.
 - δ) Στην υποστήριξη της κοινωνικής δικτύωσης και πληροφόρησης της ίδιας της γυναίκας, με στόχο την ανάληψη δράσης από την ίδια για την αλλαγή των πρακτικών διάκρισης, ανισότητας και αποκλεισμού στους χώρους που ζει ή εργάζεται.
 - ε) Για την τήρηση του Δεοντολογικού απόρρητου η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων γνωμοδότησε ότι επιτρέπεται η παρουσίαση ατομικών δεδομένων μόνο μετά από ενημέρωση και συγκατάθεση της συμβουλευόμενης (9-9-2002).

Παράδειγμα συμβουλευτικής από πραγματική ιστορία γυναίκας

Η Σία είναι 41 ετών, διαζευγμένη, με δύο παιδιά – ένα αγόρι 27 ετών και ένα κορίτσι 25 ετών – και ζει στην Πάτρα μόνη της πια.

Μεγάλωσε σε μια πολύτεκνη αγροτική οικογένεια σε ένα χωριό της Πάτρας. Έχει άλλα έξι αδέρφια. Από πολύ μικρή ηλικία βίωσε την απόρριψη και την κακοποίηση στο πλαίσιο της οικογένειάς της. Η μητέρα της, μια γυναίκα σκλη-

ρή και αυταρχική, είχε τον πρώτο λόγο στην οικογένεια. Ο πατέρας της, ένας ήσυχος άνθρωπος που απέφευγε τις συγκρούσεις, στεκόταν στο περιθώριο της οικογένειας.

Η οικογένειά της στηριζόταν δύσκολα οικονομικά. Η Σία έχει την αίσθηση ότι οι γονείς της αδιαφορούσαν για την τύχη των παιδιών τους. Τη μια της αδερφή την έστειλαν για υπηρέτρια σε ένα σπίτι στην Αθήνα σε ηλικία 7 ετών περίπου. Σε ηλικία 4 ετών περίπου η Σία βιάστηκε από το μεγαλύτερο αδερφό της που ήταν περίπου 12 ετών. Αυτό που θυμάται θολά απ' όλο το περιστατικό είναι οι μομφές της μητέρας της ότι η ίδια προκάλεσε τον αδερφό της. Τώρα πια με τον αδερφό της έχουν μια τυπική αδερφική σχέση – το θέμα του βιασμού ποτέ δεν ανοίχτηκε.

Σε ηλικία 12-13 ετών γνώρισε και παντρεύτηκε το μέτεπειτα σύζυγό της έπειτα από πιέσεις των γονέων της. Η συμβίωση μαζί του ήταν κόλαση: κακοποίηση σε όλες της τις μορφές. Η ίδια θεωρούσε ότι της άξιζε αυτή η κακοποίηση. Υπέμεινε μαρτυρικά τα χρόνια δίπλα του.

Μάρτυρες αυτής της τραγικής συμβίωσης ήταν τα δύο παιδιά. Το αγόρι είχε αναλάβει ρόλο ενήλικα και προστάτη της μικρότερης αδερφής. Ο μεγάλος φόβος της Σίας ήταν μήπως ο γιος της μοιάσει του πατέρα του... Κατά την περίοδο της εφηβείας του άρχισε να εκδηλώνει επιθετικότητα εκτός σπιτιού. Το κορίτσι ήταν ένα βολικό παιδί, δεν δημιουργούσε προβλήματα. Παντρεμένη κοπέλα τώρα πια έχει φοβίες και εξαρτάται πολύ από το σύζυγό της.

Η Σία τελικά χώρισε από το σύζυγό της το 1992. Αυτός έφυγε οριστικά από το σπίτι, έκανε άλλη οικογένεια. Την ίδια χρονιά η Σία είχε ένα παραλίγο θανατηφόρο αυτοκινητιστικό ατύχημα λόγω του οποίου υπέφερε πολύ και υποφέρει ακόμη. Εξαιτίας κάποιας αναπηρίας του ποδιού χα-

ρακτηρίστηκε ΑΜΕΑ. Πριν τρία χρόνια άρχισε να παρακολουθεί το νυχτερινό γυμνάσιο πραγματοποιώντας έτσι ένα μεγάλο της όνειρο. Όσον αφορά την εργασία, έχει εργαστεί ως αποκλειστική, μπίμπι σίτερ και καθαρίστρια.

Το αίτημα και η πορεία της συμβουλευτικής διαδικασίας: Η Σία άρχισε τη συμβουλευτική διαδικασία έχοντας δύο αιτήματα. Πρώτον, να στηριχτεί και να οργανώσει τον εαυτό της –το χάος, όπως αναφέρει η ίδια– ώστε να μπορέσει να προχωρήσει στη ζωή της. Έχει συνειδητοποιήσει ότι έχει δύναμη και δυνατότητες που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει για να αναπτυχθεί η ίδια, αλλά δεν μπορεί να καταλάβει ποιος είναι ο ανασταλτικός παράγοντας που την εμποδίζει. Το δεύτερο αίτημά της αφορά τις σχέσεις της με τα παιδιά και ιδιαίτερα με το γιο της. Στη σχέση τους υπήρχε μια ένταση η οποία αυξήθηκε όταν έφυγε ο πατέρας του και κορυφώθηκε τον τελευταίο χρόνο. Εδώ και επτά μήνες δεν έχουν καμιά επαφή.

Η πρώτη εικόνα που σχημάτισε η σύμβουλος για τη Σία ήταν μιας γυναίκας ευπαρουσίαστης, καλλιεργημένης, δυναμικής, που μπορεί να στηρίζεται στον εαυτό της. Η αφήγησή της ήταν αρκετά χαοτική και χωρίς όρια. Μέσα από την αφήγηση της ιστορίας της ζωής της σύμβουλος και συμβουλευόμενη έκαναν την εξής υπόθεση σε σχέση με τα αιτήματα της δεύτερης και πάνω σ' αυτήν στηρίχτηκε ολόκληρη η παρέμβαση: Αυτό που περιμένει από τους άλλους (παιδιά, φίλους, υπηρεσίες) είναι η αναγνώριση και η δικαίωση του τραγικού ήρωα-μάρτυρα ο οποίος υπέμεινε πολλά στη ζωή του. Προσδοκά από τους άλλους να αναγνωρίσουν την αδικία, να τη δικαιώσουν γιατί το αξίζει. Την ευθύνη της ζωής της την έχει παραδώσει στους άλ-

λους. Πιστεύει ότι η κοινωνία είναι άδικη και τα παιδιά της αντί να αναγνωρίζουν πόσο αδικημένη είναι θυμώνουν μαζί της – ειδικά ο γιος της – γιατί δεν παίρνει τη ζωή της στα χέρια της, γιατί δεν αντιδρά.

Βασικός στόχος της συμβουλευτικής διαδικασίας, που προέκυψε στις πρώτες συναντήσεις και σχετιζόταν με τα αρχικά αιτήματα της ενδιαφερόμενης, ήταν η ίδια να αναγνωρίσει στον εαυτό της, ότι αξίζει να αναλάβει την ευθύνη για τη ζωή της, να νιώσει ασφαλής.

Συγκεκριμένα, η συμβουλευτική της πορεία επικεντρώθηκε στα εξής:

- Θέματα οριοθέτησης που δυσκόλευαν αρκετά τη Σία: διάρκεια συνεδρίας, οργάνωση στην αφήγηση γεγονότων και εμπειριών ζωής.
- Θέματα διαφοροποίησης σχετικά με τα παιδιά. Μια προσπάθεια που εκφράστηκε κυρίως ως προσπάθεια αποστασιοποίησης/απενοχοποίησης και επικέντρωσης στις προσωπικές της ανάγκες.
- Προσπάθεια έκφρασης αυθεντικού συναισθήματος μια και συχνά το συναίσθημα που εκφραζόταν έμοιαζε να αντικαθιστά άλλα μη αποδεκτά συναισθήματα (θυμός).
- Προσπάθεια αναπλαισίωσης του προβλήματος στη σχέση με το γιο της, ώστε να το δει από άλλη οπτική γωνία χωρίς αυτό να σημαίνει την παραβίαση της ρεαλιστικής αντιμετώπισης και πρόγνωσης δυσκολιών.
- Διερεύνηση και επικέντρωση στα θετικά και δυναμικά στοιχεία του εαυτού της και όχι στην προβληματική ιστορία – ενίσχυση αυτοεκτίμησης.
- Ενίσχυση να επιλέγει και να παίρνει αποφάσεις.

Μετά την ολοκλήρωση της συμβουλευτικής σε 15 συνε-

δρίες, η Σία μπήκε στη φάση παρακολούθησης και βοήθειας, διάρκειας ενός χρόνου.

Αισθάνεται τώρα πιο δυνατή και οργανωμένη, πιο σίγουρη για τον εαυτό της. Άρχισε να συνειδητοποιεί πραγματικά ότι η αίσθηση ασφάλειας μπορεί και πρέπει να πηγάζει πρώτα από την ίδια. Όλη η ενεργητικότητά της είναι εστιασμένη στο σχολείο και στην εύρεση εργασίας, σύμφωνα με αυτά που θέλει και μπορεί. Παράλληλα άρχισε να ψάχνει για να βρει δουλειά. Επίσης φαίνεται να έχει απεμπλακεί κάπως από τα προβλήματα των παιδιών της και έχει πιστέψει ότι βοηθώντας τον εαυτό της μπορεί να βοηθήσει και αυτά.

4. Αντί επιλόγου

Συνοχιάζονται χαρακτηριστικές απόψεις τριών συμβουλευόμενων γυναικών:

Το αδιέξοδό μου χωρίς δουλειά μεγάλωνε... ένιωθα ότι ήμουν σε ένα δωμάτιο και όλο σκοτείνιαζε... Όλο σκοτείνιαζε... Ένιωθα να με πλησιάζει το απόλυτο σκοτάδι και άρχισα να ψάχνω για λίγο φως, ήξερα ότι υπάρχει φως ΚΑΙ ΤΟ ΒΡΗΚΑ εδώ και στη δουλειά.

Όταν διάβασα το βιβλιαράκι της κακοποίησης, έβαλα τα κλάματα, γιατί είδα τη ζωή μου αποτυπωμένη στο χαρτί ... μετά όμως χαμογέλασα, γιατί αυτό που έλεγα σαράκι τόσα χρόνια πήρε όνομα... λέγεται κακοποίηση και αυτό σημαίνει ότι ειδικοί έχουν ασχοληθεί, είναι μια κατάσταση με αιτίες και εύχομαι και λύσεις.

Τελικά με τις νομικές σας συμβουλές έμαθα ότι πρέπει να πολεμώ για το δίκιο μου και να γίνομαι πιο δυνατή...

Πράγματι, όταν η συμβουλευτική προς τη γυναίκα ακολουθεί την απαιτούμενη δεοντολογία και μεθοδολογία, δη-

λαδή την αντιμετωπίζει ως ισότιμη, αποβλέπει στην ενδυνάμωσή της και φροντίζει για τη σωστή πληροφόρησή της, έχει συχνά θεαματική απόδοση. Οι γυναίκες, αναγνωρίζοντας τις ικανότητες και τις δυνατότητές τους, ανεβάζουν την εικόνα του εαυτού και παίρνουν αποφάσεις προς όφελός τους, αλλά και προς όφελος της οικογένειάς τους και του περιβάλλοντος στο οποίο ζουν και εργάζονται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allen K. R., & Baber K. (1992). Ethical and epistemological tensions in applying a postmodern perspective to feminist research. *Psychology of Women Quarterly*, 16, 1-15.
- Burstow, B. (1992). *Radical Feminist Therapy: Working in the Context of Violence*. London: Sage.
- DeVoe, D. (1998). Feminist and nonsexist counseling: Implications for the male counselor. In D. R. Atkinson & G. Hackett (Eds), *Counseling Diverse Populations* (2nd edition). Boston, MA: McGraw Hill.
- Herbert, M. (1998). *Χωρισμός και Διαζύγιο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Kopala M., & Keitel, M. (1996). *Handbook of Counselling Women*. London: Sage
- Laura S. (2002). Women and addiction: Expanding theoretical points of view. In S. L. Brown, A. Strauss, & S. Brown (Eds), *The handbook of addiction treatment for women: Theory and Practice* (pp. 26-51). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Lifton, R. J. (1986). *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*. New York: Basic Books.
- Ποταμιάνος, Γ. (Επιστ. Επιμ.) (2003). *Κριτική Ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Russell, D. (1995). *Women, Madness, Medicine*. Oxford: Blackwell.
- Seu, B. I., & Heenan, M. C. (1998). *Feminism & Psychotherapy: Reflections on Contemporary Theories and Practices*. London: Sage.
- Taylor, M. (1996). The feminist paradigm. In R. Woolfe & W. Dryden (Eds), *Handbook of Counseling Psychology*. London: Sage.
- Τατά-Αρσέλ, Λ., Χαρίτου-Φατούρου, Μ., & Αδαμάκη Θ., (Επιμ. Εκδ.) (2008). *Καταργώντας τα εμπόδια: Συμβουλευτική και ενδυνάμωση γυναικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Watson, G., & Williams, J. (1992). Feminist practice in therapy. In J. M. Usher & P. Nicholson (Eds), *Gender Issues in Clinical Psychology*. London: Routledge.
- Χαρίτου-Φατούρου, Μ. (2005). *Κλινικά ψυχομετρικά εργαλεία και συστήματα ταξινόμησης*. Ανακοίνωση στο 10ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας της ΕΛΨΕ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, Δεκέμβριος 2005.
- Χαρίτου-Φατούρου, Μ. (2001). *Η συμβουλευτική γυναικών ανοίγει νέους δρόμους για τη Συμβουλευτικής*. Συνέδριο ΚΕΘΙ, «Όχι πια Γυναίκες στο Περιθώριο», Αθήνα, Οκτώβριος 2001.
- Χαρίτου-Φατούρου, Μ., Τατά-Αρσέλ Λ., Καββαδία Α., & Χλιόβα, Α. (2003). *Οδηγός Συμβουλευτικής Γυναικών*. Αθήνα: Κέντρο Έρευνας για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ).

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
**ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΜΕ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ**

ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΕΠΙΤΡΑΠΕΖΙΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ Α.Ε.». ΤΟ ΜΟΝΤΑΖ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΕΚΑΝΕ Η MULTIMEDIA Α.Ε. ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2010 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ Α.Ε.».
